

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

2021

Martin Urban

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Disertační práce

Geografie nebo geopolitika?
Friedrich Ratzel a jeho Politická geografie

Martin Urban

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra historických věd

Studijní program Historické vědy

Studijní obor Historie

Disertační práce

Geografie nebo geopolitika?

Friedrich Ratzel a jeho Politická geografie

Martin Urban

Vedoucí práce:

PhDr. Roman Kodet, Ph.D.

Katedra historických věd

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Poděkování

Na tomto místě bych velmi rád srdečně poděkoval PhDr. Romanu Kodetovi, Ph.D., svému dlouholetému učiteli a školiteli, za obětavý přístup, cenné rady, trpělivost a vedení mé práce. Můj vřelý dík patří rovněž doc. PhDr. Lukáši Novotnému, Ph.D. za velkou podporu a přínosné rady. V neposlední řadě bych chtěl poděkovat také své drahé manželce, která svou nesmírnou obětavostí a ochotou umožnila autorovi dokončit tuto práci.

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, březen 2021

.....

Obsah

Úvod.....	1
1 Tradice zkoumání vztahu přírodního prostředí a lidské společnosti aneb počátky humánní geografie	9
1.1 Antická a středověká tradice	9
1.2 Tradice novověká (16.–18. století).....	18
1.3 Počátky geografie jako moderní vědy a (humánní) geografie před Darwinem	24
1.4 Evoluční teorie, darwinismus a jejich význam pro geografii.....	38
2 Friedrich Ratzel – život a dílo.....	46
2.1 Životní začátky.....	47
2.2 Mladý zoolog a publicista	52
2.2.1 Univerzitní studia.....	52
2.2.2 Léta putování a válečné intermezzo.....	55
2.3 Akademický geograf.....	67
2.3.1 Mnichov	67
2.3.2 Lipsko	76
3 Ratzelova Politická geografie	86
3.1 Antropogeografická východiska a principy	89
3.2 Pojetí státu a jeho vztah k půdě.....	96
3.3 Dějinný pohyb, prostorový růst a diferenciacce státního organismu.....	102
3.4 Hranice jako periferní orgán	106
4 Ratzelův dosavadní obraz v literatuře a jeho přehodnocení	109
4.1 Environmentální / přírodní / geografický determinismus a materialismus....	111
4.2 Darwinismus, sociální darwinismus – Haeckel, Spencer.....	118
4.3 Všeněmecký svaz, kolonialismus a imperialismus	125
4.4 Lebensraum a geopolitika třetí říše	129
Závěr	136

Seznam použitých pramenů a literatury.....	141
Resumé.....	154
Přílohy.....	156

*Sestoupit ke kořenům významných myšlenek bude vždy patřit
k nejzajímavějším úkolům vědecko-historického bádání.
Jsou totiž téměř vždy hlubší, než si myslíme.*

Friedrich Ratzel

Úvod

Prvním vydáním *Politické geografie* roku 1897 ukončil Friedrich Ratzel (1844–1904), tehdejší profesor geografie na univerzitě v Lipsku, formativní éru nové geografické disciplíny. Díky tomu je považován za zakladatele politické geografie, ačkoli s tímto pojmem, a rámcově i s jeho obsahem pracovali již mnozí před ním. Přesto teprve Ratzel jasně vymezil úkoly politické geografie a stanovil její metody a ústřední pojmy. *Politická geografie* však v kontextu Ratzelovy vědecké práce rozhodně nebyla osamoceným projektem. Naopak. Nejenže reflektovala jeho dosavadní antropogeografické práce, ale byla z nich přímo odvozena. S určitou nadsázkou lze dokonce říct, že *Politická geografie* představovala v podstatě „jen“ jakési vybočení z jeho dlouhodobého vědeckého úsilí, které směřovalo k prosazení moderní vědecké humánní geografie (tzn. antropogeografie, resp. geografie člověka). Ratzelovy spisy je tak nutné vnímat v kontextu starší tradice antropocentricky orientovaného geografického myšlení, jehož hlavním tématem bylo zkoumání vlivu abiotických faktorů (klíma, půda, přírodní zdroje, relativní zeměpisná poloha aj.) a biotických faktorů (rostlinstvo a živočišstvo) na vznik, vývoj a fungování lidských společností a kultur v čase a prostoru.

Ačkoli v tomto směru Ratzel zaznamenal výrazné úspěchy, není paradoxně jeho jméno spojováno tolik s humánní geografíí, jako spíše s imperialismem, geopolitikou nebo Lebensraumem. Jeho publikace navíc bývají velmi často pejorativně označovány jako sociálně-darwinistické nebo deterministické. Je nutné podotknout, že sám autor této práce v začátcích svého výzkumu příliš nepochyboval o správnosti této negativní interpretace, se kterou se setkával nejen v české, ale i v dostupné zahraniční literatuře. Ostatně svou první zahraniční cestu za Ratzelovou pozůstalostí do Lipska plánoval právě s cílem zmapovat jeho pangermánské představy o střední Evropě. Autor vycházel z faktu, že Ratzel byl členem Všeněmeckého svazu, jehož představitelé byli proslulí svými radikálně-nacionalistickými a šovinistickými postoji. Záhy po příjezdu do Lipska a prozkoumání části pozůstalosti a některých Ratzelových textů se však autorova představa o něm jako pangermánském geografovi zcela rozplynula. Bez nadsázky lze říct, že

v Lipsku autor „objevil“ zcela odlišného Ratzela – vnímavou, racionální, kultivovanou a všestrannou osobnost 19. století s širokým interdisciplinárním rozhledem a značným literárním a vědeckým záběrem. Doslova nic nenasvědčovalo tomu, že by se Ratzel jakkoli aktivně angažoval ve Všeněmeckém svazu nebo že by byl jedním z oněch hlasitých agitátorů německého imperialismu. Vzhledem k tomu, že v soudobé literatuře, Ratzelových nekrolozích ani v publikacích s několikaletým odstupem od jeho úmrtí autor této práce nakonec rovněž neobjevil podobnou charakteristiku jeho života a práce, dospěl k přesvědčení, že negativistické vnímání Friedricha Ratzela, které dodnes v literatuře převažuje, je pouze dodatečným produktem meziválečných a poválečných let 20. století. Není totiž pochyb o tom, že za svého života byl Ratzel respektovaným vědcem a spisovatelem.

S výše uvedenou zkušeností logicky souvisí následující výzkumné otázky, které si autor posléze kladl: 1) do jaké míry Ratzelova prezentace v literatuře odpovídá skutečnosti; 2) z jakého důvodu a na základě jakých skutečností byl Ratzel dodatečně stigmatizován; 3) zda je Ratzelův vědecký odkaz interpretován správně, zvláště v případě nejvíce diskutované *Politické geografie* a konceptu Lebensraum.

Výzkumným otázkám odpovídají také cíle práce. Záměrem autora bylo v první řadě reagovat na nedostatečné povědomí o skutečné povaze a významu Ratzelovy práce v dějinách vědy druhé poloviny 19. století, a to nejen s ohledem na žalostnou situaci v českém prostředí, ale i neuspokojivou situaci v prostředí zahraničním. Jedním z autorových cílů bylo rovněž zasadit Ratzelovo dílo do kontextu složitého vývoje geografické vědy, a to především do souvislosti s formováním její humánně orientované části. Současně chtěl autor sestavit Ratzelovu stručnou biografii, prostřednictvím které by přiblížil nejen jeho životní dráhu, akademickou a publikační činnost, ale zároveň postihl jeho složitý osobní a intelektuální vývoj, jenž se následně promítal do jeho literárních a vědeckých publikací. Hlavním cílem práce však bylo představit Ratzelovu *Politickou geografii* v širším kontextu jeho antropogeografického myšlení, a na základě toho dospět k jasné představě o jeho geografickém přístupu a práci, kterou by pak autor srovnal s tím, jakým způsobem je prezentována v literatuře a zda odpovídá skutečnosti. S ohledem na kontroverzi, která je s Friedrichem Ratzelem, *Politickou geografii* a Lebensraummem spojena, a s ohledem na prokazatelnou dezinterpretaci jeho vědecké práce, bylo cílem autora rovněž objasnit skutečnou povahu Ratzelova geografického myšlení a vyvrátit některé mýty, které jsou s jeho prací a osobou stále spojeny.

V neposlední řadě bylo cílem autora také objasnit původ těchto mýtů a chybných úsudků stran hodnocení Ratzelova vědeckého odkazu.

Pokud jde o metody výzkumu, autor v případě prezentace Ratzelových životních osudů využíval metodu biografickou a postupoval v zásadě chronologicky. V případě Ratzelových textů pak autor uplatňoval především strukturální a sémantickou analýzu jeho vybraných antropogeografických a politicko-geografických publikací včetně jejich ústředních termínů a pojmů. Autor také využíval metodu komparace, kdy srovnával vlastní prezentaci Ratzela a jeho práce s tím, jak byl dosud interpretován v literatuře.

Členění kapitol, resp. struktura práce byla zvolena tak, aby reflektovala výzkumné otázky a stanovené cíle. První kapitola tudíž mapuje starou zeměpisnou tradici zkoumání vztahu geografického prostředí a lidské společnosti, na jejímž pomyslném vrcholu se nachází právě Ratzelovo antropogeografické dílo. V rámci první kapitoly autor popisuje také složité počátky moderní geografie, což je nezbytné pro pochopení toho, do jaké komplikované situace se Ratzel dostal, když koncem roku 1875 zahájil akademickou dráhu univerzitního geografa. Díky tomu také čtenář následně docení, jakou roli sehrál v souvislosti s etablováním moderní humánní geografie. Součástí první kapitoly je rovněž exkurz týkající se evoluční problematiky a darwinismu. Pojednat o principech Darwinových stěžejních děl bylo nezbytné jak s ohledem na význam evolučního a darwinistického myšlení pro soudobou vědu a rodící se vědeckou geografii, tak také v souvislosti s Ratzelovou vědeckou a publikační činností. Evoluční problematika totiž výrazně prostupuje také jeho antropogeografické práce, přestože v pozdějších letech k darwinismu příliš neinklinoval.

Druhá kapitola pak chronologicky popisuje Ratzelovu životní dráhu, přičemž autor kladl důraz na prezentaci jeho akademické a publikační činnosti, a zároveň na postihnutí jeho osobního a intelektuálního vývoje, který ovlivňoval jeho vědecké práce. Třetí kapitola následně analyzuje Ratzelovu *Politickou geografii* v kontextu jejího širšího antropogeografického rámce. Autor se zaměřil především na nejpodstatnější rysy uvedené publikace tak, aby utvořily fundovanou prezentaci, která by utvořila protiváhu různým generalizacím *Politické geografie* v sekundární literatuře. V poslední čtvrté kapitole se autor pokusil vyvrátit některé mýty a chybné úsudky, které jsou s Ratzelovou osobností dosud spjaty. V tomto ohledu proto nejprve shrnul podstatné rysy jeho dosavadní prezentace, která je založena na nepodložených, nepřesných či zcela chybných informacích. V literatuře jsou například rozptýlené výroky o tom, že byl geografickým deterministou, sociálním darwinistou, že stát vnímal jako živý biologický organismus,

který musí růst (na úkor sousedů) a sílit, aby přežil, nebo že byl horečným stoupencem kolonialismu a imperialismu. Zároveň bývá často uváděno, že byl členem Všeněmeckého svazu, otcem geopolitiky či popularizátorem pojmu Lebensraum ve smyslu prosazování expanzivní a anekční politiky. Právě tím měl nakonec nepřímo (prostřednictvím Karla Haushofera) inspirovat Adolfa Hitlera k formulaci expanzí zahraničně-politické doktríny za účelem získání rozsáhlého životního prostoru pro německý národ a árijskou rasu ve východní Evropě. Uvedené informace se autor rozhodl dohromady označit jako „tradiční pohled“, který pak následně v příslušných podkapitolách podrobuje kritice a snaží se o jeho přehodnocení. V tomto ohledu ovšem není autorova snaha zcela originální či jedinečná. Několik autorů už v tomto směru vyvinulo značné úsilí. To se však, jak dosavadní výzkum potvrzuje, stále do značné míry minulo účinkem, a to nejen v českém prostředí.

Zpracování předložené práce vychází především ze studia vydaných i nevydaných pramenů a odborné literatury v německém, anglickém a českém jazyce. Vzhledem k tomu, že se autor v práci zaměřoval především na zhodnocení Ratzelovy publikační a vědecké činnosti s ohledem na jeho tzv. druhý život, mělo studium archiválií pro autora spíše vedlejší význam. Díky prozkoumání Ratzelovy pozůstalosti v Mnichově a Lipsku si však autor mohl přesto udělat velmi dobrou představu o celkovém charakteru a stylu jeho práce i šíři jeho odborného zaměření. Zároveň je pravdou, že Ratzelovu pozůstalost jak v Mnichově, tak Lipsku tvoří především manuskripty jeho vědeckých publikací, příslušné výpisky a poznámky, dále pak výstřižky z denního tisku, separátní výtisky Ratzelových publikací a rukopisy jeho kratších literárních děl, recenzí jakož i životopisných hesel, které sepisoval pro *Allgemeine Deutsche Biographie*. Na prameny osobní povahy jsou pozůstalosti v Mnichově a Lipsku bohužel velmi chudé. Neobsahují v podstatě žádné odeslané dopisy, neboť Ratzel sám si jejich kopie nepožíval. Je však možné najít je v pozůstalostech mnoha osobností tehdejší doby.

Pokud jde o vydané prameny, v případě starší geografické tradice popisované v první kapitole se autor snažil pracovat s dostupnými českými překlady zeměpisné či filozofické literatury, která se nějakým způsobem dotýkala starého geografického diskurzu stran vztahu geografického prostředí a lidské společnosti. V případě Ratzelových textů pak autor pracoval výhradně s originály, neboť překlady do cizích jazyků buď vůbec neexistují (žádná práce nebyla přeložena do češtiny), nebo byly přeloženy bez dostatečné znalosti kontextu Ratzelovy práce a doby, následkem čehož pak docházelo k nežádoucím sémantickým i významovým posunům.

Odborná literatura k tématu Friedricha Ratzela a jeho antropogeografické a politicko-geografické práce je natolik omezená, že ji tvoří pouze několik málo titulů. Z hlediska detailní znalosti Ratzelovy politické geografie je třeba na prvním místě uvést práci *Perspective on Ratzel's Political Geography* (1983) od amerického profesora geografie, který působil na Georgetown University, Jamese Murryho Huntera (1921–2004).¹ Hunterova kniha je v podstatě jediným dílem, které se snaží na základě kritického přístupu k původním Ratzelovým textům jasně postřehnout jeho politicko-geografické myšlení a zároveň odhalit jeho skutečné myšlenkové zdroje. Vedlejší pozornost pak věnoval také vyvrácení některých chybných úsudků ohledně Ratzelovy osobnosti a jeho politicko-geografického díla. V tomto ohledu se Hunterova práce ukázala být pro autora zásadním zdrojem.

Druhým, velmi erudovaným dílem, které se týká se Ratzelova myšlení a práce, je rovněž publikace *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“* od Gerharda H. Müllera, nyní penzionovaného profesora z Institutu pro biogeografii Sárské univerzity v Saarbrückenu. Středem jeho pozornosti byl Ratzelův koncept plánované všeobecné biogeografie. Právě ten se Müller snažil na základě rozsáhlého archivního výzkumu zrekonstruovat.

Velký význam pro studium Friedricha Ratzela a jeho antropogeografického myšlení má rovněž práce s názvem *Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtlichen Wurzeln* od Johannese Steinmetzlera z roku 1956. V jednotlivých částech své publikace Steinmetzler podrobně rozebral všechny podstatné „stavební prvky“ a ideové zdroje Ratzelovy *Antropogeografie*. Je třeba však podotknout, že ačkoli se jedná o velmi fundovanou práci, Steinmetzlerovo stanovisko vycházelo z negativismu poválečných let. Ratzela sice staví do objektivnějšího světla, nicméně svou práci (jak sám uvedl v předmluvě) chtěl de facto poskytnout základnu pro faktickou (v jeho konceptu však konstruktivní) kritiku Ratzelových duchovně-historických východisek.

Pokud jde o Ratzelovy životopisce, na prvním místě je potřeba zmínit přehledovou a z pohledu autora stále nejlepší biografickou publikaci Günthera Buttmana, *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904* (1977). Jde o velmi zdařilou a dnes již klasickou životopisnou studii, jejíž autor se však s velkou důsledností vystříhal veškerých komentářů ke kritickým a negativním výpadům proti Ratzelovi

¹ *Jammes Murry Hunter*. In: American Association of Geographers [online], [cit. 2021-03-12]. Dostupné z: www.aag.org/cs/membership/tributes_memorials/gl/hunter_james_murry.

v soudobé literatuře. Na druhou stranu nelze autorovi upřít to, že z hlediska životopisných reálií efektivně vytěžil jak v tomto ohledu omezenou Ratzelovu pozůstalost, tak také vzpomínkovou a nekrologickou literaturu. Dokázal tak konečně představit Ratzela jako člověka specifických charakterových rysů a vlastností. K tomu svým dílem nepochybně přispěla také britská akademička Harriet Wanklynová z Katedry geografie Cambridgeské univerzity, která už roku 1961 publikovala o Ratzelovi krátké životopisné pojednání, jež doplnila bibliografickým soupisem jeho vybraných prací (*Friedrich Ratzel. A Biographical Memoir and Bibliography*). Ačkoliv se jedná o práci relativně omezeného rozsahu, jde vlastně o první publikaci v anglickém jazyce, která se snažila zprostředkovat anglosaskému čtenáři nezaujatý a nezatížený pohled na Ratzelovu osobnost a práci, a zároveň nabourat jeho negativistické vnímání v tehdejší anglo-americké literatuře. Jistě stojí za zmínku, že Wanklynová za účelem své práce kontaktovala některé německé geografy, kteří jí v její snaze byli velmi nápomocni (zejména Heinrich Schmitthenner a Carl Troll). Byla to zároveň Wanklynová, která jako první upozornila na to, že anglo-americká geografie ve skutečnosti nemá správné povědomí o Ratzelově práci a že staví na nepřesných a zprostředkovaných informacích.

Výše uvedeným přehledem autor vyčerpal všechny knižní publikace, které jsou k Ratzelovi a jeho *Politické geografii* k dispozici. Existuje sice velké množství dalších prací, které se tématu nějakým způsobem věnují, ale většinou jen okrajově a ani zdaleka nedosahují takové fundovanosti, jako je tomu u výše uvedených zdrojů, a mnohdy navíc informují o tématu nepřesným či zavádějícím způsobem.

V případě odborných studií k tématu je situace velmi podobná.² Autor může upozornit na některé vedlejší výstupy, které publikoval např. již zmíněný Gerhard H. Müller.³ Velmi důležitou studií se ukázala být zejména práce Hermanna Overbecka, *Das politischgeographische Lehrgebäude von Friedrich Ratzel in der Sicht unserer Zeit* z roku 1957. Overbeck prokázal mimořádně dobrou znalost Ratzelova díla a způsobu jeho geografického uvažování. Nejdůležitějším přínosem této studie je pak zejména to, že v ní

² V českém jazyce existuje de facto jen jediná publikace, která se Ratzelovi a jeho geografickému myšlení věnuje, a přitom vychází z jeho původních textů. Jde o studii s názvem *Fr. Ratzel a jeho význam pro vědu historickou* od Josefa Růžičky, která byla publikována v Českém časopisu historickém roku 1905. Bohužel jde o studii spíše informativní a přehledovou, která nejde příliš do hloubky.

³ *Das Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“ von Friedrich Ratzel (1844–1904). Eine Übersicht.* In: *Geographische Zeitschrift* 74, 1, 1986, s. 3–14; *Friedrich Ratzel (1844–1904) als Begründer der „Allgemeinen Biogeographie“.* In: *Medizinhistorisches Journal* 21, 1986, 1/2, s. 147–158; *Friedrich Ratzels Rolle in der Frage der deutschen Südpolarforschung und der Vorbereitung der deutschen Südpolar-Expedition (1902–1903).* In: *Polarforschung* 62, 1992/3, 1, s. 51–55; *Zur Geschichte des Begriffs „Anthropogeographie“.* In: *Geographische Zeitschrift* 80, 3, 1992, s. 184–190.

Overbeck upozornil na některé chyby v interpretaci Ratzelovy *Politické geografie*, které vznikají v souvislosti s omezeným studiem Ratzelových textů a zejména osamocenou četbou pouze *Politické geografie* bez znalosti širšího antropogeografického kontextu. Ve své studii se Overbeck rovněž vymezil vůči negativistickému pohledu na Ratzela a vyzdvihl některé pozitivní aspekty jeho osobnosti a práce.

Velký význam z hlediska ratzelovského bádání mají rovněž studie, které v druhé polovině 80. let 20. století publikoval tehdejší asistent profesora geografie na Wisconsinské univerzitě v Madisonu, nyníjší specialista v oblasti německé a ruské geopolitiky, Mark Bassin.⁴ Jeho informovanost ohledně Ratzelovy práce je velmi dobrá, nicméně autor této práce s ním nesdílí názor, že Ratzel své geografické koncepty tvořil se záměrem jejich aktivního využití německou koloniální a zahraniční politikou. Na druhou stranu však Bassin velmi jasně rozlišil Ratzelův vědecký odkaz od nacistické expanzivní strategie operující s jeho pojmem Lebensraum.

Z aktuálnějších publikací ohledně Ratzelova života a díla je nutné zmínit velmi cennou studii s názvem „*ein genußreiches Zusammenleben und -arbeiten*“. *Friedrich Ratzels Zeit in München (1875–1886)* od Corneliie Lüdeckové, profesorky dějin přírodních věd na univerzitě v Hamburku. Přináší totiž celou řadu detailních informací ohledně Ratzelova působení v Mnichově, které se do Ratzelových životopisů dosud nedostaly. Ze starších studií, které se šířeji dotýkají jeho života a díla, je pak na místě zmínit také práce Ratzelových studentů a kolegů – např. Maxe Eckerta (*Friedrich Ratzel als akademischer Lehrer*, 1922) nebo Kurta Hasserta (*Friedrich Ratzel. Sein Leben und Wirken*, 1905).

Posledními a nejnovějšími studiiemi k tématu jsou pak velmi erudované publikace Hanse-Dietricha Schultze, současného emeritního profesora Geografického institutu Humboldtovy univerzity v Berlíně, který v průběhu devadesátých let a začátkem nového

⁴ *Friedrich Ratzel's Travels in the United States. A Study in the Genesis of his Anthropogeography*. In: History of Geography Newsletter 1984, 4, s. 11–22; *Friedrich Ratzel 1844–1904*. In: FREEMAN, T. W. (ed.), Geographers. Biobibliographical Studies, sv. 11, London, Oxford, New York, New Delhi, Sydney 1987, s. 123–132; *Imperialism and the Nation State in Friedrich Ratzel's Political Geography*. In: Progress in Human Geography 11, 1987, 4, s. 473–495; *Race contra Space. The Conflict between German Geopolitik and National Socialism*. In: Political Geography Quarterly 6, 1987, 2, s. 115–134.

tisíciletí publikoval řadu studií ke kontroverzním tématům německé geografie a geopolitiky,⁵ přičemž velkou pozornost věnoval také Friedrichu Ratzelovi.⁶

Na závěr Úvodu pokládá autor této práce za důležité objasnit některé termíny používané v předložené práci. Pokud autor například hovoří o geografii před polovinou 19. století, tzn. do počátků moderní geografie, má na mysli především určitý proud zeměpisných publikací (a jejich autorů), které přirozeně spadají do oblasti zájmu dnešní geografické vědy. Autor v textu také používá také pojmy humánní geografie, geografie člověka, antropogeografie, jejichž význam však nerozlišuje a chápe je jako synonyma. Ve většině případů se však autor přiklonil k užívání termínu humánní geografie podle anglosaského způsobu, byť si je vědom toho, že v českém prostředí se pro uvedenou větev geografické vědy používá též název socioekonomická geografie. Autor užívá také termíny Německo, německý apod. a to v souvislosti s označením konkrétní geografické oblasti a území. Je si nicméně vědom toho, že k ustavení jednotného německého státu došlo až v roce 1871. Autor také považuje za důležité zdůraznit, že v textu nemá v úmyslu osobně se dotknout vědců a spisovatelů, již Ratzela popisují v souladu s „tradičním pohledem“. Osobní zkušenost autora uvedená na začátku Úvodu je toho snad dostatečným důkazem. Nebýt totiž určité osobní zkušenosti a možnosti proniknout do hloubky Ratzelovy geografické práce, nejspíš by autorova disertace byla rovněž zcela v souladu s „tradičním pohledem“. Proto je záměrem autora hlavně upozornit odbornou veřejnost na to, že dosavadní Ratzelova interpretace je ve většině případů velmi tendenční a sporná. Přáním autora tedy je, aby text této práce přispěl k objektivnějšímu vnímání Friedricha Ratzela a jeho celoživotního díla.

⁵ *Versuch einer Historisierung der Geographie des Dritten Reiches am Beispiel des geographischen Großraumdenkens.* In: JÜNGST, P., PFROMM, K., SCHULZE-GÖBEL, H.-J., Geographie und Nationalsozialismus (= URBS ET REGIO 51), Kassel 1989, 1–75; *Räume sind nicht, Räume werden gemacht. Zur Genese „Mitteleuropas“ in der deutschen Geographie.* In: Europa regional 5, 1997, 1, s. 2–14; *Geopolitik „avant la lettre“ in der deutschsprachigen Geographie bis zum Ersten Weltkrieg.* In: Geopolitik. Zur Kritik politischer Raumkonzepte (= Kritische Geographie 14), Wien 2001, 29–50; *Raumkonstrukte der klassischen deutschsprachigen Geographie des 19./20. Jahrhunderts im Kontext ihrer Zeit.* In: Geschichte und Gesellschaft 28, 2002, 3, s. 343–377.

⁶ *Die deutsche Geographie im 19. Jahrhundert und die Lehre Friedrich Ratzels.* In: DIEKMANN, Irene, KRÜGER, Peter, SCHOEPS, Julius H. (ed.), Geopolitik. Grenzgänge im Zeitgeist. Sv. 1.1, 1890 bis 1945, Postdam 2000, s. 39–84; *„Hätte doch die Erde mehr Raum!“ Friedrich Ratzel und sein (politisch-)geographisches Weltbild.* In: Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München 89, 2007, s. 3–45; *Friedrich Ratzel. Bellizistischer Raumtheoretiker mit Naturgefühl oder Vorläufer der NS-Lebensraumpolitik?* In: DEIMEL, Claus, LENTZ, Sebastian, STRECK, Bernhard (ed.), Auf der Suche nach Vielfalt, Leipzig 2009, s. 125–142; *„Eines schickt sich nicht für Alle“. Rassen, Völker und Nationen im länderkundlichen Denken Friedrich Ratzels.* In: SCHULZ, Dorothea E., SEEBODE, Jochen (ed.), Spiegel und Prisma. Ethnologie zwischen postkolonialer Kritik und Deutung der eigenen Gesellschaft, Hamburg 2010, s. 115–132; *„Rasse“ und Raum von Ritter bis Ratzel.* In: BRUNS, Claudia (ed.), „Rasse und“ Raum. Topologien zwischen Kolonial-, Geo- und Biopolitik: Geschichte, Kunst, Erinnerung, Wiesbaden 2017, s. 221–249.

1 Tradice zkoumání vztahu přírodního prostředí a lidské společnosti aneb počátky humánní geografie

1.1 Antická a středověká tradice

Vztah přírodního prostředí a lidské společnosti patřil k velkým tématům „geografické“ literatury už od starověku. Učenci si dlouhá staletí pokládali otázku, do jaké míry ovlivňují přírodní podmínky lidskou populaci, její charakter i dějiny, a přicházeli s různými tezemi, teoriemi a koncepty, kterými se snažili tento vzájemný vztah postihnout. Cílem takového snažení pak bylo (hlavně s nástupem moderní vědy) nalézt a formulovat zákonitosti vývoje dějin a lidské společnosti záviselých na geografickém prostředí.

Pokud se však pokusíme tento fenomén rámcově sledovat od antiky, pak první úvahy o provázanosti lidské společnosti s okolním prostředím lze nalézt v *Dějínách*⁷ Hérodota z Halikarnássu (asi 484–430/420 př. n. l.).⁸ Například v knize druhé, kde popsal topografii, dějiny, zvyky a obyčeje starého Egypta, napsal: „*Právě tak, jako mají Egyptané nad sebou jinou oblohu a jako jejich řeka má jiné vlastnosti nežli ostatní řeky, tak také si ve všem všudy ustanovili opačné obyčeje a zákony, než mají jiní lidé.*“⁹ Do druhé knihy rovněž zařadil úvahu o vlivu klimatu na zdraví obyvatel: „*Egyptané jsou hned po Libyjcích nejzdravější ze všech lidí; příčinou toho jsou podle mého názoru roční období, ta se totiž nemění. Při jakýchkoli změnách přichází na lidi nejvíce nemoci, a tak také při změnách ročních období.*“¹⁰ V knize čtvrté, při charakteristice Skythů a jejich divokého a drsného života válečníků, pak Hérodotos poznamenal: „*Nemají ani měst, ani hradeb; vozí si své domovy s sebou a všichni jsou jízdními lukostřelci. Neživí se orbou, nýbrž chovem dobytka. [...] Takový způsob života si vymysleli, protože se jejich země k tomu hodí a protože jim k tomu pomáhají i řeky.*“¹¹ Je tedy zajímavé, že již Hérodotos vnímal provázanost lidí s jimi obývaným prostředím. Zvlášť poslední citát je

⁷ *Ἱστορίαι*.

⁸ Prvenství by bylo možné přičíst též spisu *O vzduchu, vodách a místech*, který je rozebrán níže. Panuje totiž obecná shoda v tom, že Hérodotovy *Dějiny* i spis *O vzduchu, vodách a místech* vznikly zhruba ve stejné době. Přesto někteří poukazují na některé aspekty, které vyznívají v tom smyslu, že spis *O vzduchu, vodách a místech* zřejmě vznikl až po Hérodotových *Dějínách*, neboť jeho autor (zřejmě Hippokratés) v něm podává evidentně revizionistický pohled na Skythské válečníky, který zprostředkoval Hérodotos. CHIASSON, Charles, *Scythian Androgyny and Environmental Determinism in Herodotus and the Hippocratic περί ἀέρων ὑδάτων τόπων*. In: *Syllecta Classica* 12, 2001, s. 34–35.

⁹ HÉRODOTOS, *Dějiny aneb Devět knih dějin nazvaných MÚSY*, Praha 2004, s. 122.

¹⁰ Tamtéž, s. 125.

¹¹ Tamtéž, s. 240.

pozoruhodný v tom, že zde hovořil o specifické adaptaci lidské populace na určité přírodní podmínky. Zřejmě byl tedy přesvědčen, že zvyky a světonázory národů jsou utvářeny částečně vlivem jejich zeměpisného umístění a fyzicko-geografického prostředí.¹² Ovšem jinak Hérodotos ve svém díle žádný systematický výklad vztahu člověka a jeho prostředí nepodal. Zhruba ve stejné době však vznikl jiný spis, který jej přímo obsahuje.

Jde o práci s názvem *O vzduchu, vodách a místech*,¹³ kterou po sobě zanechal patrně Hippokratés z Kósu (asi 460–375 př. n. l.).¹⁴ Ačkoli jde o spis lékařské povahy, řeší se v něm geografické a klimatologické faktory, které mají (z pohledu autora) vliv na zdraví člověka a vznik nemocí. Poloha lidského sídla, místní podnebí, druh a kvalita dostupné vody, to vše má podle Hippokrata zásadní vliv na člověka a jeho zdraví. Ovšem nejen to. Uvedené faktory neovlivňují pouze náchylnost člověka k určitým druhům chorob, nýbrž také jeho fyzickou zdatnost, mentální a morální výbavu i celkový způsob života. Hippokratés se například snažil na příkladu Asie¹⁵ ukázat, že tam, kde je povrch země „nejúrodnější, nejlesnatější, má nejjasnější oblohu a nejlepší vody i dešťové i pramenité [a kde] není horkem příliš spálen, suchem a nedostatkem dešťů vyprahlý ani zimou zkrúšen [...] země přirozenou měrou vydává mnoho plodů [...]. Lidé jsou [zde] dobře živeni a mají velmi krásné i štíhlé postavy lišící se od sebe jen velice málo postavou i velikostí [narážka na zdánlivou stejnorodost tělesných znaků¹⁶ obyvatel blízkého či středního východu oproti různorodosti a variabilitě obyvatel Evropy¹⁷ – poznámka autora]. Je přirozeno, že taková krajina převelmi se podobá jaru i pro svou mírnost ročních dob. Mužnost, trpělivost, pracovitost i odvaha nemohou se vyvinouti za takových podmínek [...], nýbrž nutně tu zavládne rozkošnictví“.¹⁸ Podle Hippokrata jsou tedy obyvatelé Asie, vinou příznivého, stálého a nevelkých změn vykazujícího klimatu, méně bojovní a méně stateční než Evropané: „[...] mravy [Asiatů] jsou mírnější, toho jsou

¹² DOZEMAN, Thomas B., *Geography and History in Herodotus and in Ezra-Nehemiah*. In: *Journal of Biblical Literature* 122, 2003, 3, s. 453.

¹³ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* (lat. *De aere, aquis et locis*).

¹⁴ Hippokratovo autorství však není jisté. Někteří badatelé jsou toho názoru, že autorem spisu mohl být některý z jeho žáků nebo že autoři mohli být dva. BRUUN, Henriette, *De morbo sacro and De aere aquis locis*. In: *Classica et mediaevalia. Revue danoise de philologie et d'histoire* 48, 1997, s. 133.

¹⁵ V Hippokratově době však ještě nebyla známa celková rozloha a rozmanitost Asie. Je známo, že např. v Hérodotově době končil zeměpisný obzor starých Řeků na východ od Kaspického moře zhruba na 42 stupni severní šířky a 67 stupni východní délky, což zahrnuje maximálně oblasti dnešního severního Íránu, Afghánistánu, Pákistánu a severovýchodní část Indie s povodím řeky Indu.

¹⁶ Např. barvy pleti, vlasů apod.

¹⁷ Variabilitu obyvatel Evropy vysvětluje na konci spisu, viz HIPPOKRATÉS, *Aforismy. Prognostikon. O vzduchu, vodách a místech*, Praha 1993, s. 108.

¹⁸ Tamtéž, s. 104.

největší příčinou doby roční, jež neprojevují se velkými změnami a sice ani přílišným horkem ani zimou, zůstávajíce si stále podobné. U obyvatel nejsou tedy možná přílišná vzrušení mysli ani silné proměny těla, ze kterých povaha divočí nabývají více neústupnosti a ohně, než když člověk trvá stále v témž stavu. Neboť stále změny všeho to jsou, jež povzbuzují ducha člověka nedovolující mu býti nečinným.“¹⁹ Vzápětí ale dodává, že „nestatečnost“ a celkový charakter obyvatel Asie nezpůsobují jenom klimatické podmínky a přírodní prostředí, ale také politický systém a forma vlády: „[...] kdo od přírody nadán by byl mužností a srdnatostí, změni své smýšlení působením zákonů.“²⁰ Lze se víceméně pouze domýšlet, zda by za příčinu vzniku despotických státních útvarů v Asii označil Hippokratés právě klimatické a přírodní vlivy. V každém případě tvrdil, že „ve stavu [klimaticky] stále totožném spočívá netečnost, kdežto stálé změny podmiňují namáhání tělesná i duševní; klidem a netečností vzrůstá dále též zbabělost, kdežto práci namáhavou sílí se statečnost. Proto tedy jsou obyvatelé Evropy bojovnější nežli Asiaté a pak též pro své zákony, protože nejsou ovládáni králi jako obyvatelé Asie [...]“²¹ V závěru spisu pak Hippokratés rekapituluje: „Tam, kde jsou změny ročních dob velmi časté a rozdíly jich velmi značné, tam nalezněš i podoby, mravy a povahy velice různé. To jsou tedy hlavní příčiny změn povahy, po nich teprve půda, na které člověk žije a na konec vody; shledáš zajisté, že obyčejně přizpůsobují se krajině i postavy i chování lidí.“²² Krom podnebí, které akcentuje spolu s prouděním vzduchu a střídáním ročních období v celém spisu, má pro Hippokrata též velký význam i půda a vodstvo obecně. Pokud jde o morfologickou variabilitu lidské populace, její charakter, fyzickou i mentální zdatnost, zdá se, že uvedeným faktorům přikládal zřejmě až determinující význam. Ačkoli je Hippokratovo autorství zpochybňováno, jedná se o velmi pozoruhodné rozpracování teorie o vlivu přírodních podmínek na člověka.

Spis *O vzduchu, vodách a místech* dal tedy vzniknout zajímavé myšlenkové tradici, kterou po Hippokratovi rozvíjeli další učenci a literáti antického světa. Není možné zde uvádět a analyzovat všechny příspěvky k tématu vztahu přírodního prostředí a lidské společnosti, jež se v průběhu starověku objevily,²³ nicméně pro ilustraci budou

¹⁹ Tamtéž, s. 105.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Tamtéž, s. 108.

²² Tamtéž.

²³ Příspěvek k tématu podal např.: PÖHLMANN, Robert, *Hellenische Anschauungen über den Zusammenhang zwischen Natur und Geschichte*, Leipzig 1897.

stručně představeny alespoň ty, které jsou buď zásadní, nebo tuto myšlenkovou tradici významnějším způsobem dále rozvíjely.

S hodnocením vlivu geografického prostředí se lze setkat také u starořeckého historika Efora z Kýmé (asi 405–330 př. n. l.). Eforos ve své *Historii*²⁴ hodnotil zeměpisnou polohu Boiótie²⁵ ve srovnání se sousedními kraji. Z výhod jejího umístění odvodil určité předpoklady pro boiótskou hegemonii v dané oblasti. Avšak pro nedostatečnou výchovu a vzdělání místních elit prý nedošlo k zužitkování této výhodné geografické polohy.²⁶ Lze tedy usuzovat, že pro Efora nebylo rozhodujícím činitelem lidských dějin přírodní prostředí, nýbrž člověk sám. Je zajímavé, že zatímco Hippokratés řešil pouze dopad přírodních podmínek na zdraví, povahu a charakter člověka, Eforos se dotkl odlišného tématu. Mohou geografické faktory ovlivňovat vývoj lidských dějin? Přestože bychom dnes mohli Efora označit s jistou dávkou nadsázky za geografického indeterministu, diskuse, jež po něm následovala, zplodila naopak mnoho literátů, kteří smýšleli naprosto opačně.

V období helénismu přispěl k tématu také historik, diplomat a cestovatel Megasthenés (asi 350–290 př. n. l.). Jeho spis *Indika*,²⁷ ačkoli byl ztracen a dnes jsou k dispozici pouze fragmenty, byl ve své době hlavním pramenem o Indii (přesněji o oblasti Hindustánu), kterou osobně navštívil.²⁸ Přestože si všiml také specifických geografických a klimatických poměrů země (zvláště monzunů) a popsal soustavu vodních toků severní oblasti Indie, hlavní pozornost věnoval obyvatelstvu, jeho povaze, způsobu života, politickému zřízení, společenskému řádu a zvláště náboženství. Člověk byl pro něj produktem země a půdy. Jeho tělesné vlastnosti odvodil z úrodnosti země a vynikající vlahy Indů pro umění a řemesla odůvodnil čistým vzduchem a pitím kvalitní vody.²⁹ Hippokratův vliv je u Megasthénéa zřejmý a rovněž rezonoval i v díle nejvýznamnějšího historika období helénismu, Polybia (asi 200–118 př. n. l.), který ve svých *Dějínách*³⁰ vysvětloval příčiny tvrdého mravního života obyvatelů Arkádie, kteří „jsou všichni odkázáni na vlastní práci a vedou vesměs namáhavý a tvrdý život [...] jejich drsné

²⁴ *Ἱστορίαι* (cca 357 př. n. l.).

²⁵ Jedná se o historické území Řecka. Leží na sever od východní části Korintského zálivu, na pevnině přímo sousedí s Attikou, která je od ní jihovýchodně.

²⁶ HORÁK, Bohuslav, *Dějiny zeměpisu I. Starověk a středověk*, Praha 1954, s. 30.

²⁷ *Ἰνδικά*.

²⁸ SARTON, George, *Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C.*, New York 1993, s. 7.

²⁹ HORÁK, s. 41; McCRINDLE, J. W. (ed.), *Ancient India as described by Megasthenés and Arrian*, London 1877, s. 31.

³⁰ *Ἱστορίαι*.

chování [je] způsobené chladným a nevlídným podnebím, které většinou v té oblasti panuje a jemuž se všichni lidé musejí přizpůsobit. To je totiž pravá příčina toho, že se etnické skupiny sídlící na různých místech navzájem odlišují svými mravy, vzezřením i barvou pleti a také celkovým způsobem života“.³¹ Také Eratosthenés z Kyrény (asi 276–194 př. n. l.), matematik a astronom, jeden z nejdůležitějších geografů antického světa, zřejmě připojil svůj hlas. V dochovaných zlomcích jeho prací sice podobné úvahy chybí, nicméně římský polyhistor, politik a spisovatel Marcus Terentius Varro (116–27 př. n. l.) uvedl ve svém spise *De re rustica*, že Eratosthenés dokazoval význam klimatické polohy pro povahu obyvatel i způsob státního zřízení.³²

Završením antického uvažování o vlivu přírodních podmínek na společnost bylo dílo řeckého filozofa, historika a geografa římského období Strabóna (64 př. n. l. – 21 n. l.). Ve svém *Zeměpisu*,³³ nejrozsáhlejším geografickém díle antiky,³⁴ podal popis jednotlivých zemí,³⁵ kde kromě členitosti povrchu pojednal také o hospodářských a kulturních poměrech s častými vsuvkami z oblasti historie či fauny a flory. Sám chápal zeměpis spíše jako filozofický obor, jehož úkolem je stanovit souvislost mezi přírodními poměry jednotlivých krajinných oblastí a kulturním stavem obyvatelstva. Sám si tedy kladl otázku, jaký vliv má zeměpisné prostředí na vývoj dějin. Na rozdíl od svých předchůdců zaujal opatrnější stanovisko. Podnebí a charakter přírodního prostředí na jedné straně a svobodnou činnost a tvůrčí sílu „národů“ na straně druhé vnímal jako víceméně rovnocenné činitele: „*Ve srovnání s ostatními zemědělí má Evropa různé výhody dané přírodou, které ji učinily nejvhodnější oblastí pro zdokonalení lidského pokolení. Pro zimu je neobyvatelná jenom malá část. Chladné a horské krajiny jsou řídce obydleny, dostanou-li však pilné vzdělavatele, stanou se jejich obyvatelé mírnějšími. Tak Hellénové, ačkoliv bydlili na horské a skalnaté půdě, žili přece životem šťastným, pečující o správu státní, umění a o vše, co je smyslem života. Římané se pak zasloužili o civilisaci*

³¹ POLYBIOS, *Dějiny II (kniha III–V)*, Praha 2009, kniha IV, s. 124.

³² RŮŽIČKA, Josef, *O závislosti státního zřízení na vnějších podmínkách přírodních*. In: Čtvrtá výroční zpráva stát. jubil. reálky císaře a krále Františka Josefa I. v Příbrami. Za školní rok 1913–1914, Příbram 1914, s. 8, pozn. 6.

³³ *Γεωγραφικά* (7 př. n. l.)

³⁴ Význam Strabónova *Zeměpisu* však nespočívá jen v úctyhodném rozsahu 17 knih, které se kupodivu zachovaly téměř kompletní (pouze velmi malá část chybí), ale také ve skutečnosti, že velkou část vědomostí o starověké geografii nám zprostředkoval právě Strabón. Mnoho starších děl buď nenávratně zmizela nebo se zachovala pouze ve fragmentech. Naštěstí první část Strabónova monumentálního díla je jakousi kritikou všech dřívějších pojednání o zeměpisu počínaje Homérem. MARTIN, Geoffrey J., *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*, New York, London 2005, s. 34.

³⁵ Dvě úvodní knihy obsahují kritiku dřívějších učenců a sumarizaci jejich geografických poznatků. Následujících osm knih věnuje Evropě, dalších šest Asii a poslední tehdy známým oblastech Afriky, ale hlavně Egyptu a oblasti Etiopie.

*četných krajů, dotud řídce zalidněných, drsných a uzavřených, které si podrobili a zpřístupnili.*³⁶

Strabón, stejně jako jeho předchůdci, přikládal zároveň velký význam geografickému prostředí a klimatu, když psal že „úrodné roviny s mírným podnebím mají mírumilovné obyvatele, chudé oblasti pak bojovné a drsné a obě tyto skupiny se spolu doplňují“.³⁷ Dále však přišel se zcela novou myšlenkou: „Jestliže si však navzájem nepomáhají, je výhoda na straně ozbrojených, není-li jejich násilí vyváženo množstvím na straně protivné. Ale Evropa má i tu od přírody vhodné podmínky. Je totiž celá prostoupena rovinami a horstvy, takže všude vedle sebe je tu zastoupen usedlý živel rolnický vedle bojovného. Přátelé míru jsou ovšem početnější a mají tudíž nadvládu za podpory vládnoucích národů, zprvu Hellénů, později Makedoňanů a Římanů.“³⁸ Strabón se tedy domníval, že v dějinách dochází k jakémusi zápasu mezi mírumilovným obyvatelstvem úrodných nížin a bojovnými obyvateli chudých horských oblastí. V šesté knize svého díla se pak Strabón zabíral také příčinami vzestupu římské říše. Zcela klíčovým faktorem se mu jevila geografická poloha Itálie, kterou shledal mimořádně výhodnou.³⁹ Apeninský poloostrov tvoří přirozené centrum Středomoří, disponuje početnými přístavy a moře samotné, jehož význam akcentuje nejvíc, poskytuje široké možnosti rybolovu, námořního obchodu i přepravy. Ze strany Strabóna šlo o velmi důležitý postřeh. Moderní politická geografie dodnes přikládá mořím a oceánům, s ohledem na bohatství a sílu národů, velký význam. Strabóna je proto možné díky jeho hodnocení geografické polohy Itálie a docenění Středomořího moře pro rozmach římské říše s určitou dávkou nadsázky označit za praotce politické geografie. Není bez zajímavosti, jak podotýká Geoffrey J. Martin, že „Strabón psal pro specifickou skupinu čtenářů: pro vzdělané státníky a armádní činitele. Jeho cílem bylo poskytnout informativní text pro římské úředníky a vojenské velitele“.⁴⁰ I touto skutečností se velmi přibližoval geografům poloviny 19. století.

Ve středověku se učenci latinského kulturního okruhu tématem vlivu přírodního prostředí na lidskou společnost (pokud je nám známo) nezabývali. Nositelem středověké vzdělanosti byla církev, která sice zprostředkovala některé výsledky antické vzdělanosti,

³⁶ Strabóna parafrázuje HORÁK, s. 56–57; srov. FARRINGTON, Benjamin, *Věda ve starém Řecku a její význam pro nás II. Od Theofrasta po Galena*, Praha 1951, s. 133–134.

³⁷ HORÁK, s. 56–57.

³⁸ HORÁK, s. 56–57.

³⁹ FARRINGTON, s. 135.

⁴⁰ MARTIN, s. 35.

s nimiž se církevní věrouka musela složitě vyrovnávat, ale obecně bylo středověké myšlení založeno na náboženském chápání světa. Země, veškerá fauna i flora a rovněž člověk (včetně jeho morfologických variací) byly dílem Boha. Aktem stvoření svět obdržel neměnné přírodní zákony a každý přírodní jev se podřizoval boží vůli. Spekulace o vztahu nebo vlivu přírodního prostředí na člověka a dějiny tak byly vcelku nepodstatné.

Sama latinská zeměpisná literatura období raného středověku je celkem skromná. Omezuje se na kompilační práce, které jsou založeny zčásti na poznacích křesťanských misionářů a cestovatelů a z větší části na vědomostech antických autorů. Teprve počátkem vrcholného středověku v souvislosti s rozmachem univerzit, šířením vzdělanosti z arabského světa a Byzance v 11. a 12. století došlo k položení základů svobodného učení a bádání⁴¹ a zároveň k oživení zájmu o geografii. Zprávy cestovatelů do nitra Asie z 13. a 14. století začaly prohlubovat zeměpisné znalosti a zároveň i podněcovat zájem o nové geografické objevy a zámořské výpravy. I přes prohlubující se geografické vědomosti však zůstával charakter středověkého zeměpisu striktně místopisný, topografický a etnografický. Tuto povahu si zeměpisná pojednání (až na některé výjimky)⁴² zachovala až do nástupu vědecké revoluce na přelomu 15. a 16. století. Ani poté se však geografové vztahu přírodního prostředí a lidské společnosti příliš nevěnovali. Téma, které bylo otevřeno v antice, dále rozvíjeli především filozofové v rámci filozofie dějin.

Zcela jiná úroveň geografické vědy byla v období středověku charakteristická pro arabský civilizační okruh. Antické spisy nejen z oblasti matematiky, astronomie a lékařství, ale i zeměpisu byly chráněny, překládány a rozmnožovány v arabském světě. Z muslimských učenců, jenž přispěl ke geografii jak svým dílem, tak i svým pojednáním o vlivu přírodního prostředí na lidskou populaci, byl arabský historik a filozof dějin Abdarrahmán Ibn Chaldún (1332–1406). V roce 1377 dokončil rozsáhlý úvod k jeho světovým dějinám známý jako *Mukaddima*.⁴³ Právě zde zkoumal příčiny vzestupu a pádu civilizací a prezentoval svoji filozofii dějin. Dějinný proces se podle Ibn Chaldúna řídí

⁴¹ Scholastici však vždy pevně trvali na pravosti křesťanského učení. Pokoušeli se pouze uvést veškeré vědění v soulad s „jedinou pravdou“ tak, jak jí rozuměla církev. Nikdy se nepokoušeli pojmout racionálně celek lidských vědomostí a zkušeností, aniž by se oprostili od pout církevních dogmat. Jako duchovní psali pro duchovní a ve prospěch církve a křesťanské víry. Jejich jedinou pohnutkou při psaní bylo podpořit církevní pravdu a spásné vědomí o Bohu; KIMBLE, George H. T., *Geography in the Middle Ages*, London 1938, s. 91–92.

⁴² Např. Albert Veliký, viz HORÁK, s. 111–112.

⁴³ Celé dílo nese veršovaný název *Kitābu l-‘ibari wa Dīwāni l-Mubtada’ wal-Ḥabar fī ayāmi l-‘arab wal-‘ajam wal-barbar, waman ‘Āsarahum min Dhawī sh-Shaltāni l-Akbār* [Kniha příkladů a sbírka počátků (nebo objektů) a zpráv (nebo atributů) o dnech Arabů, Nearabů a Berberů a těch z velkých vládců, kteří byli jeho současníky] (1377).

určitými zákonitostmi vývoje společnosti, které i přes to, že nemají absolutní platnost jako zákony přírodní, jsou poměrně stálé a působí tak, že stejné podmínky vyvolávají stejné následky. Tyto zákonitosti jsou platné pro celou společnost a v podstatě nemohou být ovlivněny konáním jednotlivce. Mohou však být odkryty na základě historického studia značného množství faktů, pozorováním paralel, příčin a následků. Přestože pro Ibn Chaldúna měli mnohem větší dějnotvorný význam sociální faktory, jako soudržnost, bohatství, způsob obživy, zaměstnání apod.,⁴⁴ přírodnímu prostředí přisoudil jiný význam.

Stejně jako většina řeckých filozofů byl přesvědčen o tom, že Země má tvar koule, přičemž její obydlenu severní polokouli rozdělil dle podnebí na sedm zeměpásů: „[...] obydlené území [...] má svůj střed směrem k severu v důsledku nadměrného vedra na jihu a nadměrného chladna na severu. Sever a jih představují opačné krajnosti chladna a horka. [...] Čtvrtý zeměpás je nejmírnější obydlenu oblastí. Sousedící třetí a pátý zeměpás jsou mu blízké co do mírnosti. Šestý a druhý zeměpás, které s nimi souvisí, jsou již vzdáleny umírněnosti a první a sedmý zeměpás jsou ještě méně mírné.“⁴⁵ Ibn Chaldún tvrdil, že čím blíže středu (čtvrtému mírnému zeměpásu) se lidská populace nachází, tím větší má předpoklady k vyspělé kultuře a „vyrovnanosti“, a naopak: „Pokud jde o obyvatele zeměpásů, které jsou vzdáleny od vyrovnanosti, jako je první, druhý, šestý a sedmý, ti jsou rovněž po všech stránkách vzdáleni od vyrovnanosti. Jejich domy jsou z hlíny nebo z rákosí, jejich potravou je proso a traviny, jejich oděvy jsou listy ze stromů, které sešívají, aby se zakryli, nebo kůže zvířat. Většinou však chodí nazí. Ovoce a zelenina v jejich zemích jsou podivné. Při obchodu neužívají obou drahých kovů, nýbrž mědi, železa nebo kožešin, pro něž určují směnnou hodnotu. Jejich charakterové vlastnosti jsou blízké vlastnostem němých tvář. Říká se dokonce, že mnozí černoši z prvního zeměpásu sídlí v jeskyních a houštinách, pojídají divoké rostliny, žijí v divoké osamělosti a nesdružují se, ba naopak se navzájem požírají. Podobně je tomu se Slovany. Příčinou toho je, že vzdálenost od mírných pásem v nich vytváří sklony a charakter podobný charakteru zvířat, čímž se vzdalují od lidskosti. Totéž se vztahuje i na jejich náboženské poměry. Neznají proroky ani nemají náboženské právo s výjimkou nepatrné menšiny, která žije poblíž mírného pásma. [...] [S některými výjimkami] neznají obyvatelé neumírněných pásem na jihu ani na severu žádné náboženství a věda je u nich neznámá.

⁴⁴ HRBEK, Ivan, *Ibn Chaldún: osudy politika a myslitele*. In: IBN CHALDÚN, *Čas království a říší Mukaddima. Úvod do historie*, Praha 1972, s. 24.

⁴⁵ IBN CHALDÚN, *Čas království a říší Mukaddima. Úvod do historie*, Praha 1972, s. 111.

*Celá jejich situace je vzdálena od podmínek lidských bytostí a blízká podmínkám divokých zvířat.*⁴⁶ Naopak „obyvatelé středních pásem jsou vyrovnáni ve svých fyzických a charakterových vlastnostech i ve svém způsobu života; mají všechny přirozené podmínky nezbytné k civilizovanému životu, jako jsou způsoby obživy, příbytky, řemesla, vědy, politické vedení a královská autorita. A mají proto také proroky, náboženské sekty, dynastie, náboženské zákony, vědy, provincie, města, budovy, zahradnictví, umělecká řemesla a všechno, co je umírněné. K obyvatelům těchto zeměpásů, pokud o nich máme historické zprávy, patří například Arabové, Byzantinci, Peršané, Izraelité, Řekové, Indové a Číňané“.⁴⁷

Přestože příslušnost obyvatel k určitému zeměpásu byla pro Ibn Chaldúna stěžejní kvůli kulturním předpokladům, přiznával, že velký vliv na charakter populace má také úrodnost obývaného kraje a z ní odvozená struktura jejich potravy. Kraje, které vynikají svojí úrodností, mají samozřejmě nejlepší předpoklady pro vznik vyspělé kultury a civilizace. Na druhou stranu přílišná hojnost potravy může mít neblahé důsledky na zdraví člověka, jeho fyzickou i mentální zdatnost: „[...] velké množství potravy a její vlhkost vytváří v těle škodlivé přebytečné látky, které působí nerovnoměrné zvětšování těla a také plodí četné zkažené a hnilobné látky. Výsledkem je bledá pleť a ošklivé tělo, neboť takový člověk má příliš mnoho masa. Když se vlhkost se svými špatnými výpary dostane do mozku, mysl a schopnost myšlení jsou zatemněny. Výsledkem je hloupost, bezstarostnost a všeobecná nestřídmost.“⁴⁸ Ibn Chaldún se domníval, že nejzdravější a nejkrásnější lidská těla i nejlepší duchovní charakter mají obyvatelé pouštních krajů středních zeměpásů. Střídmý život prý v lidech rozvíjí ty nejlepší ctnosti jako umírněnost, otevřenější mysl pro vědění a porozumění, ale i větší míru zbožnosti.⁴⁹ Pokud jde o vývoj dějin, Ibn Chaldún je vnímal dialekticky. Napříč lidskou populací identifikoval dvě základní skupiny: pouštní či stepní kočovníky⁵⁰ a usedlé kulturní obyvatele měst a přilehlého okolí. Obě tyto skupiny dával do protikladu, přičemž jednu z hybných sil dějin viděl právě v jejich vzájemném střetávání a ovlivňování. Dále chápal určité etapy vývoje dějin. Popisoval fázi vzestupu mocenského centra provázenou rozmachem kultury i síly, kterou střídá fáze stagnace či poklesu doprovázeného korupcí, což následně spěje k

⁴⁶ IBN CHALDÚN, s. 112–113.

⁴⁷ Tamtéž, s. 115.

⁴⁸ Tamtéž, s. 118–119.

⁴⁹ Tamtéž, s. 119–120.

⁵⁰ Do této kategorie však zahrnuje také polokočovníky i usedlé venkovské zemědělské obyvatelstvo odlehlých končin, viz HRBEK, s. 29.

rozkladu a civilizačnímu pádu.⁵¹ Jakmile k němu dojde, původní civilizace podlehne vpádu „barbarských“ kočovníků, kteří na troskách někdejší civilizace vybudují svou vlastní obohacenou o vzdělanost a umění podrobené kultury. Postupně se však dobyvatelé stanou také usedlými a „mírnějšími“ až jsou nakonec sami podmaněni novou vlnou příchozích kočovníků.⁵² Ibn Chaldún tak vyslovil celou řadu důležitých myšlenek a poskytl velmi zajímavou koncepci vývoje dějin a teoretický rámec, který v obměnách zazníval v mnoha dílech novověkých historiků.⁵³

1.2 Tradice novověká (16.–18. století)

Jak již bylo zmíněno, vztahem geografického prostředí a lidské společnosti se do první poloviny 19. století zabývali především filozofové, zejména v rámci filozofie dějin, nebo myslitelé s přesahem do humanitních a sociálních věd. Počátkem novověku tuto polemiku znovu otevřel francouzský filozof, humanista a politický teoretik Jean Bodin (1530–1596), který je podle Clarence J. Glackena nejdůležitějším myslitelem renesance, pokud jde o vztah mezi historií a soudobým životem na jedné straně a geografickým prostředím na straně druhé.⁵⁴ Bodin si totiž kladl otázky po příčinách neustálých historických změn, přičemž ho zajímaly především rozdílné osudy státních úvarů. Příčiny historických procesů se pokusil vysvětlit především ve dvou svých stěžejních dílech: *Metoda usnadňující znalost dějin*⁵⁵ a *Šest knih o republice*.⁵⁶ Historické změny a osudy států podle něho závisí na: 1. metafyzické (božské) bytosti, 2. lidské vůli a 3. přirozených vlivech. Dospěl však k závěru, že odhalit vlivy metafyzické (boží vůli) je mimo možnosti lidského poznání. I lidská vůle je natolik proměnlivá a nevypočitatelná, že nemůže být předmětem zkoumání. Z toho důvodů se zaměřil alespoň na odhalení přirozených, respektive přírodních vlivů. Je zřejmé, že se inspiroval u antických myslitelů. Ze všech geografických faktorů totiž přisoudil největší význam klimatu. Aby mohl názorně ukázat, jak podnebí působí na lidstvo, rozdělil globus od rovníku na obě strany k pólům do tří

⁵¹ MARTIN, s. 50–51; DICKINSON, Robert Eric, HOWARTH, O. J. R., *The Making of Geography*, Oxford 1933, s. 53–54.

⁵² CRESSWELL, Tim, *Geographic Thought. A Critical Introduction*, Chichester 2013, s. 27.

⁵³ Chaldún nepochybně ovlivnil např. Machiavelliho, Bodina, Vica, Gibbona, Montesquieuho, Herdera a další, viz SCHIMMEL, Annemarie (ed.), *Ibn Khaldūn. Ausgewählte Abschnitte aus der Muqaddima*, Tübingen 1951, s. xvii; srov. GATES, Warren E., *The Spread of Ibn Khaldūn's Ideas on Climate and Culture*. In: *Journal of the History of Ideas* 28, 1967, 3, s. 415an.

⁵⁴ GLACKEN, Clarence James, *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London 1976, s. 434.

⁵⁵ *Méthode pour faciliter la connaissance de l'histoire/Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566).

⁵⁶ *Les Six Livres de la République/De republica libri sex* (1576).

pásem. Tím vytyčil rovníkové pásmo, které je vypáleno sluncem, dále polární pásmo, jež ztuhlo chladem, a konečně pásmo mírné. Národy pak řadil do těchto pásmů a vysvětloval jejich odlišnosti různými klimatickými podmínkami, v nichž se vyvíjí. Podle jeho mínění jsou lidé v chladných zemích fyzicky silní a bojovní, kdežto v teplejších zemích jsou více nadáni duševně a rozumově: „[...] *největší vojevůdci přicházejí ze severu, ale umění, filosofie a matematika vyklíčily na jihu.*“⁵⁷ Z toho podle něj vyplývalo, že lidé, kteří žijí mezi těmito pásmy v příznivém klimatu, jsou průměrně obdařeni jak duševními, tak tělesnými schopnostmi.⁵⁸

Bodinovy názory prozrazují, že čerpal z daleko starší tradice, a je nepochybné, že byl velmi dobře obeznámen s Hippokratem i dalšími antickými autory.⁵⁹ Bodin se však neomezoval pouze na postihnutí vlivu klimatu. V souladu s dobovou představou, že konstelace planet a hvězd mohou mít reálný vliv na osudy lidí i národů, zohlednil také astronomické vlivy. Lidé, kteří žijí v jižních částech světa, jsou podle něho ovlivněni planetou Saturn v tom smyslu, že jsou jejich životy prodchnuty náboženským rozjímáním. Naopak lidé v severních oblastech, ovlivněných Marsem, jsou bojovní a vynikají v užívání mechanických zařízení. A nakonec lidé středního pásma, ovlivněni Jupiterem, jsou schopni dosáhnout civilizovaného způsobu života v rámci právního státu.⁶⁰

Na tomto místě by jistě bylo možné uvést celou řadu filozofů a literátů, kteří se od 17. do poloviny 18. století nějakým způsobem vyjádřili či dotkli tématu vlivu přírodního prostředí na lidskou společnost.⁶¹ O komplexnější zpracování se však pokusil až francouzský filozof osvícenství Charles Louis Montesquieu (1689–1755) v rámci svého díla *O duchu zákonů*.⁶² Na rozdíl od svých předchůdců se snažil svá tvrzení podložit pozorováním či studiem literatury cestopisného a etnografického charakteru. Prvořadým cílem jeho spisu bylo odhalit a prozkoumat všechny vztahy, které dohromady tvoří tzv.

⁵⁷ Z Bodinových *Šesti knih o republice* cit. HEYDEN, Günter, *Teorie životního prostoru*, Praha 1960, s. 25.

⁵⁸ HEYDEN, s. 24–25.

⁵⁹ LIVINGSTONE, David N., *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Malden, Oxford, Carlton 2008, s. 97.

⁶⁰ MARTIN, s. 96.

⁶¹ V literatuře bývá uváděn Jean Chardin (1643–1713) v díle *Voyages de monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient* (1711); Giambattista Vico (1668–1744) v díle *Principi di scienza nuova. D'intorno alla comune natura delle nazioni* (1725); Voltaire (1694–1778) v díle *Essay sur l'histoire générale, et sur les moeurs et l'esprit des Nations, depuis Charlemagne jusqu'à nos jours* (1761–1763), později v *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* (1771); Georges Louis Leclerc de Buffon (1707–1788) ve třetím svazku *L'Histoire Naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi – Histoire naturelle de l'homme* (1749).

⁶² *L'esprit des lois* (1748).

ducha zákonů. Tento duch „*spočívá v rozličných vztazích, které mohou mít zákony k různým věcem*“.⁶³ Šlo mu tedy o odhalení struktury práva a vztahů, zvyků a obyčejů, které existenci takového práva či právních vztahů podmiňují. Montesquieu tvrdil, že zákony „*musí být do té míry vlastní lidu, pro který byly utvořeny [...]. Zákony se totiž musí vztahovat k povaze a principu vlády. Zákony se musí vztahovat k přírodním podmínkám země; k studenému, horkému či mírnému podnebí; ke kvalitě půdy, k poloze území a jeho velikosti; ke způsobu života lidí, kteří mohou být oráči, lovci či pastevci; zákony musí být ve vztahu ke stupni svobody [...]; k náboženství obyvatel, k jejich náklonnostem, bohatství, počtu, obchodování, k jejich mravům a obyčejům.*“⁶⁴

Je důležité si uvědomit, že jeho pojetí zákonů bylo pevně zakotveno v deistickém chápání světa. Pro něho „*samotná idea zákona, ať už přirozená nebo společenská, má smysl pouze v kontextu víry v nejvyšší inteligentní bytost. Stejně jako každý artefakt má řemeslníka a každý stroj řemeslníka, tak každý zákon má zákonodárce, ať už lidského nebo božského*“.⁶⁵ Spis vznikl v době, kdy západní společnosti stále vévodil názor, že příroda funguje jako složitý stroj.⁶⁶ Mechanické a matematické chápání světa se vztahovalo také na lidskou bytost. I lidské tělo bylo vnímáno jako složitý stroj.⁶⁷ Učenci se domnívali, že lidské tělo je složeno z pevných látek a tekutin, přičemž základní stavební jednotkou celého těla je „vlákno“ (*fibre*). Toto přesvědčení umožnilo Montesquieumu vystavět základní premisu pro pochopení vztahu mezi přírodním prostředím a člověkem: „*Chladný vzduch smršťuje okraje vnějších vláken našeho těla, což zvyšuje pružnost těchto vláken a podporuje tok krve zpět k srdci. Zároveň chladný vzduch snižuje délku těchto vláken,*⁶⁸ *čímž dále zvyšuje jejich sílu. Naproti tomu teplý vzduch rozvolňuje okraje vláken a prodlužuje je, a tak snižuje jejich sílu a pružnost.*“⁶⁹ Logicky pak z toho vyvozuje, že „*lidé z chladných podnebí jsou tedy zdatnější. Činnost srdce a reakce konců vláken je zde lepší, tělní tekutiny jsou v lepší rovnováze, krev se lépe navrácí k srdci, takže je srdce silnější. [...] Lidé žijící v teplých podnebí jsou bázlivi jako starci, zatímco lidé žijící v chladném podnebí jsou odvážní jako mladíci*“.⁷⁰ Na

⁶³ MONTESQUIEU, Charles Louis, *O duchu zákonů I*, Praha 2010, s. 20.

⁶⁴ Tamtéž, s. 20–21.

⁶⁵ LIVINGSTONE, s. 122.

⁶⁶ Podle francouzského filozofa Reného Descarta a jeho následovníků uvedl Bůh tento mechanický vesmír do chodu počátečním postrčením. Isaac Newton se také domníval, že vesmír je spíše něco jako božský hodinový strojek, do něhož Bůh jako stvořitel dále nezasahuje.

⁶⁷ IM HOF, Ulrich, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001, s. 168.

⁶⁸ Podobně jako se mrazem zkracuje např. železná kolejnice.

⁶⁹ MONTESQUIEU, s. 261–262.

⁷⁰ Tamtéž, s. 262.

druhou stranu „v chladném podnebí budou lidé málo citliví na požitky; tato citlivost bude větší v mírném podnebí a v teplém podnebí bude extrémní. Jako rozlišujeme podnebí podle zeměpisné šířky, mohli bychom je rozlišovat, abych tak řekl, podle stupně citlivosti. [...] V severních podnebích žijí lidé, kteří mají málo neřestí, dost ctností, jsou velmi upřímní a přímí. Přibližte se k jižním zemím, a bude se vám zdát, že se vzdalujete samotné morálce. V zemích s mírným podnebí se shledáte s lidmi nestálými, co do jejich způsobů, neřestí i ctností. Podnebí zde není tak určující, aby jim upevnilo povahu. Podnebí může být tak horké, že v něm bude tělo zcela bez síly. Sklíčenost v tomto případě pronikne až do ducha: žádná zvědavost, vznešené jednání či velkomyslný cit. Všechny náklonnosti budou pasivní a lenost zde bude štěstím [...].“⁷¹ Z uvedených úryvků je patrné, že podnebí bylo pro Montesquieuho určujícím faktorem fyzické i mentální povahy lidské populace. Horké a stejnoměrné klima činí podle něho národy línými a zbabělými, klima chladné je naopak vychovává k udatnosti a výbojnosti. Tato skutečnost pak může ovlivňovat samotné dějiny. Montesquieu se totiž domníval, že v zeměpisných oblastech, kde horké kraje často sousedí s kraji chladnými, tzn. že podle výše popsané logiky zde proti sobě stojí národy silné proti slabým (jako například v Asii), musí a muselo nutně docházet k častým střetům, které vedly k podmanění jednoho národa druhým. Naopak v Evropě, kde jsou klimatické přechody a rozdíly mezi národy menší, nedocházelo k tak dramatickým srážkám.⁷² Přestože docházelo k podrobení některého národa jiným a „národ [tak] ztratil své zákony, podnebí [zajistilo], že je neztratil nenávratně“.⁷³

Ze spisu je však také zřejmé, že dle autora ovlivňuje podnebí do jisté míry i „ducha zákonů“, tzn. charakter vlády a právního uspořádání státu nebo i zvyky a normy daného společenství. Duch zákonů je tudíž do určité míry odrazem geografického prostředí. Jako příklad uvádí existenci otroctví, které je přirozenější a lépe opodstatněné v teplých jižních zemích, kde „teplo vysiluje tělo [tak], že lidi přiměje k těžké práci jen strach z trestu“.⁷⁴

Není to však jen podnebí, které odráží ducha zákonů. Velký vliv Montesquieu přisuzuje také půdě a povrchu obývané země: „Úrodná půda v určité zemi přirozeně zavádí podřízenost. [...] Vláda jednoho je tedy častější v zemích s úrodnou půdou a vláda mnoha v zemích, kde půda tolik neplodí [...].“⁷⁵ Dokazuje to na příkladu rozdílných vládních systémů ve státech antického Řecka: „Neúrodná půda Attiky ustavila vládu lidu,

⁷¹ Tamtéž, s. 263.

⁷² Tamtéž, s. 314–315.

⁷³ Tamtéž, s. 314.

⁷⁴ Tamtéž, s. 282.

⁷⁵ Tamtéž, s. 319.

zatímco úrodná půda ve Spartě vládu aristokratickou.⁷⁶ Vysvětlení podává následující: „Úrodné země představují rovinu, na níž je zcela nemožné se o něco utkat s kýmkoli, kdo je silnější. Slabší se mu tedy podvolí, a je-li podroben, duch svobody se nemůže vrátit, neboť venkovské majetky jsou zárukou věrnosti. Avšak v horách je možné uchránit, co člověk má, a má toho málo. Svoboda, tj. vláda, z níž se člověk těší, je jediným dobrem, které stojí za to, aby je každý bránil. Svoboda tedy panuje spíše v horských a těžko přístupných zemích než v těch, kterým, jak se zdá, příroda více přála.“⁷⁷

Tyto Montesquieuho úvahy a tvrzení jsou propojením a završením přežívající antické tradice. Mnozí mladší autoři, kteří se vyjadřovali ke vztahu člověka a geografického prostředí, však v Montesquieum viděli striktního přírodního deterministu a ohrazovali se proti němu. Stejně tak ho chápala a vesměs odsuzovala i literatura zabývající se dějinami geografie a geografickým myšlením.⁷⁸ Montesquieu sice tvrdil, že v chladných klimatických podmínkách lidé získávají odlišné charakteristiky než v horkém podnebí, ale pečlivějším studiem spisu je možné zjistit, že pomocí vhodných zákonů mohou být účinky klimatu minimalizovány.⁷⁹ Někteří proto popisují Montesquieuho spíše jako posibilistu než jako přírodního deterministu.⁸⁰ Jiní uvádějí, že charakter lidské populace byl dle Montesquieuho „formován“ environmentálními faktory, nikoli předurčen.⁸¹

Jedním z kritiků Montesquieuho pojetí v německém prostoru byl Johann Gottfried Herder (1744–1803). Podstatou jeho argumentace bylo jednoduše to (pokud připustíme, že lidské bytosti jsou ovlivňovány přírodním prostředím), že je chybné předpokládat, že dopad působení přírodních vlivů byl a bude vždy stejný, tedy že je univerzální. Učenci by se podle něho měli vzdát neustálého generalizování a stejně tak smršťování přírodních vlivů do jednoho nebo dvou určujících faktorů.⁸² Ve svém stěžejním díle *Ideje k filozofii dějin lidstva*⁸³ vymezil vlastní pojetí vzájemného vztahu přírody a kultury či přírodního prostředí a společnosti. Herderův přístup byl především teleologický. Chápal svět jako jeviště, kde se odehrává božské drama a kde veškeré dění má svůj daný účel. Herder věřil, že Boží záměry můžeme poodhalit, pokud budeme sledovat stopy, které dříve zanechal,

⁷⁶ Tamtéž, s. 319.

⁷⁷ Tamtéž, s. 320.

⁷⁸ Např. HEYDEN, s. 25–28.

⁷⁹ MARTIN, s. 97.

⁸⁰ KRIESEL, Karl Marcus, *Montesquieu: Possibilistic Political Geographer*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 58, 1968, 3, s. 557–574.

⁸¹ LIVINGSTONE, s. 122.

⁸² Tamtéž

⁸³ *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–1791).

například v místech vzniku lidského druhu, ve schématu osídlení země člověkem nebo v rozložení zemské hmoty na planetě.⁸⁴ Pokud jde o jeho zhodnocení vlivu přírodního prostředí na lidskou společnost a dějiny, odmítl „přecenění“ vlivu klimatu u Montesquiueho: „*Jistě že jsme tvárnou hlinou v rukou klimatu, ale jeho prsty formují tak rozmanitě a zákony, které působí v opačném smyslu, než klima, jsou tak hojné, že by patrně pouze genius lidského pokolení dovedl zavést rovnici pro poměr všech těchto sil.*“⁸⁵ Podnebí dle něho tedy „*nedonucuje, jenom činí náchylným*“.⁸⁶ Herder zřejmě tušil, že je neudržitelné pokládat za příčinu stále se měnících společenských poměrů téměř neměnné klimatické podmínky.⁸⁷ Proto zvažoval celou řadu dalších činitelů, jako například kvalitu půdy, rostlinstvo, geografickou polohu, členitost pobřeží apod.⁸⁸ Geografické poměry byly Herderovi jedním z nejdůležitějších historických činitelů. Prý na nich závisí veškerý „dějinný pohyb“. Za východisko všeho „dějinného pohybu“ a šíření lidstva považoval horskou oblast střední Asie, kde v některém údolí je prý nutné hledat kolébku lidstva. Odtamtud se šířilo lidstvo i kultura podél řek dolů do nížin. Podle Herdera byla vůbec většina „dějinných pohybů“ sestupných, tzn. z horských oblastí do nížin. Horské oblasti jsou podle něj ohnisky historické aktivity. Tam vyrůstají národy ctnostné, bojovné a odvážné, které pak „zaplavují“ nížiny a jež obnovují energii zde již vysílených kmenů. Na základě této teorie zkoumal Herder souvztažnost různých historických procesů s polohou, tvarem, výškou a fyziognomií různých krajín a oblastí země. Není bez zajímavosti, že teprve Herder docenil také význam fauny a především flóry.⁸⁹

Z uvedeného je však zřejmé, že jeho metoda, zvláště pak popsání „dějinného pohybu“, příliš nekoresponduje s jemu vlastním teleologickým chápáním světa. Navzdory tomu je Herderovo dílo mistrovskou syntézou. Vzal v úvahu rozsáhlé množství dosavadní geografické a cestopisné literatury, a zohlednil tak velké spektrum vjemů. Od informací a zpráv o různých národech, přes etnografické popisy a náčrty Eskymáků, Laponců nebo Berberů, po spekulace ohledně vývoje a historických forem lidského

⁸⁴ LIVINGSTONE, s. 122–123.

⁸⁵ HERDER, Johann Gottfried, *Ideje k filosofii dějin lidstva*. In: PRAŽÁK, Albert, PATOČKA, Jan (ed.), *Vývoj lidskosti*, Praha 1941, s. 135.

⁸⁶ Tamtéž, s. 137.

⁸⁷ HEYDEN, s. 30–31.

⁸⁸ HORÁK, Bohuslav, TRÁVNÍČEK, Dušan, HONZL, Ivan, *Dějiny zeměpisu III. Novověk od 17. století*, Praha 1968, s. 77.

⁸⁹ RŮŽIČKA, Josef, *Fr. Ratzel a jeho význam pro vědu historickou* [1. část]. In: *Český časopis historický* 11, 1905, 1, s. 57.

druhu. Tímto způsobem Herder velice posílil dlouhodobé vztahy mezi geografickou a antropologickou tradicí.⁹⁰

Nejdůležitějším Herderovým odkazem pro geografii je však skutečnost, že ve své filozofii dějin nejen popsal, ale i zproblematizoval tematiku závislosti člověka a dějin na geografickém prostředí. V tomto ohledu byla jeho práce nedocenitelnou inspirací pro celoživotní dílo geografa Carla Rittera, který Herderovo téma dále rozvíjel a který se rovněž ztotožnil s jeho ideovým, tj. teleologickým pojetím světa. Na Rittera (a tedy i Herdera) pak navázal Friedrich Ratzel ve svých antropogeografických pracích.⁹¹ Není tedy náhodou, že historik Karl Lamprecht byl toho názoru, že Ratzel „*byl prvním bezprostředním pokračovatelem Herdera mimo myšlení svého učitele Rittera*“.⁹²

1.3 Počátky geografie jako moderní vědy a (humánní) geografie před Darwinem

Během 18. století se z všeobecného souboru vědních disciplín postupně vydělila „filozofie přírody“,⁹³ která si postupně budovala svou vlastní terminologii a metodologii. Pod vlivem osvícenství vynakládala velké úsilí na popsání, klasifikaci a analýzu přírodních jevů, čímž se snažila systematizovat a racionalizovat přírodní svět. Cílem takové práce mělo být odhalení zákonitostí přírody, čímž by se svět stal v zásadě předvídatelným, což odpovídalo dobovému ideálu pokroku a sebezdokonalování lidstva.

Narůstající objemem přírodovědných poznatků však nevyhnutelně přispíval k větší specializaci. Na sklonku 18. století začaly být zřetelné hranice oborů, např. botaniky, zoologie, geologie, chemie apod. Oproti tomu geografie, navzdory své dlouhé tradici, zřetelné „obrysy“ po dlouhou dobu neměla (obširněji dále v textu). Bylo tomu logicky právě z povahy geografické tradice, která vždy stála na pomezí věd o zemi (tedy přírodě) a člověku.

Pokud jde o téma vztahu přírodního prostředí a lidské společnosti, to přestalo být rozvíjeno výhradně filozofy. Vyjadřovat se k němu začali také historici⁹⁴ a další

⁹⁰ LIVINGSTONE, s. 122–123.

⁹¹ Ke komparaci Herderova a Ratzelova přístupu blíže viz SCHULTZ, Hans-Dietrich, *Herder und Ratzel. Zwei Extreme, ein Paradigma?* In: *Erdkunde* 52, 1998, 2, s. 127–143.

⁹² LAMPRECHT, Karl, *Friedrich Ratzel* [nekrolog]. In: *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-Historische Klasse*, svazek 56, Leipzig 1904, s. 268.

⁹³ V tomto kontextu se „filozofií přírody“ rozumí de facto soubor dnešních přírodních věd v jejich počátcích.

⁹⁴ Např. Arnold H. L. Heeren v *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt* (1793–1796) nebo Henry Thomas Buckle v *History of Civilization in England* (1857–1861).

příslušníci humanitních věd. Čím dál tím více se však ukazovalo, že v souvislosti s narůstajícím objemem geografických, etnologických a antropologických poznatků, a stále větším důrazem na objektivitu vědy, nebylo dobře možné tuto problematiku náležitě zpracovat. Neexistoval pojmový aparát ani vědecká metoda, kterou by se dal tento fenomén popsat. V důsledku toho mnozí autoři velmi často dospívali k banálním generalizacím celého problému. V této souvislosti bývá často citován francouzský filozof Victor Cousin, který v roce 1828 ve svém publikovaném *Kurzu filozofie* navzdory řečenému sebevědomě uvedl: „[...] dejte mi mapu země, její konfiguraci, její klima, její vodstvo, její větry a její úplnou fyzickou geografii; dejte mi její přírodní produkty, její flóru, její faunu atd., a já vám a priori řeknu, jaký asi bude člověk této země a jakou úlohu bude mít tato země v historii; nikoli náhodou, ale nutně; nejen v některé době, ale vždy.“⁹⁵

Presvědčení Victora Cousina ovšem nebylo ojedinělé. Nebyl prvním ani posledním zastáncem podobných názorů. Geograficko-deterministický přístup, rámcově demonstrováný na uvedeném citátu, byl po dlouhou dobu převažujícím myšlenkovým východiskem i zeměpisné literatury.⁹⁶ Zásadní problém však spočíval v tom, že jakékoli dosavadní představy o vztahu přírodního prostředí a lidské společnosti nebyly podepřeny žádným seriózním výzkumem. Vždy se však jednalo o téma, respektive otázku čistě geografickou. Než se však geografové mohli pustit do vážného zkoumání tohoto problému, měly před sebou důležitější úkol – vybudovat teoretické a metodologické základy své vědy a etablovat ji jako akademickou disciplínu. Na samém počátku této snahy stály dvě významné osobnosti německých dějin, Alexander von Humboldt a Carl Ritter.

Ačkoli se zdá víceméně náhodné, že dvě nejdůležitější zakladatelské osobnosti „moderní“ geografie jsou německého původu, je naopak velmi logické, že geografická věda pevně zakořenila právě v německém prostoru, respektive pruském státě. Důvodů může být hned několik. Je např. překvapivé, jakým tempem v průběhu 18. století dohánělo Prusko a další německé státy Francii a Anglii v míře gramotnosti, obecné vzdělanosti a počtu vydávaných tiskovin. Míra gramotnosti v Prusku a Sasku byla na počátku 19. století v Evropě zdaleka nejvyšší, přičemž ji předčila pouze Nová Anglie na východním pobřeží USA.⁹⁷ Počet univerzit a veřejných knihoven se rovněž rapidně

⁹⁵ COUSIN, Victor, *Cours de philosophie. Introduction à l'histoire de la philosophie*, Paris 1828, kap. 8, s. 17–18; srov. HEYDEN, s. 39.

⁹⁶ DANĚK, Petr, *Geografické myšlení. Úvod do teoretických přístupů*, Brno 2013, s. 29–31.

⁹⁷ WATSON, Peter, *The German Genius. Europe's Third Renaissance, the Second Scientific Revolution and the Twentieth Century*, London, New York, Sydney, Toronto, New Delhi 2011, s. 56.

zvyšoval. Nezanedbatelný vliv na tento vývoj měly osvícenské reformy (zvláště základního vzdělávání) a náboženská tolerance za vlády pruského krále Fridricha II. Velikého. Někteří se v této souvislosti nebojí hovořit o tom, že Německo prožívalo svou vlastní renesanci.⁹⁸ Ačkoli do napoleonských válek Prusko platilo za vojenskou mocnost, vládla zde současně relativně svobodomyšlná atmosféra, která měla dlouhodobě pozitivní dopady na vědecké bádání. Fridrich II. i jeho nástupci zároveň podporovali rozvoj umění i vědy. Je tedy zcela pochopitelné, že obě zakladatelské osobnosti raně moderní geografie nakonec zapustily kořeny v Prusku (a ne třeba ve Francii nebo Anglii), byť tomu mohlo být (hlavně v případě Humboldta) spíše z nutnosti nebo čistě z pragmatických důvodů. Díky tomu se však Prusko a budoucí Německé císařství stalo jedním z nejdůležitějších center geografického bádání minimálně do první světové války.⁹⁹

Přestože Humboldta nelze označit přímo za příslušníka humánní geografie a do konceptu práce zdánlivě nezapadá, nelze se mu vyhnout. Alexander von Humboldt (1769–1859) je totiž vedle svého současníka Johanna Wolfganga von Goetha považován za jednoho z nejvýznamnějších duchů konce 18. a první poloviny 19. století.¹⁰⁰ Ačkoli nikdy nezastával žádnou akademickou pozici, jeho vliv na vývoj moderní geografie byl zásadní. Sám byl do značné míry „produktem“ osvícenské doby. Vzdělával se zároveň v mnoha disciplínách, což mu umožnilo vnímat svět daleko komplexněji, navzdory stále se zvyšující specializaci jednotlivých vědních oborů. Věda 19. století totiž přinášela sice stále bližší pohled na jemnější a jemnější detaily, avšak začínala ignorovat celek.¹⁰¹ A právě souhrnný pohled se stal hlavním rysem Humboldtovy celoživotní práce.¹⁰² Andrea Wulf ve své skvělé Humboldtově biografii přesvědčivě dokládá, jak obrovský vliv měla Humboldtova práce nejen na přírodní vědy, ale i jak zásadní obrat znamenala pro dosavadní chápání přírody. Teprve Humboldt upozornil na skutečnost, že přírodu tvoří

⁹⁸ Tamtéž, s. 63.

⁹⁹ Geografie pochopitelně nebyla jedinou vědeckou disciplínou, které se v německém prostoru až do první čtvrtiny 20. století dařilo.

¹⁰⁰ BLOSS, Jochen, *Die Weltgeltung des Alexander von Humboldt*. In: BLUCHA, Jiří (ed.), *Alexander von Humboldt a české země / Alexander von Humboldt und die Böhmischen Länder*, Praha 1996, s. 15–18. Již v průběhu svého života získal řadu přízvisek. Např. „nestor vědy“ (Carl Ritter), „druhý Kolumbus“ a „znovuobjevitel Ameriky“ (po návratu ze svých jihoamerických cest), „nový Aristoteles“ (pamětní mince pařížské Akademie věd k Humboldtově smrti) atd. SCURLA, Herbert, *Alexander von Humboldt. Sein Leben und Wirken*, Leipzig 1962, s. 7.

¹⁰¹ Humboldt k tomu ironicky poznamenal: „Detailní popisy zemí jsou nesporně prospěšnými podklady pro všeobecnou fyzickou geografii, ale sebepečlivější nahromadění takových popisů podává právě tak málo charakteristický obraz přírody jako celku, jak málo je pouhý výčet všech rostlin na zemském povrchu zeměpisem rostlinstva.“ HUMBOLDT, Alexander von, *Cosmos. Sketch of a Physical Description of the Universe*, 1. díl, London 1847, s. 47.

¹⁰² WULF, Andrea, *Vynález přírody. Dobrodružství zapomenutého objevitele Alexandera von Humboldta*, Praha 2016, s. 28.

komplexní a harmonicky uspořádaný celek, který je uvnitř tvořen spletitou sítí křehkých vztahů (položil tím základy ekologii). Člověka nechápal jako bytost stojící nad přírodou, ale jako její nedílnou součást. Rovněž jako první upozornil na negativní dopady lidské činnosti na přírodní prostředí. Humboldt rozhodně nebyl žádným „kabinetním učencem“. Neobyčejný syntetizující vědecký rozhled, kterým disponoval, se dozajista opíral o jeho bohaté zkušenosti z terénu. Za svůj život jako badatel procestoval jižní a střední Ameriku, navštívil Spojené státy a krom západní a střední Evropy zcestoval evropskou část Ruska a západní oblast Sibíře.¹⁰³ Humboldtovy spisy patřily k nejvydávanějším a také nejpopulárnějším publikacím 19. století a svým obsahem přímo ovlivnily například Charlese Darwina a v neposlední řadě i Friedricha Ratzela, což spolehlivě dokládají citáty z Humboldtových publikací v Ratzelových dílech.¹⁰⁴ V rámci geografie svou prací přímo ovlivnil či položil základy vulkanologii, fyto geografii a srovnávací klimatologii. Krom toho byla jeho práce svými objevy a poznatky přínosem pro celou řadu dalších vědních disciplín (botaniku, geologii, chemii, fyziku atd.).

Pokud jde o charakter Humboldtovy práce, velký důraz kladl zejména na vlastní terénní výzkum, klasifikaci a kvantifikaci geografických jevů a jejich empirické měření za použití přístrojů.¹⁰⁵ Shromážděná data a vědecké poznatky následně třídil, pomocí map zaznamenával a posléze komparoval s daty (položil tím základy srovnávací geografie), která získal sám jinde nebo mu je poskytli četní badatelé, se kterými udržoval hojnou korespondenci. Jeho dílu též vévodila představa, že se svět skládá z regionů definovatelných na základě jejich fauny a flory.¹⁰⁶ Těžiště Humboldtova zájmu tedy spočívalo především ve fyzické geografii. Navzdory empirickým metodám však nelze Humboldta označit za striktního materialistu. V přírodě vnímal i určitou duchovní sílu, což bylo typické pro éru romantismu první poloviny 19. století.

¹⁰³ Blíže k Humboldtově osobnosti a dílu nejnověji viz WULF, cit. d.; dále pak BECK, Hanno, *Der letzte der Grossen. Alexander von Humboldt. Konturen eines Genies*, Bonn 1999; HEIN, Wolfgang-Hagen (ed.), *Alexander von Humboldt. Leben und Werk*, Ingelheim am Rhein 1985; SCHMIEDER, Oskar, *Alexander von Humboldt. Persönlichkeit, wissenschaftliches Werk und Auswirkung auf die moderne Länderkunde*. In: *Geographische Zeitschrift* 52, 1964, 2, s. 81–95; SCURLA, cit. d.; LINDEN, Walther, *Alexander von Humboldt a jeho světový názor přírodovědný*, Praha 1945.

¹⁰⁴ Na citované pasáži z Humboldtových děl poukazuje STEINMETZLER, Johannes, *Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtlichen Wurzeln*, Bonn 1956, s. 70, 114.

¹⁰⁵ Svou činností položil základy několika geografickým metodám, např. orometrii (výšková měření tvarů povrchu zemského v rámci horopisu). Zavedl též izotermy, resp. izolinie (pomyslné čáry na mapě, které spojují místa na zemském povrchu, které mají stejnou teplotu či jinou měřitelnou veličinu). ZACHYSTAL, František, *Dějiny zeměpisu. Díl II. Novověk*, Praha 1924, s. 146–147.

¹⁰⁶ DANĚK, *Geografické myšlení*, s. 23–24.

Z Humboldtových spisů je na místě vyzdvihnout svého času velmi populární dvousvazkovou publikaci *Pohledy na přírodu s vědeckými výklady*.¹⁰⁷ kde populárním způsobem vylíčil své zážitky z cest po Latinské Americe a kde poprvé jasně zprostředkoval svůj pohled na přírodu. Dílo v sobě kombinovalo vědecká fakta s poetickými popisy krajin. Velký vědecký význam měl také jeho sedmidílný „cestopis“ pod názvem *Cesta do rovníkových oblastí Nového světa, během let 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804*,¹⁰⁸ ve kterém publikoval veškeré poznatky, které nashromáždil v průběhu svých cest po Americe ve spolupráci s mnoha odborníky z různých oborů, a hlavně za pomoci svého přítele a kolegy Aimého Bonplanda.¹⁰⁹ Zajímavá je také skutečnost, že některá pozorování a závěry uveřejněné v této práci dokazují, že si byl Humboldt dobře vědom přírodních jevů, zákonitostí a procesů, na kterých později Charles Darwin vystavěl svou evoluční teorii přírodního výběru.¹¹⁰ Je třeba zmínit také jeho třísvazkovou práci *Střední Asie. Výzkumy horských pásem a srovnávací klimatologie*,¹¹¹ v níž publikoval výsledky své ruské expedice. Objevují se zde také některé jeho antropogeografické úvahy, například zde krátce rozebíral vliv tvaru zemského povrchu (reliéfu) na pohyb a stěhování lidské populace.¹¹² Nejdůležitější a souhrnnou prací bylo však jeho pětisvazkové dílo *Kosmos. Náčrt fyzického popisu světa*.¹¹³ Humboldt si totiž předsevzal popsat celý materiální svět v jedné knize, která by propojila „vše na zemi i na nebesích“.¹¹⁴ Měl na mysli popsat nejen svět přírody, ale též lidské civilizace, zkrátka celý známý kosmos. Jednalo se o velmi ambiciózní a jedinečný projekt, který vyžadoval shromáždění a zpracování poznatků z celé řady vědních disciplín. Úkolu se však zhostil velice systematicky, přičemž mnoho dílčích poznatků mu skrze dopisy a rozhovory zprostředkovalo značené množství jeho současníků-badatelů. *Kosmos* tak byl do velké

¹⁰⁷ *Ansichten der Natur mit wissenschaftlichen Erläuterungen* (1808). Dílo vyšlo též v českém jazyce, poprvé roku 1863 pod názvem *Pohledy na přírodu s vědeckými výklady*, naposledy roku 1906 ve dvou dílech pod názvy *Obrazy z přírody* (1.díl), *Obrazy z přírody, doplněné vědeckými výklady* (2. díl).

¹⁰⁸ *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent, fait en 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804* (1814–1831). Malá část vyšla též v českém jazyce pod názvem *Cesta v rovníkových krajinách nového světa, II.* (1906, 1912).

¹⁰⁹ Aimé Bonpland (1773–1858) byl přírodovědec, který společně s Humboldtem procestoval jižní a střední Ameriku. Bonpland tehdy s Humboldtem nasbíral přes 6 000 exemplářů rostlin, z nichž kolem 3 500 nebylo dosud vůbec známých a popsáných.

¹¹⁰ WULF, s. 275–276.

¹¹¹ *Recherches sur les chaines des montagnes et la climatologie comparée* (1843).

¹¹² HORÁK, TRÁVNÍČEK, HONZL, s. 193.

¹¹³ *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung* (1845–1862). *Kosmos* se dočkal řady překladů do cizích jazyků, avšak do češtiny nikdy přeložen nebyl. K dispozici je pouze dobový výtah z dvou prvních dílů, viz SMETANA, Josef František, *Alexandra z Humboldta Kosmos*. In: Časopis českého museum 20, 1846, 3, s. 300–312, 4, s. 433–451; SMETANA, Josef František, *Alexandra z Humboldta Kosmos. Díl druhý*. In: Časopis českého museum 22, 1848, 2, s. 138–149, 4, s. 354–365, 5, s. 469–484.

¹¹⁴ WULF, s. 277.

míry výsledkem jejich kolektivního úsilí a představoval monumentální syntézu nejen přírodovědeckých poznatků své doby.¹¹⁵ Velký přínos *Kosmu*, krom jeho syntetizujícího charakteru, spočíval hlavně v tom, že zde Humboldt jasně vylíčil přírodu, potažmo svět, jako vnitřně provázaný celek (sít' vztahů) a odkryl celou řadu jeho zákonitostí. Zajímavé také je, že dle Humboldtova *Kosmu* se příroda nevyznačuje rovnováhou a stabilitou. Spíše je proměnlivá a podléhá nepřetržitým změnám, tedy není fixní. Každý živočišný i rostlinný druh je rovněž součástí celku, který se neustále proměňuje. Dokonce zde pojednal o „mezikrocích“ přírodních druhů, které spatřoval ve fosilních nálezech.¹¹⁶ Opět se tedy výrazně dotkl myšlenky evoluce, která se začíná teprve pozvolna prosazovat.

Pouhé zběžné seznámení s Humboldtovým dílem postačí ke zjištění, že ačkoli prosazoval všeobjímající zeměpisné bádání, sám se ve skutečnosti zabýval pouze jeho „přírodní složkou“. V případech, kdy Humboldt do svého „obrazu“ zahrnul člověka, omezil se vždy jen na popis toho, jakým způsobem člověk přírodu ovlivňuje a jakým způsobem s ní nakládá ke svému prospěchu.¹¹⁷

Opačný, tj antropocentrický přístup byl naproti tomu charakteristický pro druhého z průkopníků moderní geografie, Carla Rittera. Z toho důvodu je i pro Friedricha Ratzela Ritterovo dílo daleko zásadnější. Hanno Beck,¹¹⁸ který patřil k velkým znalcům děl Humboldta i Rittera, se domníval, že pokud bychom odmysleli vše, co v Ratzelových antropogeografických dílech vychází z Humboldta, nijak výrazně by je to neohrozilo. Kdybychom však chtěli odstranit Ritterovy myšlenky, Ratzelova díla by se podle Beckova předpokladu okamžitě rozpadla.¹¹⁹

Carl Ritter (1779–1859) byl na rozdíl od Alexandera von Humboldta, svého současníka, předobrazem akademického intelektuála a kabinetního učenice. Zatímco Humboldt měl bohaté zkušenosti z terénu, kde sám prováděl svá měření a pozorování, Ritter se spoléhal hlavně na informace z druhé ruky. Byl v neustálém kontaktu s německými a britskými cestovateli, díky čemuž se mu, vedle informací získaných z dostupné literatury, podařilo shromáždit obrovské množství materiálu pro svou vlastní práci.¹²⁰ První Ritterova geografická publikace byla vydána roku 1804. Šlo o dva svazky

¹¹⁵ První díl byl cestou po známém kosmu, od mlhovin a hvězd až po sopky, rostliny a člověka. Druhý díl byl putováním po historii lidského smýšlení od dob starověkého Řecka až po moderní dobu. Tři další svazky byly více specializované a nepřitáhly tudíž pozornost široké veřejnosti jako tomu bylo u přechozích dílů. WULF, s. 412.

¹¹⁶ WULF, s. 286.

¹¹⁷ ANUČIN, V. A., *Teoretické problémy geografie*, Praha 1962, s. 60–61.

¹¹⁸ Hanno Beck (1923–2018) byl profesor dějin přírodních věd, zejména geografie, na Univerzitě v Bonnu.

¹¹⁹ STEINMETZLER, s. 114–115.

¹²⁰ DANĚK, *Geografické myšlení*, s. 23.

tradičního popisného ražení věnované Evropě.¹²¹ Roku 1806 následovala série šesti map kontinentu,¹²² které však už byly velmi novátorské. Zobrazovaly šíření domestikovaných rostlin, distribuci volně rostoucích stromů a keřů, volně žijících i domestikovaných savců, včetně šíření lidské populace v souvislosti s rozložením hor a vegetačních a podnebných pásů.¹²³ Friedrich Ratzel se oprávněně domníval, že tento soubor map byl Ritterovým prvním dílem, které čistě odráželo jeho pojetí geografické vědy.¹²⁴ Ačkoli v dalších víc jak deseti letech Ritter nic nepublikoval, rozhodně nezahálel. V období mezi lety 1807–1817 se setkal s mnoha osobnostmi, které ho v jeho dalším směřování velmi ovlivnily (Pestalozzi, Humboldt a další), navštívil Švýcarsko a Itálii, započal studium na univerzitě v Göttingenu, a hlavně pracoval na prvním svazku svého velkého díla *Erdkunde*.¹²⁵ Když v létě roku 1817 vyšel, vzbudil okamžitě velkou pozornost. Jedním z důvodů byla i skutečnost, že pojednával o Africe, tedy o jednom z dosud nejméně známých kontinentů. Ve výsledku se tím Ritter velmi zviditelnil a vědělo se o něm nejen v geografických kruzích. Na základě jeho renomé mu bylo roku 1820 nabídnuto místo mimořádného profesora na univerzitě v Berlíně a zároveň kantora na Všeobecné vojenské škole¹²⁶ (později Pruská vojenská akademie). Za těchto příznivých podmínek mohl roku 1822 vydat druhé revidované vydání prvního svazku *Erdkunde* a pracovat na dalších dílech, které publikoval pravidelně až do své smrti roku 1859. Do té doby se dočkal zvolení mezi řádné členy historicko-filosofické třídy Královské Pruské akademie věd a roku 1825 se stal prvním řádným profesorem zeměpisu, národopisu a dějin (*Professor für Länder- und Völkerkunde und Geschichte*), tzn. vůbec prvním profesorem geografie v německy mluvících zemích.¹²⁷ Nakonec, v době Ritterovy smrti, čítala *Erdkunde* 19 dílů, resp. 21

¹²¹ *Europa, ein geographisch-historisch-statistisches Gemälde* (1804).

¹²² *Sechs Karten von Europa* (1806). Ke genezi Ritterových *Šesti map Evropy* viz ENGELMANN, Gerhard, *Carl Ritters „Sechs Karten von Europa“*. In: *Erdkunde* 20, 1966, 2, s. 104–110.

¹²³ RATZEL, Friedrich, *Ritter Karl*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, sv. 28, Reinbeck – Rodbertus, Leipzig 1889, s. 685.

¹²⁴ Tamtéž.

¹²⁵ Celým názvem *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen oder allgemeine vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physicalischen und historischen Wissenschaften* (Geografie v poměru k přírodě a k dějinám člověka neboli všeobecná srovnávací geografie jako bezpečný základ studia a výuky ve fyzikální a historických vědách). Oproti dosavadnímu postupu uvádím v textu německý název, neboť ani v literatuře nebývá zvykem jej překládat.

¹²⁶ *Allgemeine Kriegsschule (Generalstabsakademie)*.

¹²⁷ LINKE, Max, *Ritters Leben und Werk. Ein Leben für die Geographie*, Halle an der Saale 2000, s. 3–30. Podrobněji k Ritterově životu a dílu viz BECK, Hanno, *Carl Ritter. Genius der Geographie. Zu seinem Leben und Werk*, Berlin 1979; SINNHUBER, Karl A., *Carl Ritter 1779–1859*. In: *Scottish Geographical Magazine* 75, 1959, 3, s. 153–163.

svazků na zhruba 20 000 stranách. Přesto, jako kompletní přehled světa, zůstala torzem. Podařilo se mu zpracovat pouze Afriku, přičemž Asie zůstala nedokončena.¹²⁸

Pokud jde o Ritterův geografický přístup, stejně jako Herder vnímal Zemi jako „scénu božského zjevení“ (*Schauplatz göttlicher Offenbarung*), „dům vzdělání“ (*Erziehungshaus*) a „výchovný ústav lidského pokolení“ (*Erziehungsanstalt des Menschengeschlechts*).¹²⁹ Věřil, že se napříč dějinami uskutečňuje „plán boží prozřetelnosti“. Z tohoto teleologického přesvědčení vyplýval Ritterův charakteristický důraz na člověka a historii. Současně však vnímal svět jako Humboldt, tzn. jako jeden organický celek (*organische Einheit*). K pochopení tohoto celku, tj. božského „designu“, bylo podle něho nutné hledat „jednotu v rozmanitosti“. Sám k tomu uvedl: „*Mým cílem nebylo pouze sbírat a uspořádat větší množství materiálu než kterýkoli předchůdce, ale vysledovat obecné zákony, které jsou základem celé rozmanitosti přírody, ukázat jejich souvislost s každou jednotlivou skutečností, a ukázat na ryze historickém poli dokonalou jednotu a harmonii [...]*“¹³⁰ Aby mohl tuto jednotu a harmonii odhalit, musel postupovat induktivní metodou, tzn. začít s detailním empirickým pozorováním geografických jevů a jejich vzájemných vtaů. Teprve na základě pozorovaných skutečností mohl dospět k plošné syntéze a k zobecnění, a následně k formulaci geograficko-historických teorií a zákonitostí. Veškerou svou práci se snažil vystavět na tomto induktivním přístupu, přičemž vždy měl na zřeteli hlavně vysledování obecně platných zákonů vývoje lidské společnosti, podmíněných geografickým prostředím. Konkrétně ho zajímaly především otázky související s rozšířením lidské populace a její hospodářské a duchovní kultury na zemském povrchu a zároveň se snažil pochopit, jak určitá lokalita působila v průběhu dějin na její obyvatele.

Ritterův záměr, „*vysledovat všechny zákony a podmínky, z jejichž vlivu pramení nejprve velká rozmanitost věcí, národů a jednotlivců, a posléze všechny následné změny*“,¹³¹ byl bezpochyby velmi ambiciózní, v zásadě však neuskutečnitelný. V polovině 19. století mohl induktivní metodou stěží vysledovat zákonitosti historického vývoje, které vychází z geografického prostředí, když zeměpisné poznatky byly stále relativně kusé. Nejprve bylo zapotřebí poznat všechny díly pozemské „mozaiky“ a pak

¹²⁸ DICKINSON, Robert Eric, *The Makers of Modern Geography*, New York, Washington 1969, s. 36.

¹²⁹ Terminologii z Ritterovy *Allgemeine Erdkunde. Vorlesungen an der Universität zu Berlin* (1862) uvádí STEINMETZLER, s. 110.

¹³⁰ Cit. GAGE, William Leonard, *The Life of Carl Ritter. Late Professor of Geography in the University of Berlin*, New York 1867, s. 144, srov. DICKINSON, s. 37.

¹³¹ Cit. tamtéž.

na ni nahlédnout jako na celek. Tato „mozaika“ se však zdála natolik obrovská, že bylo logické rozdělit ji na menší části a následně popsat a poznat nejprve je. Přesně to také Ritter udělal. Na kontinentech (*Erdteile*) prostorově vymezil přirozené geografické regiony ohraničené např. mořem, pohořím, pouští apod. Takto vymezený region se snažil komplexně popsat a zároveň pochopit vzájemné vztahy (*Zusammenhänge*) mezi prostorově uspořádanými jevy přírodního prostředí a lidskou společností. Velmi důrazný byl také jeho požadavek na komparativní přístup. Vycházel z předpokladu, že každý region (přesněji geografická jednotka) existuje samostatně a že jej tvoří komplexní soubor/systém (*Ländersystem*) mezi sebou propojených jevů (klíma, povrch, vodstvo, fauna, flora, lidská populace atd.). A právě tento soubor (sdružení) jevů, který obsahuje každá geografická jednotka, by měl být podle Rittera předmětem komparace. Navzdory tomuto metodologickému konceptu se však v *Erdkunde* zabýval v podstatě jen konkrétními regiony a k žádné komparaci nepřistoupil.¹³² Svým dílem chtěl zřejmě poskytnout organizovaný soubor zeměpisných znalostí, s kterým by pak bylo možné dále pracovat.

Na druhou stranu nelze tvrdit, že by Ritterovo dílo bylo zcela nesystematické. Hned v úvodu *Erdkunde* nastínil svůj přístup. Vycházel zjevně z přesvědčení, že každý kontinent má své vysokohorské jádro, které je terasovitě obklopené zeměmi. Od takového jádra pak odvozoval přirozené regiony podle průměrné nadmořské výšky (např. vysokohorská pásma, náhorní plošiny, vysočiny a níže položené kraje, nížiny a přímořské oblasti apod.). Jakkoli může dnes toto členění kontinentů působit jednoduše až banálně, ve skutečnosti ve své době přišel s novou regionální metodou odlišnou od tradičního zacházení s politickými útvary.¹³³ Poté, co vymezil geografický region (jednotku), zaměřil se na kompletní popis jeho formy a obsahu. Popsal charakter povrchu, systém vodstva, klíma, rostlinstvo, živočišstvo, nerostné bohatství, a v neposlední řadě lidskou populaci a její činnost. Veškeré popisované skutečnosti se snažil interpretovat z hlediska jejich plošného rozložení a ve vztahu k jiným jevům v prostoru. Zároveň uváděl, pokud u některých zeměpisných faktorů rozpoznal jejich vliv na vývoj dějin a charakter lidské populace. Velmi často také zařazoval např. starověkou historii, současnou politiku, etnologické poznatky, přírodní historii, popis a význam pozemních komunikací, zmínky o objevitelských a průzkumných cestách atd. U Rittera lze rovněž najít teze o vzájemných vztazích mezi lidskou společností a přírodou, o vlivu člověka na vývoj přírody, o změnách

¹³² DICKINSON, s. 42–43, 46.

¹³³ Tamtéž, s. 40–41.

přírodního prostředí činností člověka, o vlivu přírodních podmínek na společnost a dějiny apod.¹³⁴

Z hlediska konkrétních názorů Rittera na historii lidstva podmíněnou zeměpisnými podmínkami jsou nezanedbatelné také jeho posmrtně vydané univerzitní přednášky pod názvem *Allgemeine Erdkunde*.¹³⁵ Z nich mimo jiné vyplývá, že přírodní prostředí každé země chápal jako určující faktor povahy jejích obyvatel: „Každý člověk je představitelem své přírodní domoviny, jež ho zrodila a vychovala. V národech se zrcadlí jejich vlast. Místní vlivy krajiny na rázovitost jejich obyvatel, na jejich postavu, stavbu těla, utváření lebky, temperament, řeč a duševní rozvoj jsou zřejmé... Lidská existence je zcela svázána se zemí, je v ní upevněna tisíci pevně zapaščenými kořínky.“¹³⁶ Dále např. tvrdil, že Anglie, „mající centrální polohu, obklopena ze všech stran průlivy, stala se proto sama sebou vládkyní moří“.¹³⁷ Překvapivý je rovněž Ritterův názor, že důvodem rychlejšího civilizačního vzestupu obyvatel Eurasie je skutečnost, že právě na severovýchodní polokouli je seskupena většina pevniny. Na rozdíl od izolovaných ostrovů a menších kontinentů (např. Austrálie) zde mohlo dojít k většímu populačnímu rozmachu, užším vzájemným stykům a tím i k rychlejšímu rozvoji.¹³⁸ Ritterovo vysvětlení se kupodivu velmi blíží názorům dnešních badatelů.¹³⁹

Z uvedeného vyplývá, že Ritter využíval poznatků geografie k vysvětlení historického vývoje. Později byl právě kvůli tomu kritizován. Geografie v jeho pojetí prý byla pouze pomocnou historickou vědou, respektive „služkou historie“.¹⁴⁰ To byl jeden z mnoha důvodů, proč mladší generace geografů dala přednost spíše studiu fyzických aspektů Země. Ovšem byly i zásadnější důvody příklonu zeměpisců k fyzické geografii.

V průběhu první poloviny 19. století došlo k výraznému pokroku přírodních věd, zvláště v oblasti biologie a geologie. V souvislosti s rozmachem průmyslové revoluce, budováním železnic a vzrůstající intenzitou těžby uhlí a rud docházelo k systematickým geologickým průzkumům. Kumulace geologických poznatků v kombinaci s četnými fosilními nálezy, to vše vyvolávalo nové otázky a vyžadovalo vědeckého zpracování a vysvětlení. Stále naléhavější se jevila potřeba určit stáří Země a odhalit síly, které

¹³⁴ ANUČIN, s. 65. Systematický výklad Ritterova systému a doktríny viz RANA, Lalita, *Geographical thought. A Systematic Record Of Evolution*, New Delhi 2008, s. 143–149.

¹³⁵ *Allgemeine Erdkunde. Vorlesungen an der Universität zu Berlin* (1862).

¹³⁶ Cit. HEYDEN, s. 32.

¹³⁷ Cit. ANUČIN, s. 37.

¹³⁸ RŮŽIČKA, *Fr. Ratzel* [1. č.], s. 59.

¹³⁹ Viz DIAMOND, Jared, *Osudy lidských společností. Sřitelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*, Praha 2000, kap. 10.

¹⁴⁰ DICKINSON, s. 42.

ovlivnily její geologickou minulost a zároveň současnou podobu. Stále hlubší poznatky z oblasti botaniky, zoologie a paleontologie začaly postupně také bořit dosud dominantní názor, že veškerý život na Zemi je výsledkem zásahu Tvůrce, který dal planetě neměnné přírodní zákony a rovněž stálé životní formy. Přirozeně nejvlivnější byli proto vědci jako Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829), Georges Cuvier (1769–1832), Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772–1844) nebo Charles Lyell (1797–1875). Byly to právě nové objevy, teorie a trendy v biologických a geologických vědách, které určovaly směr (nejen) geografického bádání. Není tedy divu, že v době Ritterovy i Humboldtovy smrti (1859), se mladší generace zeměpisců přikláněla spíše ke studiu fyzické geografie (např. geomorfologie, klimatologie, hydrologie apod.).¹⁴¹ Ritterovu antropocentrickou geografii výrazně oživil až Friedrich Ratzel.

Přestože Ritterův antropocentrický přístup neměl bezprostředních pokračovatelů, nelze tvrdit, že by jeho dílo zcela zapadlo. Naopak. Ritterův odkaz je v soudobé geografii stále živý. Vychází z jeho přesvědčení, že *„každá přirozeně ohraničená oblast je jednotou, pokud jde o podnebí, výrobu, kulturu, obyvatelstvo a historii“*.¹⁴² Byla to právě Ritterova snaha o vymezení přirozených regionů a hlavně jeho „koncept regionálních sdružení pozemských jevů“, se kterým moderní geografie stále pracuje. Velmi významně dnes rezonuje také jeho důraz na zkoumání vzájemných vztahů a souvislostí mezi jevy v prostoru a komparativní přístup k rozdílnému charakteru a materiálnímu obsahu vymezených oblastí. V neposlední řadě je dodnes inspirativní jeho snaha o vysvětlení diferenciac a variability regionů s ohledem na přírodu a činnost člověka. V této souvislosti stojí za to připomenout, že i Richard Hartshorne roku 1939 definoval geografii jako *„vědu, která interpretuje skutečnosti regionální diferenciac světa tak, jak se vyskytuje nejen z hlediska rozdílů v určitých jevech od místa k místu, ale také z hlediska celkové kombinace jevů na každém místě odlišných od každé jiné oblasti“*.¹⁴³ Podle Hartshorna se geografie měla zabývat hledáním rozdílů mezi regiony nebo lokalitami z hlediska jevů nebo jejich kombinací, či nalézáním jedinečností. Ritterův odkaz zde rezonoval stále velmi výrazně.

V době Humboldtovy a Ritterovy smrti roku 1859 se však geografie nacházela v poměrně obtížné situaci. Její budoucnost coby akademické, resp. vědecké disciplíny ještě nebyla zdaleka jistá. Většina historiků geografie v této souvislosti hovoří o

¹⁴¹ Platí to zejména pro německou geografii, která v rozvoji moderní geografie hrála jednoznačně prim.

¹⁴² Cit. DICKINSON, s. 44; srov. RANA, s. 148.

¹⁴³ HARTSHORNE, Richard, *The Nature of Geography*, Lancaster 1951, s. 462.

zakladatelské krizi, jejíž příčiny lze shrnout do několika faktorů: V první řadě lze dát částečně za pravdu staršímu názoru, že po smrti obou „zakladatelů“ neměla geografie další srovnatelně silné a inovativní osobnosti.¹⁴⁴ Hlavní problém však spočíval v tom, že geografie neměla zastřešující definici, a především jasně vymezené pole působnosti. Geografii v druhé polovině 19. století totiž tvořilo několik nesourodých badatelských proudů. Jedni se věnovali např. geologii, jiní historické geografii, přičemž společného měli jen velmi málo. S přibližujícím se koncem 19. století a postupným prosazováním pozitivistického přístupu bylo navíc stále patrnější, že zejména druhý (historický, resp. humánně orientovaný) proud geografické vědy nedosahoval dostatečné míry vědeckosti, neboť byl striktně popisný. Z uvedených důvodů (a pod vlivem úspěchu přírodních věd) se tak čím dál více zeměpisců soustředilo na studium fyzické geografie. Na jedné straně tak začala vznikat díla z oblasti geologie, geomorfologie, klimatologie apod. zaměřená výhradně na přírodní složku, a na druhé straně vycházely publikace „archaičtějšího“ ražení, které měly blízko k místopisu, etnografii a dnešní historické geografii. Propast mezi těmito dvěma směry se neustále zvětšovala.¹⁴⁵ Zatímco fyzická geografie přijímala a rozvíjela přístupy přírodních věd, v historicky a humánně orientované geografii k podobnému pokroku nedocházelo. Využitelnost přírodovědných metod se zdála být v geografii člověka minimální a vlastními metodami a pojmovým aparátem humánně orientovaná geografie nedisponovala. Nemohla tak činit objektivní pozorování a ani docházet k obecně platným závěrům. Jakkoli si Carl Ritter dával za cíl odhalit zákonitosti historického vývoje podmíněné geografickým prostředím, pravdou je, že k žádným systematickým závěrům nedospěl a ani nevytvořil žádnou metodu, na jejímž základě by se k nim mohl dopracovat. Mezi jeho záměrem a realizací zůstala tudíž velká propast. Navíc pokud přišel s nějakými tezemi, ve světle přírodních věd nebyly (a zřejmě ani nemohly být) dostatečně exaktní.¹⁴⁶

Jak již bylo řečeno, zřetelně dvojnásobný směr geografického bádání jednotě disciplíny rozhodně neprospíval. Neprospívaly jí ani velmi polarizované názory na budoucí podobu geografické vědy, neboť nepanovala shoda v tom, co má být předmětem jejího zkoumání. Někteří se totiž domnívali, že geografie by měla být striktně přírodní vědou, která by měla studium lidského faktoru zcela vyloučit (Georg Gerland), jiní se k takovému názoru stavěli velmi obezřetně, a naopak tvrdili, že výlučnost geografie spočívá právě ve

¹⁴⁴ ZACHYSTAL, s. 148.

¹⁴⁵ DANĚK, *Geografické myšlení*, s. 26.

¹⁴⁶ Odtud též logický příklon k fyzické geografii.

specifickém spojení studia přírodní a lidské složky krajinné sféry (Joseph Partsch).¹⁴⁷ Všechny uvedené problémy byly příčinou toho, že se geografii dlouho nedařilo zaujmout místo ve vytvářejícím se systému vědeckých disciplín.¹⁴⁸

K dalším specifikům geografie patřila i skutečnost, že v dosavadní praxi byla na univerzitách pěstována převážně z důvodu státních zájmů. Geografická pracoviště vznikala převážně za účelem shromažďování zeměpisných informací pro potřebu obchodu, zahraniční a koloniální politiky či armády. Její praktické využití však nemohlo být dostatečným důvodem pro etablování geografie jako akademické, tj. vědecké disciplíny.¹⁴⁹ Složitě začátky a nejasná budoucnost geografie jako vědy byly asi nejvíce patrné na nestálé existenci a různorodém obsazení geografických pracovišť na univerzitách. Geografové se totiž běžně rekrutovali z řad historiků, právníků, geologů, matematiků, novinářů, jazykovědců nebo teologů.

Nejstarší samostatná stolice geografie vznikla ve Francii na pařížské Faculté des lettres roku 1809, kdy byl jejím profesorem jmenován specialista na kartografii starověku Jean-Denis Barbié du Bocage (1760–1825).¹⁵⁰ Po jeho smrti zůstala katedra deset let neobsazena. Poté se jí ujal, ale zakrátko vzdal, helénista Joseph-Daniel Guigniaut (1794–1876).¹⁵¹ Teprve roku 1859 se do jejího čela postavil historik a posléze geograf Auguste Himly (1823–1906).¹⁵² Na École normale supérieure vznikla samostatná stolice geografie roku 1861 pro historika, geografa a archeologa Ernesta Desjardina (1823–1886).¹⁵³ Nepřekvapí proto, že převážná produkce dosavadní francouzské zeměpisné literatury se zaměřovala na starověkou, resp. antickou topografii a místopis, čímž se blížila dnešní historické geografii. Situace se začala měnit teprve po roce 1877, kdy se členem École normale supérieure stal (Ratzelův vrstevník) Paul Vidal de la Blache (1845–1918),¹⁵⁴

¹⁴⁷ Polemika mezi Gerlandem a Partschem se odehrála na strankách časopisu *Das Ausland*, roč. 65 (1892). HORÁK, TRÁVNÍČEK, HONZL, s. 203.

¹⁴⁸ DANĚK, *Vývoj*, s. 12.

¹⁴⁹ Tamtéž.

¹⁵⁰ Spolupracoval na mnoha geografických podnicích své doby. Pracoval zejména na atlasech a mapových přílohách, např. *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (BARTHÉLEMY, Jean-Jacques, 1788, 1789), *Le Voyage pittoresque de la Grèce* (CHOISEUL-GOUFFIER, Marie-Gabriel-Auguste-Florent, 1782, 1824).

¹⁵¹ Zabýval se především antickou mytologií.

¹⁵² Jeho hlavní práce nesla název *Histoire de la formation territoriale des États de l'Europe centrale* (1876).

¹⁵³ Z jeho prací např.: *Atlas géographique de l'Italie ancienne* (1852); *Géographie de la Gaule d'après la table de Peutinger* (1869); *Géographie historique et administrative de la Gaule romaine* (1876).

¹⁵⁴ V geografii jej zajímal historický směr bádání. V tomto směru byl ovlivněn Carlem Ritterem a rovněž Friedrichem Ratzelem. V řadě svých prací se rovněž zabýval antropogeografickými i politicko-geografickými problémy. Jeho stěžejní práce *Principes de géographie humaine* vyšla posmrtně roku 1918. Jeho velmi významným počinem bylo také vydání *Tableau de la Géographie de la France* (1903), což byl geografický úvod a zároveň první svazek monumentální *Histoire de France* (1903–1922) redigované Ernestem Lavisseem (1842–1922).

který svým mimořádným vkladem překonal dosavadní francouzskou zeměpisnou tradici.¹⁵⁵

V Prusku se stal prvním řádným profesorem geografie Carl Ritter roku 1825 na berlínské univerzitě. Po jeho smrti (1859) však zůstala stolice neobsazena až do roku 1874, kdy v jejím čele stanul geograf a kartograf Heinrich Kiepert (1818–1899).¹⁵⁶ V témže roce (1874) německá vláda rozhodla, že na každé zemské univerzitě musí vzniknout samostatná stolice geografe, což výrazně přispělo k dalšímu vývoji této disciplíny v Německu.¹⁵⁷ Mimo Berlín existovalo od roku 1854 geografické pracoviště také na univerzitě v Göttingenu, kde pozici řádného profesora zastával Johann Eduard Wappäus (1812–1879).¹⁵⁸ Významná katedra geografie vznikla rovněž na univerzitě v Lipsku roku 1871, kde pozici profesora zastával nejprve Oscar Peschel (1826–1875),¹⁵⁹ po něm Otto Delitsch (1821–1882) a následně Ferdinand von Richthofen (1833–1905),¹⁶⁰ kterého pak roku 1886 vystřídal Friedrich Ratzel. Většina německých geografů se po Ritterovi soustředila výhradně na studium fyzické geografie, popřípadě kartografie, a lidskému faktoru věnovala pozornost jen ojedinele.

Ve Velké Británii poměrně překvapivě vznikla univerzitní geografie teprve roku 1887 na univerzitě v Oxfordu. Prvním profesorem se zde stal Halford John Mackinder (1861–1947).¹⁶¹ O rok později následovala univerzita v Cambridge. Pozdní vznik univerzitní geografie na anglických univerzitách však automaticky neznačí horší úroveň zdejšího zeměpisného bádání. V Británii, stejně jako v ostatních evropských velmocích a

¹⁵⁵ HORÁK, TRÁVNÍČEK, HONZL, s. 207–208.

¹⁵⁶ Vydával hlavně atlasy a učebnice zeměpisu. Vyniká zejména *Topographisch-historischer Atlas von Hellas und hellenischen Colonien* (1841–1846, dodatek 1851 a 1871) a *Lehrbuch der Alten Geographie* (1878).

¹⁵⁷ Realizace však nemohla být okamžitá. Jednak z důvodu nedostatku vhodných kandidátů a pak také kvůli celkovému provoznímu zajištění.

¹⁵⁸ Krom geografie se zabýval také statistikou. Publikoval např. *Untersuchungen über die geographischen Entdeckungen der Portugiesen unter Heinrich dem Seefahrer* (1842), *Deutsche Auswanderung und Kolonisation* (1846, 1848) a základní dílo oboru *Vorlesungen über allgemeine Bevölkerungsstatistik* (1859, 1861).

¹⁵⁹ Zabýval se zejména fyzickou geografii a je díky práci *Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde als Versuch einer Morphologie der Erdoberfläche* (1870) považován za průkopníka geomorfologie. Věnoval se rovněž dějinám geografie, např. *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen* (1858), *Geschichte der Erdkunde bis auf A. v. Humboldt und K. Ritter* (1865).

¹⁶⁰ Ferdinand von Richthofen byl strýcem Manfreda von Richthofena (1892–1918), německého stíhacího pilota první světové války, známého jako „rudý baron“. K F. von Richthofenovi viz DRYGALSKI, Erich von, *Ferdinand von Richthofen und die Deutsche Geographie*. In: *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 68, 1933, 3/4, s. 88–97; HETTNER, Alfred, *Ferdinand von Richthofens Bedeutung für die Geographie*. In: *Geographische Zeitschrift* 12, 1906, 1, s. 1–11.

¹⁶¹ Jeho nejvlivnějším počinem byl článek pro Royal Geographical Society s názvem *The Geographical Pivot of History* (1904), ve kterém formuloval tzv. teorii Heartlandu. Z dalších pak např. *Britain and the British Seas* (1902) nebo *Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction* (1919).

státech, působily velmi početné komunity cestovatelů, geografů a kartografů, kteří byli organizováni mimo akademické prostředí. Zcela logicky se soustřeďovali do vědeckých (někdy přímo geografických) společností (např. *The Royal Geographical Society*) nebo byli součástí armádních či námořních struktur. Ovšem pravdou je, že úroveň geografie jako vědy byla v Německu zdaleka nejvyšší, minimálně do poslední dekády 19. století. Bylo to především díky tomu, že se zde univerzitní geografie etablovala oproti jiným státům relativně brzy, a také proto, že mohla stavět na Humboldtově a Ritterově odkazu.

Vrátíme-li se však k obtížené situaci, ve které se nacházela geografie v druhé polovině 19. století (nesourodost bádání, nedostatečná vědeckost, nejasný profil geografické vědy), je jasné, že budoucnost oboru nebyla zdaleka jistá. Geografii se dosud nepodařilo jednoznačně vymezit předmět a pole svého bádání a vytyčit hranice oboru vůči příbuzným vědním disciplínám. Reálně hrozilo, že se geografie rozpadne nebo „rozpustí“ v přírodních a humanitních vědách. K posílení jednotné geografie však nakonec přispělo jednak vstřebání evoluční teorie a jednak dílo Friedricha Ratzela, jehož zásluhou došlo k etablování vědecké humánní geografie (antropogeografie), a to navzdory těm, kteří se snažili lidský faktor z geografie vyloučit (např. Georg Gerland).

1.4 Evoluční teorie, darwinismus a jejich význam pro geografii

Málokterá přírodovědecká teorie (jestli vůbec nějaká) měla v dějinách 19. a 20. století takový dopad i mimo přírodní vědy, jako je tomu u evoluční teorie. Myšlenka evolučního procesu, tj. postupného vývoje žijících organismů v průběhu dlouhého časového období, přitom v době vydání Darwinova stěžejního díla (1859) nebyla nová. Odmyslíme-li antické myslitele (např. Anaximandra, Empedokla a Aristotela), u kterých bychom mohli nalézt zárodky evolučního myšlení, jako první zvažoval myšlenku vývojové proměnlivosti druhů francouzský osvícenský přírodovědec Georges Louis Leclerc de Buffon (1707–1788). Nelze jej sice označit za evolucionistu, ale podle Ernsta Mayra byl prvním vědcem, který spekoval o velkém množství evolučních problémů (naznačil pravidlo dědičnosti, de facto začínal se srovnávací anatomii, přikláněl se oproti názorům teologů k variantě staršího původu Země, zavedl kritérium rozlišování druhů na základě jejich úspěšné reprodukce).¹⁶² První rozpracovanou evoluční teorii nicméně podal Jean-

¹⁶² MAYR, Ernst, *The Growth of Biological Thought. Diversity, Evolution, and Inheritance*, Cambridge [USA], London 2003, s. 329an. Někteří uvádí, že Buffon psal již také o „boji o život“ (*struggle for*

Baptiste Lamarck (1744–1829) ve svém díle *Zoologická filozofie* z roku 1809.¹⁶³ V rozporu s tradičním názorem, že všechny druhy organismů včetně jejich variet byly samostatně stvořeny Tvůrcem, přišel s alternativním tvrzením, že všechny druhy (včetně člověka) vznikly z jiných druhů. Za hybnou sílu evoluce považoval (na rozdíl od Darwina) „tendenci ke zdokonalování“,¹⁶⁴ která je prý vlastní všem živým organismům. Zároveň tvrdil, že v důsledku intenzivního používání některých orgánů (např. nohou při běhu) dochází k jejich modifikaci (nohy zesílí), která se přenáší i do dalších generací (potomci budou zdatnější v běhu).¹⁶⁵ Evoluce podle Lamarcka tedy může probíhat podstatně rychleji, neboť organismy se mohou svému prostředí přizpůsobit vědomě a získané vlastnosti mohou předat (v jakési fyzické podobě) hned další generaci (tzv. dědičnost získaných vlastností).¹⁶⁶

Přestože Lamarckova práce vzbudila ve své době velkou pozornost, neměla (na rozdíl od Darwinovy teorie) celospolečenský dopad. V učených kruzích se o ní sice diskutovalo a akceptovali ji někteří nábožensky skeptičtí přírodovědci a filozofové, nicméně měla relativně malý dopad na širokou veřejnost. Roli v tom hrála jistě i skutečnost, že mezi vydáním Lamarckovy a Darwinovy práce uběhlo půl století, během kterého se událo mnoho nejen v přírodních vědách, ale i ve společnosti vlivem průmyslové revoluce.¹⁶⁷ Faktem je, že Darwin měl k dispozici již daleko více materiálu, vědomostí a podnětů k formulaci vlastní evoluční teorie.¹⁶⁸ Nejen díky tomu byla jeho verze komplexnější, byť měla slabší místa a některé problémy nedokázala objasnit.¹⁶⁹

Na tomto místě není nutné zabývat se všemi aspekty darwinismu. Pro účely této práce postačí, když zde budou uvedeny nejpodstatnější rysy Darwinovy evoluční teorie vzhledem k jejímu významu pro geografii a soudobé myšlení tak, jak byly podány v jeho dvou stěžejních pracích, totiž *O vzniku druhů prostřednictvím přirozeného výběru neboli*

existence), viz ZIRKLE, Conway, *Natural Selection before the „Origin of Species“*. In: Proceedings of the American Philosophical Society 84, 1941, 1, s. 89.

¹⁶³ *Philosophie zoologique* (1809).

¹⁶⁴ Přesněji tzv. „sílu života“, která způsobuje, že organismy se stávají stále složitějšími a komplexnějšími. BURKHARDT, Richard W., *Jean-Baptiste Lamarck. French Biologist*. In: Encyclopædia Britannica [online], [cit. 2019-11-08]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/biography/Jean-Baptiste-Lamarck>.

¹⁶⁵ Viz poznámka Filipa Jaroše v RUSE, Michael, *Charles Darwin. Filosofické aspekty Darwinových myšlenek*, Praha 2011, s. 20.

¹⁶⁶ DANĚK, *Geografické myšlení*, s. 27.

¹⁶⁷ Dalším důvodem, proč se Lamarckova teorie výrazněji neprosadila byl i odpor George Cuviera, vůdčí osobnosti tehdejší francouzské přírodovědy, který z pozice své autority potíral veškeré evoluční uvažování. LARSON, Edward John, *Evoluce. Pozoruhodný příběh dějin vědecké teorie*, Praha 2009, s. 37.

¹⁶⁸ Na tomto místě je však třeba podotknout, že de facto totožnou evoluční teorii formuloval (zřejmě nezávisle na Darwinovi) Alfred Russel Wallace (1823–1913).

¹⁶⁹ Darwin např. nepřišel s žádným zákonem či aspoň přesvědčivou teorií dědičnosti. Z toho důvodu se později přiklonil k Lamarckově konceptu.

uchováním prospěšných plemen v boji o život (1859)¹⁷⁰ a *O původu člověka a výběru pohlavním* (1871).¹⁷¹

V práci *O vzniku druhů* se Charles Darwin pokusil objasnit evoluční vývoj teorií tzv. přirozeného výběru (*Natural Selection*), který vysvětlil, což bylo z hlediska dobového myšlení velmi zásadní, pomocí analogie k umělému výběru, tj. procesu uplatňovanému při šlechtění domestikovaných živočichů a rostlin. Při něm totiž chovatelé či pěstitelé nechávají rozmnožit jen ty jedince, kteří nejlépe odpovídají ideálu či nárokům šlechtitele, tj. mají vlastnosti, které jsou nějakým způsobem účelné či žádoucí. Pro chovatele je přitom přirozeným východiskem existence vnitrodruhových odchylek (např. někteří jedinci mohou být nepatrně větší nebo mít trochu jinak zbarvené peří apod.). Z dostupných jedinců šlechtitel jednoduše vybírá ty, kteří jsou z jeho pohledu obdařeni prospěšnými či jinak žádoucími odchylkami. Díky zákonu dědičnosti se pak tyto vlastnosti přenášejí na další generaci, která je následně znovu podrobena této účelové selekci.

Popsání procesu umělého výběru bylo pro Darwina velmi důležité. Na základě dobové praxe i vlastních zkušeností mohl jednoduše ukázat, že se druhy šlechtitelům mění doslova pod rukama. Navíc důsledně uplatňovaná selekce jedinců s užitečnými odchylkami časem skutečně vede k vyšlechtění samostatných variet domestikovaných živočichů. Jako příklad udával šlechtitelský proces vedoucí k druhové diferenciaci holubů, a to z jednoho společného předka, holuba skalního. Neopomenul však zdůraznit, že v průběhu času se u chovaných druhů vyskytly rovněž znaky, které chovatel neplánoval. Tímto způsobem doložil vznik náhodných odchylek, které byly důležitým předpokladem správného fungování přirozeného výběru.¹⁷²

Stejný proces, jako v případě umělého výběru, probíhá podle Darwina i v přírodě. I zde existuje přirozená vnitrodruhová variabilita, kdy vlivem rozličných faktorů (např. změnou klimatu, adaptivitou na nové prostředí, zeměpisnou izolací apod.) vznikají náhodné vnitrodruhové odchylky. Selekcí však uskutečňuje příroda sama právě přirozeným výběrem. Jeho „hnacím motorem“ je tzv. boj o přežití (*struggle for existence*), jehož podstatou je převzatá a uzpůsobená¹⁷³ populační teorie ekonomů

¹⁷⁰ *Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life.*

¹⁷¹ *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex.*

¹⁷² DARWIN, Charles, *O vzniku druhů přírodním výběrem*, Praha 2007, kap. I, II; srov. RUSE, s. 35–37.

¹⁷³ Darwin to sám uvádí, viz DARWIN, *O vzniku druhů*, s. 31, 88.

Thomase Roberta Malthuse publikovaná v *Eseji o principu populace* roku 1798.¹⁷⁴ Darwin (po vzoru Malthuse) konstatoval, že populace (ať už lidí či jiných organismů) mají tendenci množit se geometrickou řadou, zatímco zdroje obživy v přírodě zůstávají oproti tomu víceméně konstantní. Pouze člověk si je dokáže uměle navýšit (např. zintenzivněním zemědělství, vylepšením domestikovaných druhů apod.). Organismy v přírodě musí naopak vycházet z toho, co jim příroda nabízí. Navzdory omezeným zdrojům se však rodí více jedinců, než se může uživit, přežít a zanechat potomky. Proto podle Darwina dochází k boji o přežití (v podstatě existenčnímu tlaku a konkurenčnímu boji), „*ať již jednoho jedince s druhým jedincem stejného druhu, nebo s jedinci jiných druhů, nebo s vnějšími životními podmínkami*“.¹⁷⁵ A právě za těchto nelítostných okolností má „[...] *každý jedinec, který se třeba jen nepatrně jakkoliv změní ve svůj prospěch* [díky náhodně vznikajícím odchylkám – pozn. autora], *větší šanci přežít a bude tak vlastně „přírodou vybrán“*“.¹⁷⁶ Jinými slovy, větší šanci na přežití bude mít ten jedinec, který bude určitou odchylkou nebo nějakým jiným způsobem zvýhodněn oproti ostatním. Díky tomu snáze přežije a zanechá více potomků. Tento proces, při kterém dochází k zachování prospěšných rozdílů a odchylek napříč generacemi, a naopak postupnému vytěšňování méně dokonalých či hůře adaptovaných forem života, nazývá Darwin přirozeným výběrem.¹⁷⁷ Ten podle něho nutně vede (v průběhu dlouhého časového období) k dalekosáhlým změnám, obrovské variabilitě a v důsledku i ke vzniku velkého spektra samostatných druhů organismů.

Na konci svého díla Darwin květnatě vyjádřil celý tento proces slovy: „*Je zajímavé pozorovat spleť výsuv, pokrytou mnoha rostlinami četných druhů, s ptáky zpívajícími na keřích, různým poletujícím hmyzem a červy, kteří provrtávají vlhkou půdu, a uvažovat o tom, že tyto důmyslně utvořené formy, od sebe tak odlišné a tak složitě závislé jedna na druhé, vznikly všechny na základě zákonů působících v našem okolí. Tyto zákony jsou v nejširším slova smyslu růst a množení, proměnlivost vlivem nepřímého a přímého účinku vnějších životních podmínek a vlivem užívání a neužívání, rychlost množení, která je tak vysoká, že vede k boji o přežití, a následně i k přírodnímu výběru, zahrnujícímu*

¹⁷⁴ *An Essay on the Principle of Population*. K *Eseji* blíže viz LOUŽEK, Marek, *Populační teorie Thomase Malthuse*. In: E-LOGOS. Electronic Journal for Philosophy [online], [cit. 2019-11-3]. Dostupné z: <https://nb.vse.cz/kfil/elogos/history/louzek14.pdf>.

¹⁷⁵ DARWIN, *O vzniku druhů*, s. 88. Dodává však, že „*boj o přežití*“ nemusí mít nutně podobu přímého a násilného konfliktu. Zahrnuje i závislost organismů na jiných. Pokud se řetězec vzájemných vtaů naruší nebo změní, každý článek může být vystaven ohrožení. V takovém případě mu nezbyvá než se adaptovat na novou situaci či podlehnout.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 32.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 103.

rozbíhání znaků a vymírání méně zdokonalených forem. V přírodě tak z války, hladu a smrti přímo plyne nejušlechtilejší věc, kterou jsme schopni pochopit, totiž vznik vyšších živočichů.“¹⁷⁸

Ve *Vzniku druhů* Darwin postuloval ještě jeden důležitý evoluční mechanismus, tzv. pohlavní výběr. Výrazněji ho však rozpracoval v *Původu člověka* (1871). Pohlavním výběrem chtěl Darwin zdůvodnit existenci těch znaků živých organismů, které není možné vysvětlit přirozeným výběrem, jelikož svým nositelům neposkytují žádnou konkrétní výhodu (např. holá kůže u člověka). Takové znaky jsou tedy podle Darwina důsledkem pohlavního výběru, tedy procesu, při kterém si obě pohlaví vybírají partnera na základě přitažlivosti čili určitých estetických kritérií. Pomocí pohlavního výběru mohl Darwin vysvětlit nejen pohlavní dimorfismus a pestré zbarvení křídel ptáků, ale též rozdíly mezi lidskými rasami. K jejich rozrůznění došlo v důsledku izolace a odlišným pojetím lidské krásy: „*Viděli jsme, že lidé nejprimitivnějších přírodních národů obdivují své vlastní charakteristické znaky, například tvar lebky a obličej, vystouplé lícní kosti, veliký nebo plochý obličej, barvu pleti, délku vlasů [...] atd. Je proto pravděpodobné, že tyto i jiné podobné znaky se pomalu a postupně zvětšovaly díky tomu, že si silnější a schopnější muži kmene, kteří dokázali vychovat nejvíce potomků, po mnoho generací vybírali za manželky ženy, u nichž byly určité znaky nejvýraznější, a které proto byly považovány za nejkrásnější.*“¹⁷⁹

Vedle popsání pohlavního výběru měla však Darwinova práce *O původu člověka* jednoznačně za cíl definitivně prosadit již vyřčenou tezi, že i člověk je součástí organického světa a že se vyvinul prostřednictvím evoluce (přirozeným a pohlavním výběrem) z dnes již vyhynulých lidoopů, kteří se podobali dnešním gorilám a šimpanzům.¹⁸⁰ Lidé, stejně jako hominidé, se vyvinuli z jednoho společného předka, a proto jsou gorily a šimpanzi našimi nejbližšími žijícími příbuznými. Darwin tuto skutečnost doložil jednoznačnou argumentací a dobově dostupnými důkazy.

Význam Charlese Darwina nespočívá ani tak v jeho vlastní invenci jako spíš ve schopnosti indukovat a syntetizovat velké množství poznatků a teorií v jeden ucelený systém.¹⁸¹ Svá tvrzení navíc dokládal konkrétními příklady či důkazy, díky čemuž byly jeho práce velice přesvědčivé. Badatelé se dnes také shodují v tom, že Darwin psal svoji

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 544.

¹⁷⁹ DARWIN, Charles, *O původu člověka*, Praha 2006, s. 289.

¹⁸⁰ Již dříve v tomto smyslu prezentoval důkazy např. Thomas Henry Huxley (1825–1895) ve své práci *Evidence as to Man's Place in Nature* (1863).

¹⁸¹ RUSE, s. 350an.

první zásadní práci s daleko větší ambicí než jen popsat fungování přírody. Zřejmě měl v úmyslu pozvednout biologii na úroveň exaktní přírodní vědy¹⁸² a svůj přirozený výběr měl v úmyslu prezentovat jako univerzální zákon přírody, jakousi „newtonovskou sílu“.¹⁸³ Zároveň obě Darwinovy knihy byly ve své době nedílnou součástí „války“ mezi náboženstvím a vědou¹⁸⁴ a v důsledku podporovaly emancipaci vědy od náboženského dogmatu.¹⁸⁵ Pomineme-li však odborné kruhy, faktem je, že darwinismus měl široký celospolečenský dopad. Během dvou desetiletí od vydání *Vniku druhů* přijala evoluci nejen odborná, ale i široká veřejnost. Početným stoupencům evolučního darwinismu se podařilo efektivně zpropagovat myšlenku evoluce mezi široké vrstvy evropského obyvatelstva, kde vytěsňovala náboženské vnímání světa i víru obecně. Jak výstižně poznamenal Richard Dawkins, „ačkoli ateismus mohl být před Darwinem logicky udržitelný, Darwin lidem umožnil být intelektuálně uspokojeným ateistou“.¹⁸⁶ Nezůstalo však jen u vlivu na náboženskou víru. Ze své univerzální podstaty ovlivňoval evoluční darwinismus i filozofii, přičemž nejvíce pronikal do oblasti etiky. V důsledku toho se na konci 19. století výrazně rozšířilo sociálně darwinistické uvažování (zvláště v Německu a Velké Británii). Mnozí dospěli k přesvědčení, že v zájmu budoucnosti a přežití lidstva je nezbytně nutné „uvolnit ruce“ přírodnímu výběru ve společnosti. Někteří však zašli dál a tvrdili, že nebudou-li pokroky, jichž evropská civilizace dosáhla především v medicíně, vyváženy promyšlenou kontrolou populace, nejen že to naruší přírodní výběr, protože neschopní budou mít zaručeno přežití zrovna tak jako silní, ale že to také nutně povede k degeneraci lidské společnosti.¹⁸⁷ Sám Darwin tento směr uvažování přiřivil, když v *Původu člověka* (s odkazem na Francise Galtona a další) napsal: „Mezi divochy duševně či tělesně slabí jedinci brzy umírají a přežívají jen jedinci pevného zdraví. Na druhé straně my, civilizovaní lidé, děláme vše pro to, abychom snížili úmrtnost; stavíme ústavy pro slabomyslné, tělesně postižené a nemocné, zavádíme zákony na ochranu chudých a naši lékaři vynakládají veškerý svůj um, aby udrželi každý život tak dlouho, jak jen to je možné. Máme důvod se domnívat, že očkování zachránilo tisíce lidí slabého zdraví, kteří by jinak zahynuli na neštovice, a tak se slabí příslušníci civilizovaných společností dále

¹⁸² JAROŠ, Filip, *Darwin vší poskvřny zbavený*. In: RUSE, s. 365.

¹⁸³ RUSE, s. 22.

¹⁸⁴ Sami současníci chápali, že tento emancipační proces probíhá, viz práce Johna Williama Drapera (1811–1882) *History of the Conflict between Religion and Science* z roku 1874.

¹⁸⁵ BURROW, John Wyon, *Krise rozumu. Evropské myšlení 1848–1914*, Brno 2004, s. 53–54.

¹⁸⁶ Cit. RUSE, s. 302.

¹⁸⁷ CLAYOVÁ, Catrine, LEAPMAN, Michael, *Panská rasa. Nacistické Německo a experiment Lebensborn*, Praha 1996, s. 20.

rozmnožují – a žádný chovatel domácích zvířat nebude pochybovat o tom, že to musí lidské rase velice škodit. Je překvapivé, jak rychle působí nedostatečná nebo nepravidelná péče na kvalitu domácího chovu. Sotva se najde někdo tak nerozumný, kdo by pokračoval v chovu právě těch nejhorších jedinců, nejde-li ovšem o lidi.“¹⁸⁸ Analogie přírodního k umělému výběru a šlechtění domestikovaných druhů byla velice vlivná. Francise Galtona přivedla k prosazování eugeniky, tedy cílenému zušlechťování lidské rasy kontrolou jejího rozmnožování.¹⁸⁹ Je však třeba zdůraznit, že sám Darwin se v tomto směru nijak neangažoval.

Na přelomu 19. a 20. století byla však evoluční argumentace velice rozšířená. Přírodní výběr byl používán jako „laissez-faire argument“ k podpoře liberálního kapitalismu, a malthusiánský boj o přežití zase k vysvětlení podstaty válečných konfliktů jako něčeho přirozeného. Popularizace těchto evolucionistických a darwinistických principů a jejich explicitní vztahování na lidskou společnost (známé jako sociální darwinismus) se však v průběhu 20. století ukázalo jako velmi nežádoucí a zhoubné.¹⁹⁰

Pokud jde o geografii, evoluční darwinismus výrazně prostoupil také ji, zvláště pak její biogeograficky a humánně orientovanou část. Velkou roli v tom jistě sehrála skutečnost, že zatímco evoluční přístup v druhé polovině 19. století do značné míry opanoval přírodní vědy, geografie tou dobou postrádala teoretický přístup, který by dokázal skloubit fyzický i humánní směr geografického bádání. Proto podle Davida N. Livingstona došlo v geografii k záměrné „domestikaci“ evoluční teorie, což měl být ze strany některých zeměpisců „*pokus udržet přírodu a kulturu pod jedním koncepčním deštníkem*“.¹⁹¹

V obecné rovině však měly evoluční a darwinistické principy pro geografii širší význam. V důsledku jejich prosazení byl člověk, daleko víc než dříve, vnímán jako neodmyslitelná součást přírodního světa. Jeho činnost a přítomnost v krajině nemohla být dále přehlížena. Z podstaty darwinismu došlo zároveň k oživení otázky vlivu geografického prostředí na život, včetně lidského (přírodní prostředí totiž mohlo být důležitým faktorem evolučních změn). Bylo třeba zkoumat, jakým způsobem ovlivnilo

¹⁸⁸ DARWIN, *O původu člověka*, s. 156–157.

¹⁸⁹ Blíže viz STELLA, Marco, *Darwin, Nietzsche a Haeckel – biosociální úvahy nad civilizací, degenerací a domestikací v Anglii a Německu 1871–1919*. In: Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny 9, 2007, 1–2, s. 88.

¹⁹⁰ Existuje celá řada publikací, které analyzují negativní dopady evolučního myšlení a darwinismu. Z novějších např. WEIKART, Richard, *From Darwin to Hitler. Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*, New York, Basingstoke 2006; BERGMAN, Jerry, *The Darwin Effect. Its Influence on Nazism, Eugenics, Racism, Communism, Capitalism & Sexism*, Green Forest 2014.

¹⁹¹ LIVINGSTONE, s. 177.

přírodní prostřední evoluční vývoj v dějinách. S evolucí souviselo i další téma, které mohla geografie rozvíjet, a totiž problematiku migrací. Nyní bylo žádoucí studovat zákonitosti zeměpisného rozšíření nejen živočichů a rostlin, ale také člověka a jeho duchovní a materiální kultury. Tento úkol byl zvláště vhodný pro geografii a v důsledku významně podnítil rozvoj biogeografie. Ukazovalo se také, že evolučními mechanismy (přírodním výběrem a bojem o přežití) je možné vysvětlit i regionální rozmanitost, kterou akcentoval již Carl Ritter. V neposlední řadě bylo také možné (v rámci politické geografie nebo geopolitiky) darwinisticky interpretovat povahu státu a jeho roli v mezinárodním prostoru.

2 Friedrich Ratzel – život a dílo

Sestavit relativně stručný a zároveň výstižný životopis Friedricha Ratzela, který by krom sepsání životních osudů zahrnoval i charakteristiku jeho vědecké, pedagogické a publikační práce, je velmi složitý úkol. Mnohem složitější by ovšem bylo, pokud by autor hodlal přistoupit ke zcela novému, vlastnímu zpracování života a díla tohoto velikána vědy. Dnes už je prakticky nemožné, aby jednotlivec prošel a prostudoval všechny dostupné materiály ať již soukromé či pracovní povahy. Ratzel byl totiž už od svého mládí neuvěřitelně plodným literátem a zanechal po sobě obrovskou pozůstalost, která je rozdělena mezi Archiv pro geografii¹⁹² v Lipsku a Bavorskou státní knihovnu¹⁹³ v Mnichově. Obě instituce uchovávají vedle desítek (možná stovek) obdržených dopisů (bohužel však minimum odeslaných) také manuskripty jeho vědeckých prací a přednášek, separátní výtisky a kopie jeho publikací, a v neposlední řadě i části jeho deníků.¹⁹⁴ Prameny ke studiu života a díla Friedricha Ratzela jsou však roztroušeny i na jiných místech.¹⁹⁵ Například jeho dopisy jsou součástí mnoha jiných pozůstalostí, popřípadě jsou, stejně jako fragmenty jeho deníků, ve vlastnictví rodinných příslušníků.¹⁹⁶ Když Gerhard H. Müller¹⁹⁷ dokončoval roku 1996 přípravu vydání prvního svazku své habilitační práce,¹⁹⁸ vědělo se o zhruba 2 000 dopisech a nevylučovalo se nalezení dalších. Vedle velkého množství nevydaných pramenů by se však životopisec musel seznámit také s jeho nepřehlednými publikacemi. Bibliografie Ratzelových prací, kterou roku 1905 sestavil Viktor Hantzsch a o rok později doplnil Hans Helmont, tvoří 1 243 položek (z toho 33 knižních publikací – některé vícesvazkové, 552 článků v časopisech a

¹⁹² *Archiv für Geographie, Leibniz-Institut für Länderkunde.*

¹⁹³ *Bayerische Staatsbibliothek, Abteilung Handschriften und Alte Drucke.*

¹⁹⁴ Nejde však o deníky v pravém slova smyslu, ale spíše o zápisníky, do kterých si Ratzel zaznamenával svoje momentální nápady či organizační a jiné poznámky.

¹⁹⁵ Soupis dalších institucí a pramenů jimi držných viz MÜLLER, Gerhard H., *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“*, Stuttgart 1996, s. 161–169.

¹⁹⁶ Např. do roku 1990 byla část osobní pozůstalosti F. Ratzela ve vlastnictví paní Irmgard Rothenbücherové, Ratzelovy vnučky, která tyto materiály věnovala Bavorské státní knihovně. Nyní tvoří dodatek (Supplement) zde uložené části Ratzelovy pozůstalosti.

¹⁹⁷ Gerhard H. Müller je penzionovaný profesor Sárské univerzity v Saarbrückenu, který zde v 80. a 90. letech působil na Institutu pro geografii.

¹⁹⁸ Třísvalková habilitační práce Gerharda H. Müllera nesla název *Zwischen Biologie und Geographie. Wege zur Biogeographie im 19. Jahrhundert und die Rolle Friedrich Ratzels*. Z prvního svazku vzešla jeho publikace *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“* (1996); druhý nepublikovaný svazek tvořil přepis rukopisných přednášek Friedricha Ratzela k všeobecné biogeografii; třetí svazek pak obsahoval výběr z 800 v té době známých dopisů. Mezi Müllerovou habilitací a publikací uvedeného díla však vzrostl rozsah známé korespondence z 800 na zhruba 2 000 kusů.

sbornících a 658 knižních recenzí), a to nezahrnuje velké množství jeho novinových článků.¹⁹⁹ K dotvoření kompletní životopisné mozaiky by bylo zapotřebí zohlednit rovněž některé jeho literární počiny autobiografické povahy²⁰⁰ a fragment vlastního *Curriculum vitae*, který sepsal pro potřeby svého habilitačního řízení.²⁰¹ V neposlední řadě, aby si člověk udělal obrázek o jeho osobních a povahových rysech, je k dispozici také nepřeherné množství nekrologů a vzpomínkové literatury.

Vzhledem k účelu této práce není cílem autora zpracovat novou biografii Friedricha Ratzela. Šlo spíše o to sestavit jeho přehledný životopis, který by sledoval nejen jeho životní osudy, ale také jeho akademickou dráhu a publikační činnost. Následující text je proto spíše syntézou již vydaných životopisných publikací několika zahraničních autorů, která reflektuje vydané i nevydané prameny, které se autorovi samotnému podařilo shromáždit a prostudovat.

2.1 Životní začátky

Friedrich Ratzel pocházel z Bádenska. Narodil se 30. srpna 1844 v Karlsruhe jako poslední ze čtyř dětí. Jeho otec působil jako komorník vládnoucího velkovévody Friedricha I. Bádenského,²⁰² a jeho matka byla ženou v domácnosti. S ohledem na otcovu působnost bydlela celá rodina v blízkosti velkovévodova paláce. Šlo o malý přízemní dům uprostřed zámeckého parku, který byl Carlu Ratzelovi přidělen jako služební byt.²⁰³ Jako komorník velkovévody byl však často na cestách, a tudíž pobýval jen málo doma. Výchovu dětí proto převážně zajišťovala matka. Proto nepřekvapí, že se Friedrichovi,

¹⁹⁹ HANTZSCH, Viktor, HELMOLT, Hans, *Ratzel-Bibliographie 1867–1905. Verzeichnis der selbständigen Werke, Abhandlungen und Bücherbesprechungen*. In: HELMOLT, Hans (ed.), *Kleine Schriften von Friedrich Ratzel* (dále jen *Kleine Schriften*), sv. 2, München, Berlin 1906.

²⁰⁰ Jde o posmrtně vydanou knihu životopisných „obrazů“ *Glücksinseln und Träume. Gesammelte Aufsätze aus den Grenzboten* (1905). Je však třeba zdůraznit, že její obsah by se měl brát do určité míry s rezervou, neboť zahrnuté statě nebyly Ratzelem primárně sepsány za účelem tvorby vlastních memoárů, nýbrž, jak se praví v Předmluvě: „*Měly být z poloviny pravdou, z poloviny poezií, založenou na jeho vzpomínkách; jednotlivé črty měly být spojeny s úvahami o přírodě a životě, aby vedly čtenáře z malého života jednotlivce k širokému obzoru světa*.“ RATZEL, Friedrich, *Glücksinseln und Träume. Gesammelte Aufsätze aus den Grenzboten*, Leipzig 1905, s. iii.

²⁰¹ *Friedrich Ratzel. Ein Lebensabriß von ihm selbst und vom Herausgeber*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxi–xxxiii.

²⁰² Friedrich I. Bádenský (nar. 1852, vlád. 1856–1907). Sledoval progresivní kulturní politiku, sympatizoval s národním liberalismem a byl zastáncem Bismarckovy politiky. Byl manželem Louisy, dcery císaře Viléma I.

²⁰³ Uvedený dům, ve kterém se Friedrich Ratzel narodil, však dnes již neexistuje. Nacházel se v místě dnešní Kaiserstraße 123. Na uvedené adrese je v současnosti umístěna pamětní deska.

jako nejmladšímu z dětí, dostávalo velké pozornosti. Byl pečlivě, téměř až úzkostlivě opatrován svou matkou, k níž si utvořil velice hluboký a trvalý citový vztah.²⁰⁴

Až do svých patnácti let žil Friedrich se svými rodiči a sourozenci v bezprostřední blízkosti panovnického dvora. Z důvodu nedostatku pramenů osobní povahy je velice těžké rekonstruovat každodennost jejich života, nicméně je zřejmé, že Ratzelova rodina byla velmi úzce propojena s životem panovnického domu a záležitostmi státu. Běžný ruch u dvora společně s aristokratickým prostředím tak mohl být pro mladého Friedricha stimulujícím prostředím. Zároveň je však jisté, že už v útlém věku musel být konfrontován s dvorní hierarchií a autoritou. Výchovou mu byla nejspíš vštěpována hlavně poslušnost, pracovitost a sebekázeň. Tyto charakterové vlastnosti mu zůstaly do konce života a do velké míry ovlivňovaly jeho přístup k životu a práci.²⁰⁵ Pokud jde o jeho otce, ten se (evidentně z důvodu své profesní i osobní oddanosti) těšil neomezené důvěře svého zaměstnavatele, což celé jeho rodině přinášelo určité benefity. Nelze tedy předpokládat, že by na tomto vztahu něco změnila i tak významná událost, jako byla revoluce roku 1848.

Důležité je také zmínit, že rodina se, stejně jako jejich zaměstnavatel, hlásila k luteránskému vyznání. Friedrich byl proto od malička veden (ovšem dosti liberálním způsobem) k náboženské víře, která u něho s přibývajícím věkem a životními zkušenostmi postupně sílila. Pro jeho dětství je rovněž příznačné, že žil do značné míry odloučen od svých vrstevníků, což mimo jiné umocňovala také izolovanost jejich domácnosti od běžných obyvatel Karlsruhe. Jinak byl podle všeho tichý, introvertní a poněkud zasněné dítě, které většinu času trávil o samotě v prostředí rozlehlého zámeckého parku. Širší obzory se mu otevřely teprve se školní docházkou. Nejprve chodil do obecné školy v Karlsruhe a poté na populární Lafontainův výchovný ústav;²⁰⁶ ovšem, jak sám napsal, „jinak jsem se mezi lidmi dostal jen málo; nejraději jsem se stýkal se zahradníkem v parku nebo četl knihy z bohaté zámecké knihovny“.²⁰⁷

Ze všeho nejvíc to však byla zřejmě příroda, která na něho v dětství zapůsobila nejsilněji. Jeho vzpomínky jsou prochnuté radostí, již mu působilo toulání po rozlehlém

²⁰⁴ BUTTMANN, Günther, *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904*, Stuttgart 1977, s. 15.

²⁰⁵ HUNTER, James Murry, *Perspective on Ratzel's Political Geography*, Lanham, New York, London 1983, s. 18–19.

²⁰⁶ *Lafontainesche Erziehungsanstalt*.

²⁰⁷ *F. Ratzel. Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxi–xxiii. Přístup do zámecké knihovny pro mladého chlapce, syna sloužícího, rozhodně nebyl něčím samozřejmým. Avšak díky tomu, že se Friedrichův otec těšil neomezené důvěře svého zaměstnavatele a že se dobrovolně o zámeckou knihovnu staral, měl do ní přístup i on. BUTTMANN, s. 14.

parku a později i širokém okolí. Ve věku ani ne čtrnácti let začal sbírat rostliny a sestavovat herbář. Svými výbornými úlovky pak na svého učitele, který jej k tomu původně vybídl, nejednou udělal dojem.²⁰⁸ Rovněž vzpomínal, jak se svým kamarádem odnesli domů hromadu vyřazených hornin a fosilií ze zámeckého přírodovědného kabinetu, jež později porovnávali s exempláři v místním muzeu. Jejich správné rozpoznání a klasifikace jen podpořila jejich další vášnivé sběratelské úsilí: „*Netrvalo dlouho a na vlastní pěst jsme podnikali výzkumné výpravy do okolních pískovcových a lasturo-vápencových lomů. Sotva jsem dorostl v chlapce, když jsem obohatil faunu Keuperu a Muschelkalku dvěma vynikajícími fosiliemi.*“²⁰⁹ Z dostupných pramenů tedy jednoznačně vyplývá, že přírodovědecké sklony se u Ratzela rozvinuly již v chlapeckém věku.

Friedrichovi rodiče byli bezpochyby inteligentní lidé, kterým zájmy jejich syna nezůstaly lhostejné. Sice by byli radši, kdyby se stal strojním inženýrem nebo obchodníkem,²¹⁰ ale když se Friedrichovy vědecké sklony projevovaly čím dál zřetelněji, byli po dlouhých konzultacích ochotni učinit kompromis a poslat syna do lékárenského učení. Zřejmě ani neuvažovali nad možností jeho vědecké kariéry. Jejich nejstarší syn navíc stále ještě studoval, což rodinu do jisté míry finančně zatěžovalo.²¹¹ V každém případě však Friedrichovo (jak se zdá) idylické dětství na jaře roku 1859 rázem skončilo. Rodiče ho odvezli do městečka Eichersheim (necelých 50 km severovýchodně od Karlsruhe), kde se měl vyučit lékárenským asistentem v místní zámecké apotéce. Poslední jeho vzpomínka na dětství tak nebyla příliš šťastná. O mnoho let později o ní napsal esej s názvem *Heimweh* (Stesk po domově). V něm zprostředkoval dojem, který měl z posledních okamžiků se svými rodiči, a vyjádřil pocit, jež prožíval, když sledoval jejich odjezd domů. Zároveň popsal úzkost, kterou zpočátku pociťoval, když z vyvýšeného místa nad městem hleděl směrem k domovu.²¹²

Jakmile však přivykl novému prostředí, studoval a pracoval vcelku spokojeně. I když měl brzy o svém budoucím povolání poněkud jinou představu, nikdy nelitoval let strávených v lékárenském učení. Přiznával, že to byla výborná příležitost mnohému se naučit: „*Velmi mě zajímaly vědecké prvky farmacie (zejména botanika), zbožiznalství, chemie, a pak také geologicky velmi zajímavá oblast kolem Eichersheimu [...]. Začal*

²⁰⁸ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: Kleine Schriften, sv. 1, s. xxii.

²⁰⁹ RATZEL, *Glücksinseln [staß Knabenjahre]*, Leipzig 1905, s. 17.

²¹⁰ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: Kleine Schriften, sv. 1, s. xxii.

²¹¹ Tamtéž; BUTTMANN, s. 17.

²¹² RATZEL, *Glücksinseln [staß Heimweh]*, s. 32an.

jsem zde také rozšiřovat své obecné znalosti, zejména v jazycích, a brzy jsem dospěl k definitivnímu rozhodnutí věnovat se v budoucnu jakýmkoli vědeckým studiím.“²¹³ Bylo však třeba nejprve získat maturitní diplom a také přesvědčit rodiče, kteří chtěli mít syna co nejdříve zajištěného respektovaným a stabilním zaměstnáním. Proto Friedrichův otec trval na dokončení lékárenského učení. Zároveň mu ale dal naději ohledně pozdějšího univerzitního studia.²¹⁴

Roky strávené v eichtersheimské lékárně byly pro Ratzela nesmírně plodným obdobím duchovního růstu a vývoje. Je skutečně obdivuhodné, jaké pracovní nasazení dokázal dlouhodobě udržet. Vedle povinností lékárenského učně se soustavně a vytrvale věnoval studiu klasických jazyků, latiny a řečtiny. Nad učebnicemi gramatiky seděl mnohdy až dlouho do noci. Vedle toho několik hodin denně soustavně četl, a to téměř vše, co mu přišlo pod ruku. Krom odborné literatury a knih pro mládež hltal také německou klasickou literaturu. Při honbě za dalšími tituly narazil krom jiných také na dílo Adalberta Stiftera (1805–1868), jehož knihy a literární styl se mu staly celoživotní zálibou a inspirací. Také není pochyb o tom, že už v Eichtersheimu si vedl deník, respektive zápisník, do něhož si po celý svůj život zaznamenával nepřeborné množství dojmů, myšlenek apod. Styl jeho zápisků a průřez jeho deníkem v pozdějších letech popsal jeho kolega Hermann Reishauer: *„Je úžasné pozorovat, co zaujme každého, a čemu všemu naopak věnuje pozornost on. Někdy je to vzhled pevné látky, jindy tekutiny, co způsobí, že si zapíše poznámku; tu se vyjadřuje k charakteru krajiny, jinde k podivnému růstu stromu nebo keře; tu se zajímá o pruh sněhu, pak o barevnou přírodní harmonii; nyní o sutinu, poté o mrak, který se vznáší kolem vrcholu hory, jindy o statek, pak zase o život v horském jezeře. Ted' kreslí profil rokle, ihned poté rostlinný porost [...] nebo spletitou síť kořenů; brzy znovu načrtne zajímavou budovu, pokrývku hlavy farmářky nebo exponovaný sled geologických vrstev skalní stěny. Celé stránky jeho deníků jsou plné kreseb, které najednou skýtají prostor pro poznámky různého obsahu, jasné klasifikace pozorovaných jevů nebo delší poznámky o světonázoru a historii, či podrobné srovnání alpského a severoamerického horského hřebene. Na malé osmerkové stránce často odkazuje na tři nebo čtyři různé oblasti vědění, a nejpřekvapivější věcí je, že nikde*

²¹³ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxii–xxiii.

²¹⁴ BUTTMAN, s. 22.

není spokojen s jednotlivými slovy, ale ví, jak vše na místě obléci v krásnou, přesnou formu, jako by to bylo určeno pro tisk.“²¹⁵

Pravdou je, že velmi vnímavým pozorovatelem byl Ratzel již od dětství. Ostatně souborně vydané statě v knize *Ostrový štěstí a snů* (1905) jsou toho nejlepším dokladem. Pokud k tomu připočteme literární talent, kterým jistě disponoval, a velkou sečtělou, není divu, že jeho pozdější knihy a články měly ve své době takovou odezvu. Stěží by našly větší počet čtenářů, kdyby nepocházely z tak výmluvného pera. Některé jeho pozdní práce jsou z čistě jazykového a stylistického hlediska v podstatě malými uměleckými díly.²¹⁶

V sedmnácti letech, na jaře roku 1862, Ratzel úspěšně složil zkoušku lékařského asistenta v nedalekém Neckarbischofsheimu. Poté ještě rok působil v eichtersheimské lékárně, přičemž nepřestával studovat jazyky a přírodní vědy. V roce 1863 se přestěhoval do Rapperswyl poblíž Curychu ve Švýcarsku, kde jako asistent lékárníka pracoval i nadále. Přitom se však soustavně připravoval na maturitní zkoušku. Potvrzuje to krátká vzpomínka, kterou jeho známý publikoval v novinách záhy po jeho smrti: „*Ratzel byl v Rapperswyl před 41 lety jako učeň farmaceuta Helblinga. Ten mě upozornil na nesmírně pracovitěho mladíka, který se od devíti hodin večer po uzavření lékárny hluboko do noci připravuje na maturitní zkoušku. Vyhledal jsem Ratzela, který s potěšením přijal moji nabídku, společně přečíst latinské klasiky; a tak jsme několik měsíců strávili nad Horáciem a Liviem.*“²¹⁷

Roku 1865 Ratzel opustil Švýcarsko a ujal se (zřejmě na přání rodičů) stejné pracovní pozice v Mörs nedaleko Duisburgu v Porúří. Zde se mu očividně podařilo složit maturitní zkoušku (asi začátkem roku 1866), protože ve své krátké autobiografii zmiňuje, že zde navázal úzké přátelství s gymnaziálním profesorem C. Breukerem, který ho velmi podpořil ve studiu klasické literatury.²¹⁸ Ratzelovi tak ještě víc otevřel intelektuální svět starověku, čímž ovlivnil jeho budoucí geografickou práci. Ve svých publikacích pak často odkazoval na antické autory (např. Homéra, Herodota, Hippokrata, Prokopia, Strabóna, Plinia, Livia, Tacita a mnoho dalších).²¹⁹ O Velikonocích roku 1866 však došlo

²¹⁵ REISHAUER, Hermann, *Friedrich Ratzel und die Alpenforschung*. In: Jahresbericht der Sektion Leipzig des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins für 1904, Leipzig 1905. s. 12; srov. MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 34.

²¹⁶ BUTTMANN, s. 23.

²¹⁷ Neue Zürcher Zeitung, Beilage zu Nr. 227, 16. 8. 1904 [doplnění/připis k nekrologu, který byl dříve zveřejněn v Neue Zürcher Zeitung, Beilage zu Nr. 225, 14. 8. 1904]; srov. F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: Kleine Schriften, sv. 1, s. xxiii, pozn. 2.

²¹⁸ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: Kleine Schriften, sv. 1, s. xxiii.

²¹⁹ STEINMETZLER, s. 69–70.

k zásadnímu obratu. Po dlouhém čekání Ratzel konečně dostal od rodičů svolení ke studiu na univerzitě.

2.2 Mladý zoolog a publicista

2.2.1 Univerzitní studia

Po souhlasu rodičů se Ratzel obratem zapsal do letního semestru Polytechniky v Karlsruhe.²²⁰ Navštěvoval zde přednášky Karla Zittela (1839–1904) o geologii a paleontologii, avšak na podzim téhož roku (1866) se rozhodl pokračovat ve svých studiích na univerzitě v Heidelbergu. Okolnosti jeho přesunu ani výběru heidelberské univerzity nám nejsou známy, nicméně James M. Hunter se pokusil Ratzelovu volbu logicky odvodit. Pravdou je, že Heidelberg byl od Karlsruhe relativně blízko, zhruba 50 km, takže v případě potřeby se mohl snadno dostat domů. Heidelberská univerzita mu mohla vyhovovat i z hlediska vlastního vyznání, protože byla protestantská, na rozdíl třeba od římskokatolicky orientované univerzity ve Freiburgu. Do Heidelbergu jej mohlo lákat i personální obsazení. Univerzita totiž disponovala velmi zvučnými jmény. Mezi profesory zde působil např. vynikající fyzik Hermann von Helmholtz, přední odborník na obchodní právo Levin Goldschmidt, biolog a botanik Wilhelm Hofmeister a v neposlední řadě tehdy již proslulý historik Heinrich von Treitschke, který byl (což možná také hraje určitou roli) ještě za svého dřívějšího působení ve Freiburgu občasným hostem u bádenského velkovévody. V neposlední řadě mohl Ratzelovu volbu ovlivnit svým vlivem a kontakty i sám velkovévoda.²²¹

Ponecháme-li stranou motivy Ratzelova přesídlení do Heidelbergu, velmi důležité je to, že v době, kdy zde začal studovat, byla německá přírodověda právě ve fázi konfrontace a vstřebávání Darwinovy knihy *O vzniku druhů*. První překlad do němčiny se objevil už roku 1860²²² a myšlenka přirozeného výběru na mladou generaci německých přírodovědců, hlavně zásluhou Ernsta Haeckela (1834–1919), silně zapůsobila. Sám Ratzel se s Darwinovou prací seznámil již během studia v Karlsruhe a vzápětí se stal, jak ukázal již Johannes Steinmetzler, Darwinovým přesvědčeným stoupencem.²²³

²²⁰ *Polytechnikum Karlsruhe*.

²²¹ HUNTER, *Perspective*, s. 18, 21.

²²² Autorem překladu byl Heinrich Georg Bronn (1800–1862), předchůdce Heinricha Alexandra Pagenstechera (1825–1889), Ratzelova učitele zoologie v Heidelbergu.

²²³ STEINMETZLER, s. 86.

Nadšení z Darwinovy evoluční teorie jednoznačně ovlivnilo jeho studijní zaměření²²⁴ a posléze i publikační aktivitu. V Heidelbergu se centrem jeho zájmu stala zoologie, přičemž své studijní a vědecké úsilí zaměřil na živočišný kmen kroužkoců (*Annelida*), konkrétně pak na třídu máloštětinatců (*Oligochaeta*).²²⁵ Pod vedením svého učitele Heinricha A. Pagenstechera (1825–1889) publikoval již v průběhu let 1868–1869 své první studie věnované právě anatomickým, embryologickým, histologickým a systematickým otázkám této živočišné třídy.²²⁶ Díky mimořádné pili již v květnu roku 1868 předložil v Heidelbergu práci s názvem *Beiträge zur anatomischen und systematischen Kenntnis der Oligochäten* (Příspěvky k anatomickým a systematickým znalostem máloštětinatců),²²⁷ načež získal doktorát, a to s vyznamenáním (*summa cum laude*).²²⁸

Přestože úspěšně ukončil studium, neměl úplně jasnou představu o své vědecké kariéře. Jeho odborné zájmy a sklony byly příliš rozmanité na to, aby ho nasměrovaly jedním směrem. V popředí byla nepochybně stále zoologie, ale velmi jej přitahovala také geologie a paleontologie.²²⁹ Tyto zájmy, společně s velkým nadšením pro evoluční myšlenku, se zároveň podepsaly na jeho rané publikační činnosti. Ihned po získání doktorátu se chopil pera a v krátkém čase několika měsíců napsal svoji první monografii, *Sein und Werden der organischen Welt. Eine populäre Schöpfungsgeschichte* (Bytí a vývoj organického světa. Populární příběh stvoření).²³⁰ Cílem této práce bylo představit a popularizovat Darwinovo evoluční myšlení německým čtenářům. I přes příznivou kritiku však kniha neměla příliš velký ohlas. Důvodů je hned několik. Životopisci se v zásadě shodují v tom, že kniha trpí nedostatkem originality²³¹ a že příliš mnoho čerpá z

²²⁴ V Heidelbergu navštěvoval především kurzy zoologie a paleontologie u Heinricha Alexandra Pagenstechera (1825–1889), mineralogie u Johanna Reinharda Bluma (1802–1883) a přednášky z geologie u Ernsta Wilhelma Beneckeho (1838–1917). BUTTMANN, s. 25.

²²⁵ Živočišná třída máloštětinatců patří do kmene kroužkoců. Typickými zástupci máloštětinatců jsou např. žížaly, roupice nebo nitěnky.

²²⁶ *Beiträge zur Anatomie von Enchytraeus vermicularis „Henle“* (Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie 18, 1868, s. 99–108); *Entwicklungsgeschichte des Regenwurms* (Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie 18, 1868, s. 547–562); *Zur Entwicklungsgeschichte der Cestoden* (Wiegmann-Troschels Archiv für Naturgeschichte, sv. 34, I, s. 138–149); *Beschreibung einiger neuen Parasiten* (Wiegmann-Troschels Archiv für Naturgeschichte, sv. 34, I, s. 150–156).

²²⁷ Publikováno v Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie 18, 1868, s. 563–591.

²²⁸ BUTTMANN, s. 26.

²²⁹ Tamtéž, s. 30.

²³⁰ Kniha vyšla v Lipsku v létě roku 1869.

²³¹ „Byl to přemýšlivý, avšak nezralý komentář k významu Darwinovy práce.“ WANKLYN, Harriet, Friedrich Ratzel. *A Biographical Memoir and Bibliography*, Cambridge 1961, s. 7.

Generelle morphologie der organismen (Všeobecné morfologie organismů, 1866)²³² Ernsta Haeckela.²³³ Na vině je však také skutečnost, že zatímco byla jeho práce v tisku, objevila se na stejné téma nová Haeckelova kniha, *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (Přirozené dějiny stvoření, 1868).²³⁴ Český botanik Theodor Novák²³⁵ tuto práci charakterizoval následovně: „Kniha [...] byla vsutku schopna státi se bibli přírodovědeckou. Je to vzor knihy propagační. V devíti vydáních [...] v tisících exemplářích rozšířila se mezi německým čtenářstvem, dvanáct různých překladů ji učinilo přístupnou vzdělavcům jiných národů. Její přístupný styl, odvážný a jistý tón, důmyslný postup, kterým vyvozuje theorie z naprosto nevyvratitelných fakt, tak že čtenář nevyunikající neobyčejnou kritičností neuzří, kde končí vědění a počíná konstrukce, a hlavně umělecká mohutnost, učiniti z boje o život boj o boha, dotknouti se nejen intelektuelní stránky člověka, nýbrž pobouřiti hluboce i jeho cit a vůli – to vše přispělo k tomu, že největší část vzdělavců zná Darwina v podání Haeckelově [...].“²³⁶

Je tedy zřejmé, že Ratzel nemohl svojí prvotinou známějším Haeckelovi účinně konkurovat. Na druhou stranu i Ratzel uznal, že vedle Haeckelovy knihy byla ta jeho právem zapomenuta,²³⁷ a i v jejich pozdější vzájemné korespondenci Ratzel s velkým vděkem přiznával, za kolik vděčil právě Haeckelovým myšlenkám a práci.²³⁸ Přesto Ratzelova první monografie není z hlediska studia jeho odborného a intelektuálního vývoje bezvýznamná. Obsahuje totiž zárodky některých biogeografických myšlenek, které v pozdější tvorbě rozvíjel, a také první pokus o zkoumání problému geografického rozšíření organismů.²³⁹ V neposlední řadě je pak tato kniha také názorným dokladem o

²³² Celým názvem *Generelle Morphologie der Organismen. Allgemeine Grundzüge der organischen Formen-Wissenschaft, mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformirte Descendenz-Theorie*.

²³³ STEINMETZLER, s. 90.

²³⁴ Celým názvem *Natürliche Schöpfungsgeschichte. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im Besonderen, über die Anwendung derselben auf den Ursprung des Menschen und andern damit zusammenhängende Grundfragen der Naturwissenschaft* (Přirozený příběh stvoření. Veřejné vědecké přednášky o teorii vývoje obecně a zejména o Darwinovi, Goethovi a Lamarekovi, o jejich aplikaci na původ člověka a dalších souvisejících základních otázkách přírodní vědy). Kniha vyšla v Berlíně v zimě roku 1868.

²³⁵ Theodor Novák (1879–1901) byl mladý nadějný botanik, bratr prof. PhDr. Arne Nováka (1880–1939), literárního historika a profesora literatury na FF MU v Brně. Ve svých 22 letech bohužel utonul v Labi nedaleko Libice při botanické výpravě.

²³⁶ NOVÁK, Theodor, *Arnošt Haeckel, biolog a filosof*. In: NOVÁK, Arne, NOVÁKOVÁ, Tereza (ed.), Theodora Nováka stati vybrané, Praha 1902, s. 83.

²³⁷ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: Kleine Schriften, sv. 1, s. xxiv.

²³⁸ Korespondenci rozebírá MÜLLER, F. Ratzel, s. 40.

²³⁹ BUTTMANN, s. 28–29; MÜLLER, F. Ratzel, s. 40.

jeho počátečním vztahu k darwinismu²⁴⁰ a zároveň o bezvýhradném obdivu k Ernstu Haeckelovi.

V této souvislosti je však třeba zdůraznit, že tento postoj Ratzelovi příliš dlouho nevydržel. Faktem je, že již v polovině 70. let začal být k Darwinovu přirozenému výběru a Haeckelovu světonázoru velmi kritický.²⁴¹ Ratzelovi evidentně stále víc vadila přehnaná a někdy až militantně uplatňovaná aplikace darwinistických zákonů na fungování lidské společnosti. Proto se nakonec od darwinismu (včetně sociálního) zcela distancoval.²⁴² Navzdory tomu jej mnozí (obvykle povrchní) kritici označovali a stále označují za představitele sociálního darwinismu (viz oddíl 4.2). Neberou ovšem v potaz intelektuální vývoj, jakým Ratzel v průběhu svého života prošel. Po roce 1875 by se sám za haeckeliána nebo stoupence darwinismu rozhodně neoznačil. Na druhou stranu, o závažnosti evoluční teorie zůstal přesvědčen po zbytek svého života a nepřestával ji reflektovat ve svých pracích.

2.2.2 Léta putování a válečné intermezzo

Po získání doktorátu se Ratzela zmocnila silná touha po svobodě a cestování, kterou navíc umocňovala potřeba rozšířit a prohloubit své znalosti zoologie důkladným výzkumem v terénu.²⁴³ Proto (zřejmě na popud svého učitele Pagenstechera) naplánoval cestu do jižní Francie, kde chtěl studovat mechovce (*bryozoa*) a kroužkovce (*annelida*). Středomořské pobřeží se svými lagunami a bažinatými oblastmi bylo v tomto smyslu ideální destinací. Ratzel tedy naplánoval cestu do Cette (dnešního Sète), přístavu u Středozemního moře, v jehož bezprostřední blízkosti se rozkládá laguna Étang de Thau. Cette nebylo zvoleno náhodně. Od roku 1879 zde fungovala pobočka zoologického ústavu Univerzity v Montpellieru a přilehlá laguna byla k výzkumu víc než vhodná. Díky tomu bylo Cette častým cílem zoologů včetně Ratzelova učitele.²⁴⁴

²⁴⁰ V závěru píše: „Přestože jsme přesvědčeni o základní správnosti Darwinovy teorie, nepovažujeme ji za bezchybnou, neopravitelnou. Byla by to první velká pravda, která by mezi lidmi byla zralá a připravená. V mnoha ohledech bude nepochybně zlepšena, ale jejími základy nelze otřást a v podstatě zůstanou tak, jak jsou.“ RATZEL, Friedrich, *Sein und Werden der organischen Welt. Eine populäre Schöpfungsgeschichte*, Leipzig 1869, s. 489; srov. MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 41.

²⁴¹ MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 40–42.

²⁴² Na Ratzelův distanc od darwinismu upozornil již v roce 1982 Karl-Georg Faber, viz FABER, Karl-Georg, *Zur Vorgeschichte der Geopolitik. Staat, Nation und Lebensraum im Denken deutscher Geographen vor 1914*. In: DOLLIGER, Heinz, GRÜNDER, Horst, HANSCHMIDT, Alwin (ed.) *Weltpolitik, Europagedanke, Regionalismus. Festschrift für Heinz Gollwitzer zum 65. Geburtstag am 30. Januar 1982*, Münster 1982, s. 391.

²⁴³ BUTTMANN, s. 30.

²⁴⁴ MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 42–43.

Ratzel vyrazil do Francie v listopadu roku 1868 a zřejmě to velmi prožíval. Později napsal: „Byla to moje první větší cesta, z níž mi zůstávají v paměti vzpomínky téměř na každý den.“²⁴⁵ Nejprve však zamířil do Montpellieru, kde se v zimě roku 1868/69 seznámil s francouzskými přírodovědci Charlesem Martinsem (1806–1889) a Charlesem Robinem (1821–1885) a vyslechl jejich přednášky. První ze zmíněných byl přesvědčený lamarckista,²⁴⁶ takže lze očekávat, že Ratzela v tomto smyslu nezanedbatelně ovlivnil. Je tedy možné, že právě diskuse s francouzskými biology utlumila Ratzelův darwinovsko-haeckelovský zápal a o evoluci začal uvažovat víc střízlivě a kriticky.

Krom studia kroužkovců v pobřežních oblastech kolem Cette a Montpellieru, podnikal Ratzel také pěší výlety do okolí. Jeho kroky směřovaly mimo jiné do malebných městeček Agde, Lunel a Aigues-Mortes. Při svých toulkách pozoroval krajinu, poznával místní obyvatele a všechny dojmy si zaznamenával do cestovního deníku. Na některém z těchto výletů mu však byl ukraden mikroskop. Stalo se to v březnu roku 1869 na jedné provinční železniční stanici. Zdánlivě bezvýznamný incident se však stal Ratzelovým důležitým životním milníkem. Jeho student a pozdější kolega z Lipska Kurt Hassert napsal, že Ratzel v této době zrovna neoplýval „pozemskými statky“ a že mikroskop, který si dříve pořídil ze svých skromných prostředků, byl v podstatě jeho nejcennější majetek.²⁴⁷ Ba co víc, bez něho nemohl pokračovat v práci. Potřeba tuto ztrátu nahradit a získat nějaké peníze, jichž se mu začalo nedostávat, jej vedla k myšlence nabídnout své texty dennímu tisku. Poslal proto sérii menších zpráv a esejů, které sepisoval „za oblačných dnů“, šéfredaktorovi *Kölnische Zeitung* Wilhemu Schulzovi. K jeho překvapení byly tyto texty nejen dobře přijaty, ale také velkoryse odměněny.²⁴⁸ Schulzemu se zřejmě líbily živě psané články, a proto Ratzela vybídl, aby podnikl cestu do Itálie a poslal další texty. Tento návrh Ratzel velmi ochotně přijal. Současně začaly v *Kölnische Zeitung* vycházet přírodovědné články na pokračování.²⁴⁹ Krátce na to bylo Ratzelovi rovněž nabídnuto slušně placené místo asistenta v přírodně-historickém muzeu ve Stuttgartu, avšak tuto nabídku, navzdory radám svých známých, odmítl kvůli příslibu stálého, a ještě lépe placeného místa na pozici cestovního a vědeckého referenta

²⁴⁵ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxiv.

²⁴⁶ MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 43.

²⁴⁷ HASSERT, Kurt, *Friedrich Ratzel. Sein Leben und Wirken* [1. část]. In: *Geographische Zeitschrift* 11, 1905, 6, s. 308.

²⁴⁸ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxv.

²⁴⁹ Šlo o „zoologické dopisy ze Středomoří“ a „črty z jihu Francie“. Zoologické dopisy ze Středomoří byly později publikovány souborně v prvním dílu Ratzelových *Wandertage eines Naturforschers* (1873).

Kölnische Zeitung. Jakkoli by mu přijetí první nabídky zajistilo slušný životní standard a bezpečné pracovní postavení, rozhodl se pro druhou, méně stálou pozici. Důvody jsou zřejmé. Práce pro *Kölnische Zeitung* mu dávala mnohem větší svobodu a zároveň byla příležitostí k rozsáhlému cestování.²⁵⁰

Rozhodnutí, jež Ratzel učinil, mělo v dlouhodobém horizontu zásadní význam.²⁵¹ Po několik dalších let, počínaje cestou do Itálie, ho práce v žurnalistice spojená s neustálým cestováním uspokojovala a co je důležitější, do značné míry ho odklonila od zoologie k určité formě geografie (případně etnografie).²⁵² V průběhu jeho cest se mu zároveň podařilo nejen získat celou řadu kontaktů a zkušeností, ale také nashromáždit velké množství poznatků a jiného observačního materiálu, který posléze zhodnotil ve své geografické práci. Jeho cestovatelská zkušenost se tak jeví jako zásadní z hlediska formování Ratzelova geografického přístupu.

V souvislosti s Ratzelovou žurnalistickou prací není bezvýznamné ani to, že se díky svým novinovým článkům stal známým velkému počtu čtenářů *Kölnische Zeitung* a že se v důsledku neustálé přípravy nových textů naučil soustavnému a plynulému psaní. Tento návyk se však časem rozvinul v téměř instinktivní potřebu, takže ani v pozdějších letech své akademické kariéry nepřestával přispívat do novin a časopisů (např. *Grenzboten*, *Umschau*, *Allgemeine Zeitung*, *Gegenwart*, *Woche* aj.). Přestože mu to mnozí vyčítali a poukazovali na neustálé plýtvání energií, nelze říct, že by jeho krátké novinové články postrádaly smysl. Většina z toho, co napsal pro noviny a časopisy, totiž poutala pozornost svým bystrým obsahem a energickou stylistikou.²⁵³

Vrátíme-li se k Ratzelově cestě do Itálie, pak směřoval přes Marseille a Nice nejprve do Janova, odtud pak do Florencie a následně do Říma. Zde se setkal s bratrem, který zde studoval architekturu, a také navázal kontakt s Karlem Andreem (1808–1875),²⁵⁴ geografem a šéfredaktorem časopisu *Globus*, jemuž záhy poslal několik příspěvků. Z Říma se přesunul do Neapole a pak na Sicílii (Messina, Katánie, Palermo). V průběhu cesty pokračoval ve své zoologické práci a zároveň nepřestával zasílat články do *Kölnische Zeitung*, z nichž některé byly později souborně vydány v prvním svazku

²⁵⁰ BUTTMANN, s. 32.

²⁵¹ Sám jej označil na nejdůležitější zlom ve svém životě. HASSERT, s. 308.

²⁵² WANKLYN, s. 8.

²⁵³ Tamtéž, s. 8–9.

²⁵⁴ Karl Andree byl zpočátku historikem a národohospodářem, avšak záhy po dokončení svých studií se začal věnovat žurnalistice a geografii. Krom toho, že působil jako šéfredaktor časopisu *Globus*, založil roku 1863 *Verein für Erdkunde* v Drážďanech.

jeho *Wandertage eines Naturforschers* (Putovní dny jednoho přírodovědce, 1873).²⁵⁵ Zpět do Heidelbergu se vrátil v květnu 1869 po víc jak půl roce cestování.

Protože po návratu nebyl v dohledu žádný další cestovní příkaz od *Kölnische Zeitung*, přesunul se koncem léta do Drážďan, kde se znovu spojil s Karlem Andreeem. Oba se spřátelili, a protože Andree rozpoznal v Ratzelově novinových článcích určitý zeměpisecský a etnografický talent, doporučil mu, aby se do budoucna věnoval geografii. Ratzel však o změně svého zaměření v této době zřejmě příliš neuvažoval. I když ho zajímaly geografické otázky, stále měl v úmyslu zůstat především zoologem.²⁵⁶ Na podzim roku 1869 strávil také nějaký čas v Jeně, protože se chtěl osobně seznámit s Ernstem Haeckelem a vyslechnout jeho přednášky. V prosinci se pak přestěhoval do Berlína, kde na doporučení Karla Andreeho kontaktoval Adolfa Bastiana (1826–1905) a vstoupil do užšího kontaktu s Berlínskou společností pro antropologii, etnologii a prehistorii.²⁵⁷ V důsledku nových a stále hlubších kontaktů se Ratzel velmi nadchl také pro etnografii. Zřejmě na základě podnětů od Bastiana a dalších členů berlínské společnosti začal plánovat (po dohodě s ředitelem *Kölnische Zeitung* Schlulzem) geograficko-etnografickou výpravu do jihovýchodní Asie. Studoval mapy, zeměpisné a etnografické publikace a učil se malajštinu. Všechny tyto plány však nakonec zmařila prusko-francouzská válka.²⁵⁸

Zatímco Ratzel trávil letní dovolenou v Bádensku, napětí mezi Pruskem a Francií se vystupňovalo do té míry, že když válka vypukla, přehnal se Německem vlna nacionalistického vzrušení, která se pochopitelně nevyhnula ani Bádensku. Pěťadvacetiletý Ratzel prožíval tyto události velmi silně, ostatně jako všichni mladí Němci, již byli ovlivněni romantickou a mystickou představou vlastenecké povinnosti a hrdinského sebeobětování. Toto vzrušení mnoha mladých Němců v době, kdy byla válka s Francií na spadnutí, popsal později ve své eseji *Gewitterschwüle* (Dusno před bouří): „Do našeho univerzitního kruhu vtrhla jaksepatří bouře. Téměř polovina už ke svým regimentům odešla a ostatní byli připraveni, stejně jako já, vstoupit do řady dobrovolníků a zůstat v univerzitním městě jen tak dlouho, jak jen to bylo k odbavení nutné.“²⁵⁹

²⁵⁵ Podtitul *Zoologische Briefe vom Mittelmeer. Briefe aus Süditalien*.

²⁵⁶ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxvi.

²⁵⁷ *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* byla založena Rudolfem Virchowem a Adolfem Bastianem roku 1869.

²⁵⁸ BUTTMANN, s. 32–33.

²⁵⁹ RATZEL, *Glücksinseln* [stat' *Gewitterschwüle*], s. 124.

Ratzel, ačkoli už nepodléhal povinné vojenské službě, přihlásil se jako dobrovolník k bádenské pěchotě. Po šestitýdenním výcviku byl zařazen k 5. bádenskému pěšímu pluku a 27. srpna 1870 dorazil na frontu. Velmi rychle však poznal skutečnou tvář války. Hned 1. září byl v pouličních bojích v Neudorfu u Štrasburku lehce raněn do holeně. Průběh bitvy, stejně jako mnoho dalších vzpomínek z válečného tažení, literárně zpracoval do autobiografických statí o mnoho let později. Ty pak vycházely v časopise v *Grenzboten* v letech 1903 a 1905 a rovněž byly souborně zařazeny do jeho posmrtně vydané knihy *Glücksinseln und Träume* (Ostrov štěstí a snů, 1905).²⁶⁰ Samy o sobě jsou velice působivým svědectvím vojáka, který vnímal a osobně prožil všechny strasti války, počínaje dlouhými a těžkými pochody (mnohdy za noci), přes postup za nepřátelské palby, blátivý zákop až po obrovské utrpení a umírání druhů na bojišti či v polní nemocnici.²⁶¹ Navzdory tomu však zůstal, v tom nejlepší slova smyslu, nadšeným a svědomitým vojákem, jenž byl zcela oddaný myšlence nezištné a obětavé služby své vlasti. Nikdy svého vojenského angažmá nelitoval a sloužit své zemi považoval za správné. V tomhle směru byl po celý život velmi silným patriotem, v žádném případě však planým či povrchním „hurá-vlastencem“.²⁶²

V polovině listopadu²⁶³ však pro Ratzela válečné tažení definitivně skončilo. Při nočním přepadu francouzské polní hlídky poblíž Auxonne byl vážně zraněn střelou zezadu, která mu zasáhla krk a ucho. Následkem toho pobyl několik týdnů v lazaretu v Dijonu a Lunéville, a sotva se jen trochu zotavil, vrátil se na Vánoce roku 1870 domů.²⁶⁴ Ještě před tím jej vyznamenali Železným křížem II. třídy za statečnost a medailí Karla Friedricha za zásluhy.²⁶⁵ Krom vyznamenání si však z války odnesl především trvalé postižení. Následkem zranění totiž trvale ohluchl na jednu stranu,²⁶⁶ což ho fyzicky i psychicky často sužovalo, zvláště když začal mluvit k více lidem ve větším prostoru. Je také evidentní, že v průběhu války znovuobjevil Boha a daleko více než dříve začal

²⁶⁰ Pod názvem *Bilder aus dem Kriege mit Frankreich*.

²⁶¹ RATZEL, *Glücksinseln* [statě *Beim Ersatz, Ich hatt einen Kameraden, Auf dem Marsch, Im Lazarett*].

²⁶² BUTTMANN, s. 35.

²⁶³ Přesná datace není jistá. Ratzel ve svém *Curiculu* uvádí 17. listopad, Kurt Hassert naopak 14., přičemž z dokumentů pluku (které jsou zřejmě nejspolehlivější) je patrné, že to muselo být někdy v průběhu 15. či 16. listopadu, viz *F. Ratzel. Ein Lebensabriß* [poznámka editora]. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxvi, pozn. 2.

²⁶⁴ Oficiálně byl z vojenské služby propuštěn 31. března 1871. *F. Ratzel. Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxvii; HASSERT, s. 308.

²⁶⁵ *Karl Friedrich-Militär-Verdienstmedaille*.

²⁶⁶ HASSERT, s. 308–309.

inklinovat k luteránské víře.²⁶⁷ S tím následně souvisí i jeho postupný odklon od evoluční filozofie, která dominovala jeho dosavadnímu myšlení.

Po prusko-francouzské válce se Ratzel dál věnoval práci pro *Kölnische Zeitung*. V dubnu 1871 odcestoval do Sedmihradska, aby se „postaral o své otřesené zdraví ve zcela novém, stimulujícím prostředí“.²⁶⁸ Procestoval zde všechny saské enklávy, přešel Karpaty do Malého Valašska, poznal údolí řeky Szamos a kraje Bukoviny. Po většinu času cestoval pěšky s domorodými průvodci, aby se dostal do co nejužšího kontaktu s lidmi z venkova a mohl studovat jejich životní podmínky, kulturu apod. Při zpáteční cestě procestoval Velkou dunajskou kotlinu, přičemž si všímal rychlého rozvoje, který souvisel s výstavbou železniční sítě, zalidňováním a zúrodněním rozsáhlých oblastí dosud málo využívané zemědělské půdy. Na vlastní oči tak viděl, s jakým úsilím se nyní Maďaři, po několika staletích osmanských vpádů, snažili využívat svou dědičnou zemi, svůj životní prostor. Na konci svého putování dorazil do Budapešti, kde se od září po tři měsíce věnoval studiu maďarského jazyka a literatury. Z toho mu však, jak sám napsal, mnoho v paměti nezůstalo.²⁶⁹

V průběhu cesty samozřejmě zasílal také zprávy *Kölnische Zeitung* a mnoho z nich bylo později přetištěno v druhém svazku jeho *Putovních dnů jednoho přírodovědce* (1874).²⁷⁰ Jako celek jsou, krom svého zajímavého obsahu, rovněž výborným dokladem Ratzelovy postupné transformace ze zoologa v geografa. Tento tematický posun zaznamenal již Kurt Hassert, jeho životopisec a někdejší kolega z Lipska.²⁷¹ Zatímco všechny jeho prvotní články pro *Kölnische Zeitung*, které zasílal z jižní Francie a Itálie, byly na zoologická nebo přírodovědecká témata, v esejích, které Ratzel zasílal z Transylvánie, Uher a pohraničních oblastí habsburské monarchie, sledoval už povětšinou lidskou společnost. Zajímaly ho zejména politicko-geografické, sociální a kulturní podmínky života obyvatel a jejich vztah k půdě a přírodnímu prostředí.²⁷² V některých člancích se tak začal rýsovat jeho budoucí odborný zájem.

Po návratu z habsburské monarchie se Ratzel na nějaký čas usadil v Mnichově, aby se věnoval vědecké práci. V průběhu svého zdejšího pobytu se znovu setkal se svým bývalým učitelem z Karlsruhe, Karlem Zittelem, a vyslechl jeho nejnovější geologicko-

²⁶⁷ HUNTER, *Perspective*, s. 25.

²⁶⁸ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxvii.

²⁶⁹ Tamtéž, xxviii.

²⁷⁰ Podtitul *Schilderungen aus Siebenbürgern und den Alpen*.

²⁷¹ HASSERT, s. 310.

²⁷² Srov. BUTTMANN, s. 37–38.

paleontologické přednášky. Důležitější však je, že zde poznal i cestovatele a přírodovědce Moritze Wagnera (1813–1887).²⁷³ Přestože byl Wagner o dost starší než Ratzel, stali se velmi vřelými přáteli a později také kolegy. Ratzel se o něm nejednou vyjádřil jako o „otcovském příteli“ a je pravda, že minimálně pro Ratzela bylo jejich přátelství intelektuálně velmi stimulující. Později, v předmluvě ke své *Antropogeografii* (1882), mu adresně napsal: „*Od nezapomenutelných prosincových dnů roku 1871, kdy jsem s velkými nadějemi ztroskotal v tomto dobrém přístavu v Mnichově, jsem měl to štěstí, že jsem se s Vámi [Wagnerem – pozn. autora] mohl sblížit, probrat téměř každý plán a vyměnit si téměř všechny myšlenky, a mohu takřka říci, že od té doby jsem nemusel, pokud jde o duchovní i příjemné zájmy, vést svůj život sám.*“²⁷⁴ Vliv Moritze Wagnera byl skutečně zásadní. Jejich společné debaty přivedly Ratzela znovu k zájmu o evoluční problematiku a zvláště silně ho ovlivnila Wagnerova modifikace Darwinovy teorie.

Sám Wagner byl jedním z prvních Darwinových „konvertitů“ v Německu a velmi rychle vycítil jednu ze zásadních mezer v jeho evoluční teorii. Přestože akceptoval myšlenku přirozeného výběru jako základního mechanismu procesu evoluce, cítil, že Darwinova teorie není úplná. Podle Wagnerova přesvědčení postrádala potřebnou prostorovou koncepci. Reagoval tedy v duchu následující úvahy:²⁷⁵ všechny druhy rostlin a zvířat jsou spojeny určitou oblastí rozšíření (*Verbreitungsbezirk*). Neustálý a přirozený nárůst populace v původní lokalitě však spolu s konkurencí s jinými jedinci zintenzivňuje boj o zdroje dostupné v regionu, což následně vede k nutnosti migrace části původní populace na nové a neobsazené území, aby se mohla dále rozvíjet. V tomto procesu se migrující skupina často zcela izolovala od původní lokality výskytu a dostala se do nového prostředí, což v konečném důsledku vedlo k evolučním změnám v organismu. Podle Wagnera tedy docházelo k evoluci v důsledku migrace a izolace skupin jedinců, kteří se ocitli v odlišném přírodním prostředí, kde se následně museli pomocí přirozeného výběru adaptovat. Wagner tuto teorii označil jako „migrační zákon“ (*Migrationsgesetz*). Čím více však tuto teorii rozvíjel, tím více se mu zdál přirozený výběr z hlediska

²⁷³ Moritz Wagner by tou dobou ředitel mnichovského etnografického muzea. Stejně jako Ratzel pracoval zpočátku jako novinář. Podnikal významné cesty na Kavkaz, Blízký východ, nebo do severní a střední Ameriky. Roku 1862 se stal kurátorem etnografických sbírek v Mnichově a profesorem zeměpisu a národopisu (*Professor für Erd- und Völkerkunde*) na zdejší univerzitě. Několik měsíců po Ratzelově odchodu do Lipska spáchal sebevraždu, což Ratzel velmi těžce nesl. Blíže k Wagnerovi viz RATZEL, Friedrich, *Wagner Moritz*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, sv. 40, Leipzig 1896, s. 532–543.

²⁷⁴ RATZEL, Friedrich, *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte* (= 1. vydání – dále jen „*Anthropogeographie*, 1882“), Stuttgart 1882, s. xv.

²⁷⁵ V knize *Die Darwin'sche Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen* (1868).

evolučního procesu marginálnější, a důležitější se mu naopak jevily environmentální faktory.²⁷⁶

Všichni životopisci jsou zajedno, že Wagnerovo pojetí evoluce, a především zdůraznění migračního procesu bylo zřejmě to nejdůležitější, co ovlivnilo Ratzelův intelektuální vývoj, a především jeho pojetí antropogeografie. Tento fakt asi nejlépe vystihl Mark Bassin, když napsal: „*Dopad Wagnerových teorií na mladého Ratzela byl zásadní a lze ho jen těžko přehánět. Jejich vlivem obrátil svoji pozornost k faktorům pohybu, migraci organismů a prostoru (Raum) [...]. Ratzel se ztotožnil s těmito [Wagnerovými – pozn. autora] zásadami, a s přesvědčením, že Migrationsgesetz byl ‚nejzákladnějším zákonem světových dějin‘, začal vyvíjet svoji humánní geografii aplikováním [těchto principů] na lidské dějiny a život společnosti.*“²⁷⁷ Navíc později převzal také Wagnerův důraz na *Lebensgebiet* čili teritoriální základnu dotyčného druhu, a postavil na něm svůj biogeografický koncept *Lebensraum*.²⁷⁸ Vztah s Moritzem Wagnerem se tedy ukázal jako velmi plodný a z jejich přátelství vzešlo mnoho impulzů pro Ratzelovu budoucí práci. Než však tyto podněty zhodnotil, čekalo jej v následujících letech neméně podnětné a inspirativní cestování.

Po několika měsících v Mnichově, na jaře 1872, vyslaly *Kölnische Zeitung* Ratzela znovu do Itálie a na Sicílii. V průběhu května a června procestoval severovýchodní Sicílii, navštívil Liparské ostrovy a postupně vystoupal na sopky Stromboli, Etnu a Vesuv. Zvlášť tyto výstupy, které nebyly zcela bez rizika, popsál čtenářům velice poutavě.²⁷⁹ Během zpáteční cesty přes severní Itálii se Ratzel rozhodl prodloužit svoji cestu o vysokohorskou túru. Procestoval tedy ještě jižní Tyrolsko, Ötztal, Vorarlbersko a koncem podzimu uzavřel své alpské putování návštěvou Curychu. Zde se seznámil se švýcarským geologem Albertem Heimem (1849–1937), s nímž začal spolupracovat na geologických výzkumech, a současně pracoval na své další knize. Ratzela již nějakou dobu přitahovala prehistorie člověka, studoval a sbíral dostupné informace, a jako výsledek této práce vydal o dva roky později knihu s názvem *Vorgeschichte des europäischen Menschen* (1874). Dnes je tato práce defacto úplně

²⁷⁶ BASSIN, Mark, *Friedrich Ratzel 1844–1904*. In: FREEMAN, T. W. (ed.), *Geographers. Biobibliographical Studies*, sv. 11, London, Oxford, New York, New Delhi, Sydney 1987, s. 126; HUNTER, *Perspective*, s. 26–27.

²⁷⁷ BASSIN, *F. R. 1844–1904*, s. 126.

²⁷⁸ Tamtéž.

²⁷⁹ BUTTMANN, s. 39–40.

zapomenutá, nicméně Günther Buttmann ji označil za první Ratzelovu publikaci na poli etnografie, která se měla později stát ústřední oblastí jeho výzkumu.²⁸⁰

Cestopisy, které Ratzel zasílal do novin v průběhu cesty po Itálii a Alpách, se zřejmě těšily tak velké popularitě, že zatímco pracoval na geologickém výzkumu v Curychu s Albetem Heimem, přišel mu dopis od Wilhelma Schulze z *Kölnische Zeitung*, zda je připraven vydat se na velkou cestu do zámoří.²⁸¹ Pro Ratzela to byl životní okamžik. Dostal velkorysou nabídku k uskutečnění rozsáhlé výpravy po severní a střední Americe s tím, že plánování trasy a jednotlivých zastávek by bylo zcela v jeho kompetenci. Jedinou jeho povinností mělo být pravidelné zasílání cestovních zpráv o zemi a jejích obyvatelích. Ratzelovi se tak splnilo jedno z jeho velkých přání. Příliš dlouho se tedy nerozmýšlel a s radostí tuto štědrú nabídku přijal.²⁸² Protože cesta měla začít až v létě roku 1873, zůstal zatím ve Švýcarsku. Nezahálel však a hned naplánoval a uskutečnil další, tentokrát zimní túru. Vydal se na jih středním Švýcarskem, přes vysokohorské sedlo St. Gotthard přešel do kantonu Ticino, a svou cestu zakončil v Mogadinu u severoitalského jezera Lago Maggiore.²⁸³ Mezitím se blížilo datum zámořské cesty. Po návratu do Mnichova Ratzel dokončil cestovní přípravy a koncem června 1873 odjel do Londýna. Po relativně krátkém pobytu v anglické metropoli nastoupil 29. července v Southamptonu na parník, a od té doby „*po téměř dva roky, zcela podle vlastního plánu a přání, cestoval na náklady Kölnische Zeitung po Spojených státech, Mexiku a Kubě*“.²⁸⁴

Rozhodnutí vedení *Kölnische Zeitung* financovat Ratzelovo dvouleté putování napříč severní Amerikou se dnes může jevit jako bláhové. Je třeba si však uvědomit, že zprávy o Spojených státech se těšily velké pozornosti čtenářů. Důvodů je hned několik. Z Německa do zámoří směřovaly každoročně zástupy emigrantů, kteří zde nacházeli nový domov. Čtenáře proto přirozeně zajímaly nejen osudy německých vystěhovalců, ale i země, kam odcházely. Nebylo tomu ani deset let, co skončila americká občanská válka, a zatímco Jih procházel výraznými sociálními změnami, na Severu probíhala prudká industrializace. Stavba železnic rychle postupovala a stejně tak osídlování zatím řídice

²⁸⁰ BUTTMANN, s. 40.

²⁸¹ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxviii.

²⁸² BUTTMANN, s. 41.

²⁸³ Průběh cesty i přesnou trasu lze sledovat díky sérii esejů, které byly později (pod názvem *Gotthardreise im Winter*) zařazeny do druhého dílu Ratzelových *Wandertage eines Naturforschers* (1874).

²⁸⁴ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxviii.

zaldněného středozápadu. Proto není divu, že redakce *Kölnische Zeitung* vyslala Ratzela do USA, aby podal zprávu o mladém a energicky se rozvíjejícím „národě“.²⁸⁵

Po dvanáctidenní plavbě dorazil Ratzel do New Yorku. Během několika týdnů zde díky mnoha doporučením navázal spoustu nových kontaktů a následně zahájil svoje severoamerické turné. Na tomto místě není zapotřebí podrobně líčit Ratzelovo putování. Dobře jej ve svých studiích zmapovali američtí geografové Carl O. Sauer a Mark Bassin.²⁸⁶ Sauer navíc své studii (byť relativně stručné) vycházel přímo z Ratzelových textů věnovaných Americe. Díky tomu se mu podařilo velmi dobře demonstrovat, jak Ratzel vnímal americká města a krajinu, čemu ve svých popisech věnoval pozornost a do jaké míry jsou jeho pozdější spisy o Americe originální s ohledem na dobu jejich vzniku. Postačí tedy, když zde bude uveden pouze základní přehled celkového rozsahu jeho americké cesty a následně zhodnocen vliv, který tato cesta měla na Ratzelův intelektuální vývoj a jeho další vědeckou práci.

Trasu celé cesty s jednotlivými zastávkami měl Ratzel dopředu promyšlenou a podrobně naplánovanou. V září 1873 se vydal podél řeky Hudson na sever do Adirondackého pohoří. Doprovázen místním průvodcem dosáhl jezera Lake George a přes horské pralesy a jezera se dostal až do údolí Řeky sv. Vavřince. Cestou zpět navštívil také Saranacká jezera a jezero Champlainovo. Začátkem října se pak přestěhoval do Bostonu a v průběhu desetidenního pobytu na Harvardově univerzitě v Cambridge (Massachusetts) poznal významného geologa, paleontologa a známého odpůrce evoluce Louise Agassize (1807–1873). Známost to byla pro Ratzela bohužel jen krátkodobá, neboť 14. prosince 1873 Agassiz zemřel. Ovšem i tak od něho získal užitečné informace ohledně fyzické geografie Spojených států.²⁸⁷ Pobyt v Bostonu byl vůbec velmi prospěšný a literárně plodný. Ve zdejších ústavech a knihovnách shromáždil velké množství dat, která mu pak velmi dobře posloužila jako materiál pro jeho pozdější studie a knihy. Rovněž zde napsal značné množství článků pro *Kölnische Zeitung*.²⁸⁸ V prosinci

²⁸⁵ Srov. SAUER, Carl Ortwin, *The Formative Years of Ratzel in the United States*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 61, 1971, 2, s. 246.

²⁸⁶ SAUER, *Formative Years*, s. 245–254; BASSIN, Mark, *Friedrich Ratzel's Travels in the United States. A Study in the Genesis of his Anthropogeography*. In: *History of Geography Newsletter* 1984, 4, s. 11–22.

²⁸⁷ SAUER, *Formative Years*, s. 250.

²⁸⁸ Ratzelovy články v *Kölnische Zeitung* o Americe zřejmě poutaly pozornost. Zaznamenala a propagovala je také ostatní média. V jednom takovém novinovém článku, který upozorňuje čtenáře na Ratzelovy statě, se objevuje i zajímavá zmínka o jeho osobních charakterových vlastnostech: „V našem věřejším vydání jsme informovali o první ze série zpráv, které se objevily v *Kölnische Zeitung* a jejichž tématem jsou Němci v Americe. Autorem je Dr. Friedrich Ratzel, přívětivý a plachý mladý učenec, který už něco málo přes rok dělá vynikající zprávy o Spojených státech a o zemi a jejích lidech. I v tom, co říká o Němcích v Americe, člověk bez problémů rozpozná inteligentního muže a horlivého pozorovatele.“ *Deutsche Amerikaner*

pak odcestoval do Philadelphie a v polovině ledna do Washingtonu (návštěvy u senátora německého původu Carla Schurze). Brzy na jaře se vydal podél východního pobřeží přes Savannah a Jacksonville na Floridu. O Velikonocích 1874 dorazil do New Orleans a odtud pak plul proti proudu řek Mississippi a Ohio vícepatlažním říčním parníkem až do Cincinnati. Odtud pokračoval po pevnině k Niagarským vodopádům. Následovalo Chicago, St. Louis a odtud na západ přes prerie do Denveru ve státě Colorado. Poté podnikl čtyřtýdenní túru ve Skalnatých horách (*Rocky Mountains*), šesti týdenní přesun přes pohoří Sierra Nevada a Kalifornii do San Francisca, kterého dosáhl na konci července. Další výpravy (i horolezecké) podnikal zpět do pohoří Sierra Nevada nebo Yosemitekého národního parku a mimo jiné vystoupal i na Mount Dana do výšky 4 000 metrů. Na začátku října 1874 vyplul ze San Francisca na jih nejprve do Manzanilla a následně Acapulca, kde zahájil mexickou etapu své cesty.²⁸⁹

Z Acapulca se Ratzel nejprve vydal podél pobřeží na severozápad. Když dorazil do Petatlánu, stočil se na sever, překročil řeku Balsas a dorazil do Huetama. Dále pokračoval přes města Tacambaro a staré koloniální město Morelia do hlavního města Mexico City (konec listopadu) a následně Puelba. Cestou z Puelba do Veracruzu vystoupal na nejvyšší mexickou horu Pico de Orizaba (Citlaltépetl). Z Veracruzu se pak přeplavil lodí do Minatitlánu u ústí řeky Coatzacoalcos, podél níž pokračoval dál do vnitrozemí. Přejezd pevninské šíje na koni zakončil v Tehuantepecu. Následovaly prohlídky ruin starobylých měst Mitla a Oaxaca. Mexické putování završil cestou z Tehuacánu zpět do Veracruzu, odkud se pak přeplavil na Kubu.²⁹⁰

Články z Mexika pro *Kölnische Zeitung* vyšly později souborně pod názvem *Aus Mexico* (Z Mexika, 1878).²⁹¹ Jejich závěrečná část, která popisuje charakter tropické přírody, je, jak se dalo předpokládat, jakousi poctou Alexanderu Humboldtovi a jeho spisům.²⁹² Stejně jako články z Mexika, i statě ze Spojených států se staly základem později vydané dvousvazkové práce s názvem *Städte- und Kulturbilder aus Nordamerika* (Městské a kulturní obrazy ze severní Ameriky, 1876), jež byla jako vůbec jedna z mála Ratzelových knih přeložena do angličtiny.²⁹³

[novinový výstřížek bez možnosti bližší identifikace], Bayerische Staatsbibliothek, Ratzeliana [Nachlass Ratzel] II. Besprechung von Werken von Ratzel, č. 1: Aus America.

²⁸⁹ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: Kleine Schriften, sv. 1, s. xxviii; SAUER, *Formative Years*, s. 246–249; BUTTMANN, s. 43–46.

²⁹⁰ SAUER, *Formative Years*, s. 249–250.

²⁹¹ Celým názvem *Aus Mexico. Reiseskizzen aus den Jahren 1874 und 1875*.

²⁹² SAUER, *Formative Years*, s. 250.

²⁹³ V angličtině vyšla v jednom svazku pod názvem *Sketches of Urban and Cultural Life in North America*, ovšem až v roce 1988.

Poslední část své americké cesty Ratzel strávil na Kubě, konkrétně šlo o čtyřtýdenní pobyt v Havaně. V červnu 1875 se nakonec plný nových dojmů a zkušeností vrátil do Německa. Pokud jde o celkový význam Ratzelova dvouletého putování, ten lze jen stěží docenit. V mnoha ohledech byla americká cesta jeho nejcennější životní zkušeností a současně velkým zdrojem inspirace pro jeho vědeckou práci. Návštěvou Ameriky se mu totiž otevřel zcela nový svět. Vše mu oproti staré rodné Evropě připadalo docela jiné. Nejen krajina a příroda, ale i lidé. Způsob jejich života byl odlišný a stejně tak jejich mentalita. U občanů Spojených států rozpoznal zvláštní směs puritánství, velkorysosti, praktického rozumu a střízlivého smyslu pro přítomnost.²⁹⁴ Zároveň viděl mladou, prostorově se rozšiřující a energicky se rozvíjející společnost, která těžila z výhod specifického postavení mezi dvěma oceány, z dostatečné vzdálenosti od evropských patálií, ale zároveň z přístupu ke světovým obchodním trasám. Současně si byl vědom i toho, že občané Spojených států měli k dispozici obrovskou rozlohu dosud neobsazené a neobdělané půdy, nekonečné lesy, dlouhé splavné řeky a téměř nevyčerpatelné přírodní zdroje. Vnímal i to, jak rozvíjející se systém železniční dopravy čím dál víc přispíval k politickému i společenskému sjednocení země.²⁹⁵ Rovněž je podstatné, že mohl studovat pohyb lidské populace, která postupně a organizovaně expandovala na západ. Zároveň pozoroval vytlačování původních indiánských kmenů nově příchozími osadníky, zmenšování jejich teritorií a upadání jejich primitivní ekonomiky. Nezůstal lhostejný ani k problému imigrace. Studoval problematiku stálého přílivu Asiátů do USA a rovněž vnímal rozpaky způsobené nevyjasněným postavením černošské populace.²⁹⁶

Ve Spojených státech tak začal uvažovat o širokém spektru problémů, kterým se později věnoval ve své antropogeografii, a totiž o problematice migrací, o plošném rozšíření lidské populace a rozptýlení sídel, o příčinách a důsledcích procesu fyzické expanze státu, a v neposlední řadě i o vlivu přírodního prostředí na člověka a společensko-kulturní aspekty jeho života. V Americe se tak dovršila Ratzelova transformace v geografa, respektive geografa humánního.²⁹⁷

²⁹⁴ BUTTMANN, s. 47.

²⁹⁵ HUNTER, *Perspective*, s. 58.

²⁹⁶ WANKLYN, s. 14; BASSIN, *F. R. 1844–1904*, s. 124.

²⁹⁷ BASSIN, *F. R. 1844–1904*, s. 124.

2.3 Akademický geograf

Koncept Ratzelova vlastního životopisu, který předložil při svém habilitačním řízení, končí slovy: „V červnu 1875 jsem se vrátil do Německa a učinil dlouho odkládané rozhodnutí, že se budu opět plně věnovat vědě. 1. září jsem proto rezignoval na své předchozí postavení v *Kölnische Zeitung*.“²⁹⁸ Z tohoto sdělení lze snadno nabýt dojmu, že Ratzelova cesta k vědecké práci byla přímočará a že rozhodnutí, vzdát se pozice cestovního a vědeckého referenta, bylo výsledkem jeho dlouhodobých úvah. Tak tomu ale ve skutečnosti nebylo. Ratzel u příležitosti 25. výročí své profesury (1901) přiznal, že nevyhnutelnost změny povolání si uvědomil v momentě, když zjistil, že články, jež posílal z Ameriky a za které stále dostával zapláceno, již *Kölnische Zeitung* netisknou. Na to konto (podle Kurta Hasserta) sarkasticky a vtipně poznamenal, že jeho texty zřejmě přicházely příliš často a v dlouhodobém horizontu už nikoho nezajímaly.²⁹⁹ Ukončit spolupráci s *Kölnische Zeitung* tak bylo určitě na místě. Na druhou stranu, Ratzel neměl úplně jasnou představu o svém dalším působení. Do jeho úvah se promítal i obdiv ke Spojeným státům americkým. Podle Günthera Buttmanna si dokonce pohrával s myšlenkou přestěhovat se do Ameriky a začít život osadníka.³⁰⁰ Tato snová představa nicméně brzy ustoupila daleko střízlivějším úvahám.³⁰¹ V Mnichově, kam zamířil po návratu, totiž našel pevnou půdu pod nohama. Ratzelova léta putování tak (navzdory občasným výletům a cestám i v pozdějších letech) definitivně končila.

2.3.1 Mnichov

Ratzelovy úvahy o jeho budoucím směřování neměly příliš dlouhého trvání. V Mnichově se spojil se starými přáteli, Moritzem Wagnerem a Karlem Zittelem, a rovněž poznal Siegmunda Günthera (1848–1923), který působil jako soukromý docent (*Privatdozent*) matematiky na zdejší polytechnické škole.³⁰² Právě na této instituci byla shodou okolností neobsazená stolice geografie z důvodu úmrtí jejího předchozího držitele, profesora Hermanna Gutheho (1825–1874). Vzhledem k tomu, že se Ratzel po odchodu z *Kölnische Zeitung* ocitl „na volné noze“, nebylo ze strany jeho přátel potřeba dlouhého

²⁹⁸ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxviii.

²⁹⁹ HASSERT, s. 310.

³⁰⁰ BUTTMANN, s. 51.

³⁰¹ Nicméně o to větší prostor dal později Spojeným státům americkým ve své geografické práci.

³⁰² Jde o dnešní Technickou univerzitu Mnichov (*Technische Universität München*), jež byla původně založena roku 1868 bavorským králem Ludvíkem II. jako (nová) polytechnická škola. Od roku 1877 se pak oficiálně jmenovala Královská bavorská technická univerzita Mnichov (*Königlich Bayerische Technische Hochschule München*).

přemlouvání, aby se právě na polytechnické škole ucházel o místo soukromého docenta geografie. Bylo to zrovna v době, kdy kvůli nařízení říšské vlády o nutnosti zřídit geografická pracoviště na všech univerzitách (1874) bylo k dispozici více geografických stolic než geografů samotných. Některá místa tak byla dosud neobsazena nebo je obsazovali učenci příbuzných vědních oborů. Proto není divu, že i když Ratzel neměl žádné formální geografické vzdělání, byl na pozici soukromého docenta geografie přijat, když předložil habilitační práci o čínském vystěholectví (viz níže) a přednesl svoji první zkušební přednášku (19. prosince 1875) věnovanou severoamerickým Skalnatým horám (*Rocky Mountains*).³⁰³ Tehdy mu bylo 31 let a začalo další, více jak 28leté období jeho akademického působení.

Než však přistoupíme k charakteristice Ratzelových mnichovských let z hlediska jeho akademicko-vědecké práce, není bez zajímavosti krátce nahlédnout také do jeho osobního života, protože, jak Günther Buttman výstižně poznamenal, když „čtete Ratzelovy deníkové záznamy a dopisy z jeho mnichovských let, získáte dojem o nejšťastnějším a nejharmoničtějším způsobu jeho každodenního života, děleného mezi univerzitu, domácí pracovní stůl a podnětný kruh přátel“.³⁰⁴ Ratzel v Mnichově bezpochyby skutečně prožil nejšťastnější období svého života. Poté, co se usadil na Schwanthalerstraße, poznal skrze své přátele mnoho dalších lidí, s nimiž navázal srdečné a přátelské vztahy. Vedle Moritze Wagnera, Karla Zittela a Siegmunda Günthera se jeho okruh přátel rozšířil například o vydavatele Rudolfa Oldenbourga, básníka Karla Stieler, spisovatele Heinricha Noëho, historika Karla Theodora von Heigela, africké cestovatele Maxe Buchnera a Gerharda Rohlfse a v neposlední řadě i všestranně zainteresovanou dámu Rosalii Braun-Artarii. S rozšiřující se sítí kontaktů a prohlubujícími se přátelskými vztahy se Ratzel postupně zapojil také do zdejšího intelektuálního, kulturního a společenského života.³⁰⁵

Z okruhu jeho nových, vzdělaných a kultivovaných přátel do určité míry vyčnívala právě Rosalie Braun-Artaria (1840–1918), dcera významného obchodníka s uměním, brzy ovdovělá, nicméně velmi výrazná osobnost společenského života v Mnichově od 60. do 90. let 19. století.³⁰⁶ Jako poměrně zámožná dáma pořádala často

³⁰³ LÜDECKE, Cornelia, „ein genußreiches Zusammenleben und -arbeiten“. *Friedrich Ratzels Zeit in München (1875–1886)*. In: *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 25, 2002, 1, s. 27.

³⁰⁴ BUTTMANN, s. 51.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 56.

³⁰⁶ Shodou okolností bydlela na stejné adrese jako Karl Zittel (Brienerstraße 35). LÜDECKE, s. 35, pozn. 18.

literárně-estetické čajové dýchánky u sebe doma, případně se účastnila podobných akcí u svých známých. Ty tvořila celá řada významných umělců, vědců a jiných předních osobností společenského života, takže byla vždy nějakým způsobem zapojená do živých diskusí nejen o umění, literatuře, vědě, ale i politice. Vzhledem k tomu, že se přátelila také s Moritzem Wagnerem, záhy poznala i Friedricha Ratzela. O této zkušenosti později napsala ve svých pamětech: „*Ve středu večer, kdy jsem s ním [Moritzem Wagnerem – pozn. autora] pravidelně sedávala u čaje, zval tak svého mladého, milovaného přítele, Friedricha Ratzela, tohoto skutečně úžasného člověka s vysokou pevnou postavou, krásnými rysy ušlechtilého germánského stříhu a mladistvou září modrých očí, která mu zůstala po celý život. Konverzace byla vždy velmi živá, většinou se točila kolem velkých témat současnosti, zejména nad otázkami socialismu a koloniální politiky. Ratzel vždy s mladistvou jiskrou diskutoval se starým skeptikem [Wagnerem] o ‚hrozícím přelidnění‘ [...] a stanovily prozíravé vyhlídky pro naše kolonie – to vše se silnou výmluvností, která měla z katedry tak silný vliv na studenty a později mu [Ratzelovi] zajistila skvělé postavení v Lipsku. Člověk by ani nezaznamenal, že se mu nedostalo řádného klasického vzdělání.*“³⁰⁷ Když se s Ratzelem seznámila, často jej, společně s dalšími přáteli, zvala k sobě do bytu na čajové dýchánky a z jejich známosti se postupem času vyvinulo vřelé celoživotní přátelství. Jejich četná korespondence je toho nejlepším dokladem a zároveň svědčí o čistě mezilidských vztazích, které, navzdory svému pracovnímu a vědeckému vyžití, dokázal Ratzel po dlouhou dobu pečlivě budovat a rozvíjet.

Pro Ratzela musely být první roky v Mnichově tedy skutečně mimořádné. Jako mladý začínající akademik se najednou ocitl uprostřed vzdělaných lidí, intelektuální i umělecké elity, která ho navíc s upřímnou jihoněmeckou srdečností přijala do svých řad. Nezůstalo však jen u toho. Do mnichovských let spadají i počátky jeho manželství, a stejně tak narození jeho dvou dcer. Marie Elisabeth Wingensová (1843–1926), Ratzelova budoucí manželka, byla dcerou frankfurtského obchodníka. Brzy však ztratila oba rodiče a přestěhovala se do Anglie, kde žila se svými příbuznými. Podle všeho to byla velmi milá, srdečná a bystrá dívka, která rozhodně nepostrádala všeobecný rozhled. Rovněž byla velmi zcestovalá, krom Anglie poznala také Francii a Itálii. S Ratzelem se poprvé setkala nejspíš počátkem léta roku 1873 v Anglii, před Ratzelovou cestou do Spojených států. O okolnostech jejich seznámení nám bohužel není nic známo, ale zdá se však, že jejich dvouleté odloučení, způsobené Ratzelovým putováním po Americe, jen přivilo

³⁰⁷ BRAUN-ARTARIA, Rosalie, *Von berühmten Zeitgenossen. Lebenserinnerungen einer Siebzigerin*, München 1919, s. 187.

oboustranný pocit, že jsou si souzeni. V lednu 1876 Marie navštívila Ratzela v Mnichově a od té doby si vyměňovali dopisy takřka neustále. Jejich vzájemný vztah byl evidentně bezproblémový. Jediné, co Ratzela nějakou dobu trápilo, byla otázka, zda si on, jakožto věrný protestant, může vzít stejně přesvědčenou katoličku. Se svou pochybností se však svěřil svému příteli Rudolfovi Oldenbourgovvi, který jeho obavy záhy rozptýlil. Na podzim roku 1876 Ratzel odjel do Anglie a s Marií Wingensovou se zasnoubil. O půl roku později, v dubnu 1877, ji už přivedl do Mnichova jako svoji manželku. Další léta měla dát Oldenbourgovvi za pravdu. Jejich manželství bylo šťastné a naplněné. V Marii měl vždy oporu a byla mu nepostradatelnou životní partnerkou. Domácí zázemí, bohatý a zřejmě harmonický rodinný život tvořil nezbytnou protiváhu vůči jeho dosud jednostrannému literárnímu a vědeckému způsobu života. Po svatbě se přestěhovali do většího bytu na Akademiestraße 5, kde se narodily také jejich dvě dcery, Hedwiga (26. září 1879) a Lila (30. května 1881). O dovolené pak Ratzel s celou rodinou jezdil často na výlety nebo rekreace. O víkendech pak většinou do Ammerlandu u Starnberského jezera, kde si pronajali prázdninový dům.³⁰⁸ Jinak se sám ve volném čase potuloval po horách, lyžoval nebo se věnoval horolezectví.³⁰⁹

Vrátíme-li se k Ratzelově vědecké práci, první léta v Mnichově jsou spojena s publikováním poznatků, které nabyt v Americe. Jako první se objevila jeho habilitační práce s názvem *Die chinesische Auswanderung. Ein Beitrag zur Kultur- und Handelsgeographie* (Čínské vystěhovalectví. Příspěvek ke kulturní geografii a geografii obchodu, 1876). Spis se věnoval fenoménu čínské emigrace a utváření čínských enkláv nejen v severní Americe, ale i po celém světě. Jeho práce vycházela z dat, která získal při pobytu ve Spojených státech amerických, a také z vlastních zkušeností a pozorování. Je třeba poznamenat, že v Ratzelově době byl fenomén čínské emigrace velice ožehavým tématem, neboť byl nazírán nejen z pohledu ekonomického, politického a kulturního, ale i z hlediska rasového a sociálně darwinistického. O čínském vystěhovalectví se také nejednou uvažovalo jako o cíleně expanzivním pohybu. Navzdory tomu však Ratzel charakterizoval migraci čínské populace jako jev v podstatě pozitivní, neboť v ní viděl dějnotvorný význam. V úvodu napsal: „*Obecný přehled světových dějin odhaluje, že nejvýznamnější historické zvraty způsobují vstupy nových národů do starých kulturních okruhů. Tím jsou uváděny do pohybu nové síly, šíří se nové myšlenky, přestože se zprvu vyznačují pouze impulzivností a mladistvou svěžestí, již dosud žádnou kulturu neoslabil;*

³⁰⁸ Moritz Wagner sem rovněž jezdil a stejně tak Rosalie Braun-Artaria a další přátelé.

³⁰⁹ BUTTMANN, s. 56–58.

tyto dary mají někdy samy o sobě velký historický význam. Jsou to dary mládí, ale mohou získat význam i za okolností, pokud dojde ke zničení staré kulturní struktury, pro jejíž organickou obnovu už její nositelé nemají sílu [...].³¹⁰ O něco dále pokračuje: „V pohybu však u lidí, jako v každém organismu, spočívá život a pokrok. [...] Díky půdě, na níž vyrůstá historie a která má nejvyšší důležitost, dokonce větší než všechny ostatní faktory, pak nastane takřka materiální změna, přestože její účinek není bezprostředně patrný.“³¹¹ Ratzelova studie samozřejmě není zcela prosta darwinistického evolučního přístupu, nicméně daleko silněji zde staví na Wagnerově konceptu. Už jen důraz na migraci jako zásadní geograficko-historický faktor to dostatečně potvrzuje. Ratzel totiž vycházel z předpokladu, že člověk vytváří nové historické situace tím, že opouští své geografické prostředí, a právě migrací se mu otevírají nové prostory a možnosti vývoje.³¹² V tomto směru byl skutečně Wagnerovým věrným následovníkem. Ratzelova habilitační práce se setkala s velkým zájmem odborníků. Jednak proto, že řešila aktuální téma, ale i z toho důvodu, že byla velmi originálním příspěvkem k dosud vcelku opomíjené geografii člověka. Zároveň také naznačovala, jaký směrem se jeho vědecká práce bude dále ubírat.³¹³

Fascinace Spojenými státy se promítla i do Ratzelova dalšího díla, dvousvazkových *Die Vereinigten Staaten von Nord-Amerika* (1878, 1880).³¹⁴ První svazek je věnován fyzické geografii země a charakteristice americké krajiny. Jde o více jak 600 stran pečlivě organizovaných dat, kde je nejprve popsána geologická struktura země a tvar reliéfu v jednotlivých oblastech. Poté jsou diskutovány větší podoblasti a krajiny, načež následují podrobné popisy a úvahy o vodstvu, klimatických poměrech, flóře a fauně. V částech, kde se snaží vystihnout charakter určitých krajinných a přírodních oblastí, se s velkou novinářskou zručností pouští do líčení živých a barvitých obrazů, což knihu dělá působivou a velmi čtivou. Druhý, kulturně geografický svazek je věnován přírodním podmínkám kulturního vývoje. Po krátkém přehledu americké historie postupně představuje populaci, ekonomiku, státní organizaci, intelektuální a kulturní život, přičemž následně je zařazen přehled jednotlivých států a oblastí s jejich

³¹⁰ RATZEL, Friedrich, *Die chinesische Auswanderung. Ein Beitrag zur Kultur- und Handelsgeographie*, Breslau 1876, s. 1.

³¹¹ Tamtéž, s. 2.

³¹² BUTTMANN, s. 52.

³¹³ BASSIN, F. R. 1844–1904, s. 126.

³¹⁴ První svazek měl podtitul *Physikalische Geographie und Naturcharakter*, druhý *Culturegeographie unter besonderer Berücksichtigung der wirtschaftlichen Verhältnisse*.

geografickými, ekonomickými a kulturními podmínkami.³¹⁵ Obě části tohoto svazku tak tvoří nejen „šťastnou kombinaci vědecké příručky a dobře čitelného průvodce“,³¹⁶ ale rovněž významný vědecko-literární počín. Ratzelovy dvoudílné Spojené státy totiž zaplnily výraznou mezeru v tehdejší literatuře. Do té doby neexistovala překvapivě žádná komplexní a vědecky uspokojivá práce, která by prezentovala Spojené státy americké jako celek, a to jak v Německu, tak v zahraničí.³¹⁷ Kurt Hassert o Ratzelově Spojených státech napsal: „Podle obsahu a přístupu, vědeckých a praktických hodnot a metodologického hlediska je na obou stranách oceánu považován za mistrovské dílo geografie [...] někteří lidé na to dokonce odkazují jako na Ratzelovo nejcennější literární dílo.“³¹⁸

Ratzelovy příspěvky ke geografii musely být působivé, protože již rok po habilitaci byl jmenován (16. prosince 1876) mimořádným profesorem (*außerordentlicher Professor*) a řádnou profesuru (*ordentlicher Professor*) získal k 1. únoru 1880.³¹⁹ Mezitím rovněž obdržel nabídku profesorského místa na univerzitě v Lipsku (1880), kde se po smrti Oskara Peschela (1826–1875) nedařilo geografickou stolicí dlouho obsadit,³²⁰ a stejně tak dostal prestižní nabídku (1884) na pozici redaktora ve vydavatelství geografického institutu Justus Perthes v Gotě.³²¹ Obě nabídky však odmítl. Jednak z lásky k Mnichovu a jednak proto, že nepřilíš rozsáhlé povinnosti jeho pozice mu umožňovaly v klidu realizovat literární a vědecké plány, které v něm mezitím dozrávaly.³²² Šlo zejména o systematizaci jeho antropogeografického přístupu a celkové soustavy geografie člověka.

Ratzelova *Antropogeografie*³²³ byla poprvé publikována v roce 1882, po letech přípravných prací a důkladného studia. V předmluvě, která je zároveň otevřeným dopisem a holdem Moritzi Wagnerovi, napsal: „Kořeny této knihy sahají zpět do doby, ve které mě Vaše migrační teorie organismů silně stimulovala, a jednotlivá zpracování a

³¹⁵ Blíže k oběma svazkům viz SAUER, *Formative Years*, s. 250–252.

³¹⁶ BUTTMANN, s. 48.

³¹⁷ Tamtéž.

³¹⁸ HASSERT, s. 311.

³¹⁹ F. Ratzel. *Ein Lebensabriß* [dovětek editora]. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxix; srov. MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 58. Jmenovací dekret s platností od 1. února 1880 obdržel 31. ledna 1880.

³²⁰ Nakonec ji však obsadil Ferdinand von Richthofen (1833–1905).

³²¹ Geografické a kartografické vydavatelství založil Justus Pethers již roku 1785 a fungovalo až do roku 2016. Primárně se zaměřovalo na vydávání zeměpisných atlasů a nástěnných map.

³²² BUTTMANN, s. 58.

³²³ Celým názvem *Anthropogeographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte* [Antropogeografie aneb základní vlivy geografie na historii]. K historii pojmu viz MÜLLER, Gerhard H., *Zur Geschichte des Begriffs „Anthropogeographie“*. In: *Geographische Zeitschrift* 80, 1992, 3, s. 184–190.

myšlenky, které v ní našly své místo, resp. které jsem rozvíjel, pocházejí z let 1872 až 1873, kdy jsem měl to privilegium zvažovat s Vámi aplikaci Vaší teorie na jevy lidského života. Tehdy jsem začal vnímat dějiny jako velký soubor pohybů a rozeznal možnost zahloubat se do mnohokráte přetrásaného, ale málo pokročilého problému o vlivu dějiště na dějiny“.³²⁴

Důležité je, že Ratzel samozřejmě znal práce Carla Rittera a starších geografů, kteří se zabývali tímto tématem. Stejně tak si byl vědom problému soudobé geografie, která se rozpadala mezi přírodní a humanitní vědy, a kdy neustále probíhala diskuse nad povahou oboru, tedy zda má být geografie čistě přírodní vědou, či zda má do předmětu svého zájmu zahrnout také lidskou společnost. Ratzela do situace evidentně zasvětil Moritz Wagner a doporučil mu, aby se pokusil učinit lidskou společnost předmětem studia geografie právě aplikací přírodovědných teorií na život a historii lidstva. Nepřekvapí proto, že to byl opět Wagnerův přístup, na kterém svou antropogeografii vystavěl. Přesto se však nedá podcenit ani vliv Carla Rittera, za jehož pokračovatele se Ratzel sám považoval. Podstatné rovněž je, že znal také práce Ritterových žáků, zejména Ernsta Ch. Kappa (1808–1896) a Johanna G. Kohla (1808–1878), jež Johannes Steinmetzler označil za jakýsi „most“ mezi Ritterem a Ratzelem.³²⁵

Pokud jde o nástin obsahu, a především principy *Antropogeografie*, ty natolik souvisejí s *Politickou geografii*, že její systém bude prezentován společně s principy *Politické geografie* v následující kapitole.³²⁶ Zabýval se v ní však širokým spektrem vlivů geografického prostředí na lidskou společnost. Zohledňoval především možnosti migrace ve vztahu ke konkrétním vlastnostem zemského povrchu, dále pak prostor a relativní polohu, vlivy klimatu, vodstva, fauny, flory atd. V tomto ohledu se ukázal být skutečně Ritterovým následovníkem.

Druhý svazek *Antropogeografie*³²⁷ následoval v roce 1891, když už Ratzel působil v Lipsku. Věnoval jej především problematice geografického rozložení, tvarům a velikostem států a národů, tj. statické části geografie člověka. Již z předmluvy vyplývá, že tato druhá část měla v Ratzelově životní práci zvláštní význam. Jsou v ní totiž položeny nejen základy politické geografie, ale i obecné biogeografie pokrývající celou škálu

³²⁴ RATZEL, *Anthropogeographie*, 1882, s. xvi.

³²⁵ STEINMETZLER, s. 114–120.

³²⁶ K Antropogeografii také blíže viz STEINMETZLER; BUTTMANN, s. 61–72; HASSERT, s. 313–325; RŮŽIČKA, *Fr. Ratzel* [1. č.], s. 62–66.

³²⁷ Celým názvem *Anthropogeographie. Zweiter Teil: Die geographische Verbreitung des Menschen*. [Antropogeografie. Druhá část: Zeměpisné rozšíření člověka].

organického života. Ratzelův antropogeografický systém byl tímto druhým svazkem do určité míry uzavřen, ovšem to neznamená, že by Ratzel s rozvíjením antropogeografie skončil. V mnoha dalších publikacích, přednáškách a seminářích se k problémům antropogeografie znovu a znovu vracel. Nejen pod tíhou kritiky, ale i proto, že celý systém geografie člověka, byl zcela novým fenoménem, který bylo třeba neustále precizovat a doladovat, nehledě na to, že pro Ratzela rozhodně nebylo jednoduché, vypořádat se s tak náročným úkolem a obrovským množstvím látky.

K *Antropogeografii*, resp. k jeho geografii člověka je třeba také poznamenat, že v Ratzelově uvažování neměla být ohraničenou a do sebe uzavřenou publikací, resp. disciplínou. Naopak. Měla být základním východiskem, teoretickým, metodologickým a koncepčním rámcem dalších subdisciplín geografie člověka. To, že antropogeografie, resp. humánní geografie dnes zahrnuje v podstatě celou škálu podoborů – ekonomickou a dopravní geografii, politickou geografii, kulturní a sídelní geografii, historickou geografii a geografii cestovního ruchu – to do značné míry odpovídá Ratzelově původnímu záměru. Ovšem s tím rozdílem, že všechny zmíněné subdisciplíny měly vycházet ze stejné obecnější antropogeografické koncepce. Sám, právě v tomto duchu, založil politickou geografii, přičemž jeho studenti následně rozvíjeli další oblasti geografie člověka. Max Eckert a Ernst Friedrich se např. zabývali ekonomickou geografii, nebo Kurt Hassert geografii dopravy.³²⁸

Krom antropogeografických studií se Ratzel v 80. letech horlivě věnoval také problémům etnografie. Z podnětu Adolfa Bastiana³²⁹ prostudoval dostupnou literaturu a stejně tak etnografické sbírky nejen v Mnichově. Jako výsledek této práce publikoval tři svazky monumentálního *Völkerkunde* (Národopis),³³⁰ z něhož první dva spadají do mnichovských let. Dílo samo o sobě významně doplňuje jeho *Antropogeografii*, neboť prezentuje konkrétní fakta a poznatky v souladu s jeho antropogeografickým systémem. Stejně jako v předchozím díle, i tato práce je založena na Wagnerově přístupu. James M. Hunter dokonce poznamenal, že v *Národopisu* je jeho vliv nejvýraznější.³³¹

Pokud jde o podstatu tohoto díla, Ratzel v něm prezentoval svůj pohled na lidstvo jako celek. Navzdory rozdílným dobovým názorům nepochyboval o jednotném původu všech lidských ras a etnik: „*Pokud je Země pro člověka obyvatelná, najdeme [...] národy,*

³²⁸ BUTTMANN, s. 62.

³²⁹ LÜDECKE, s. 34.

³³⁰ První svazek s podtitulem *Die Naturvölker Afrikas* vyšel roku 1885, druhý *Die Naturvölker Ozeaniens, Amerikas und Asiens* roku 1886 a třetí *Die Kulturvölker der Alten und Neuen Welt* vyšel roku 1888.

³³¹ HUNTER, *Perspective*, s. 26.

kteře jsou příslušníky stejného lidstva. Jednota lidského pokolení je telurický či planetární rys, který byl dán nejvyššímu stupni stvoření. Existuje jen jediný lidský druh, jehož variace jsou četné, avšak nezasahují do hloubky.³³² Ratzel vycházel z předpokladu, že rozdílné lidské rasy a etnika původně neexistovaly a že jsou výsledkem pouze stále větší diference, již způsobily migrační pohyby lidských skupin v minulosti, jejich následná segregace a adaptace na odlišné podnebí, půdu, prostor a životní prostředí. Odlišným vnějším znakům lidských společností nepřikládal tedy téměř žádný význam. S rasovými, etnickými a kulturními rozdíly pracoval pouze pro účely externí klasifikace. Pouze v souladu s dobovou praxí rozlišoval mezi kulturními a primitivními národy, ovšem bez zbytečných předsudků. Ratzelovi šlo vždy primárně o vědeckou objektivitu prostou jakékoli předpojatosti. Krom jiného byla v *Národopisu* vyslovena také důležitá myšlenka, kterou později rozvíjel, že nápadná shoda zvyků, obyčejů nebo nástrojů u rozdílných etnik vypovídá o jejich historické spřízněnosti a studiem těchto podobností by bylo možné zpětně rekonstruovat migrační vlny lidských skupin v historii.³³³

Ratzelův *Národopis* je díky množství prezentované látky, jasnému členění a v neposlední řadě mimořádné hojnosti obrazového materiálu (ačkoli v podstatných částech zastaralého) cenným zdrojem informací pro etnograficky zainteresovaného čtenáře. Jak píše Günther Buttman, je to „jeden z posledních monumentálních výkonů jednotlivce v národopisné literatuře“, ba co víc, dílo je pozoruhodné i tím, že na jevy lidského života nenahlíží z evolučně-biologického hlediska, jak by se předpokládalo, nýbrž z pohledu geografie.³³⁴ Etnografové v něm navíc dodnes nacházejí hodnoty,³³⁵ což jim usnadňuje i to, že jakožto jediná velká Ratzelova práce byla přeložena do angličtiny, a to ještě za jeho života.³³⁶

Antropogeografie a *Národopis* patří k nejdůležitějším Ratzelovým dílům. Obě publikace získaly velké uznání. Zásadním způsobem totiž ovlivnily nejen formování moderní humánní geografie, ale také etnografie a antropologie. Díky nim se stal známým nejen doma, ale i v zahraničí. V neposlední řadě tato díla rovněž jasně ukazují, že Ratzel ideově našel sám sebe. Antropogeografická a etnografická témata rozvíjel po celá následující desetiletí.

³³² RATZEL, Friedrich, *Völkerkunde*, sv. 1, [druhé, zcela přepracované vydání], Leipzig, Wien 1894, s. 8.

³³³ BUTTMANN, s. 85–86.

³³⁴ Tamtéž, s. 86.

³³⁵ HUNTER, *Perspective*, s. 26.

³³⁶ V angličtině vycházel *Völkerkunde* v letech 1896–1898 pod názvem *The History of Mankind*.

Dne 8. července 1886 byla Ratzelovi opět nabídnuta stolice geografie na univerzitě v Lipsku z důvodu odchodu Ferdinanda von Richthofena do Berlína.³³⁷ Po určitém váhání se rozhodl nabídku přijmout, neboť Technická univerzita v Mnichově po něm požadovala významné rozšíření jeho výukových povinností. To by mu ovšem bránilo v realizaci jeho vědeckých a publikačních záměrů.³³⁸ Ve dvačtyřiceti letech se tedy přestěhoval do Lipska, aby odstartoval novou, i když poslední, životní etapu.

2.3.2 Lipsko

Lipsko bylo samo o sobě atraktivní. V 19. století bylo známo svou živelností a zdejší univerzita měla obrovskou reputaci (vnímaná jako druhá za Berlínem). Dlouhá tradice a ekonomické zázemí zajišťovaly zdejší univerzitě mimořádné postavení. Mnichovské vysoké učení sice vedlo v počtu studentů, ale vedle lipské univerzity, jejíž historie sahala až k počátku 15. století, se nezdálo být tak prestižní. Publikační činnost akademiků šla navíc ruku v ruce s činností knižních vydavatelů. Lipsko se svými komerčními veletrhy platilo za jednu z nakladatelských metropolí tehdejšího Německa, a bylo jedním z nejintelektuálnějších a nejkosmopolitnějších měst v tehdejší Evropě.³³⁹

Geografické pracoviště zde bylo sice skromné (limitovaly jej prostory, počet zaměstnanců a studentů), avšak předchozí profesori, Oscar Peschel a Ferdinand von Richthofen, mu propůjčili vysoký standard. Pokud jde o Ratzela, do funkce byl oficiálně jmenován 1. října 1886, „aby ji mohl zastávat 36 semestrů, s neustále rostoucím úspěchem až do své smrti jako jedna z nejvýznamnějších ozdob univerzity. V Lipsku sklídl to, co zasel v Mnichově. Zde se jeho talent naplno rozvinul a zde se objevila ta velká díla, která nejlépe odrážejí jeho vlastní tvorbu, směr výzkumu a jeho pohled na geografii, a jež tvoří základ všech studií zabývajících se geografii člověka“.³⁴⁰ Jde o druhý svazek *Antropogeografie* (a nové, přepracované vydání prvního svazku), *Politickou geografii*, třetí díl *Národopisu*, monumentální práci *Die Erde und das Leben* (Země a život, 1901–1902) a konečně knihu s názvem *Über Naturschilderung* (O popisu přírody, 1904).

Než však přistoupíme k bližší charakteristice uvedených prací, je žádoucí krátce postihnout jeho nové prostředí a pracovní povinnosti. Jak již bylo řečeno, v Lipsku rozvinul mnoho myšlenek, kterými se zabýval již v Mnichově. Ovšem nebylo to pouze

³³⁷ HASSERT, s. 312.

³³⁸ MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 58–59.

³³⁹ WANKLYN, s. 26–27; HUNTER, *Perspective*, s. 28.

³⁴⁰ HASSERT, s. 312.

dědictví mnichovských let, na němž v Lipsku stavěl. Je důležité si uvědomit, že s příchodem na jinou univerzitu přišel do kontaktu se zcela novou sortou vědeckých přátel a kolegů, kteří měli na jeho osobnost i práci nezanedbatelný vliv. James M. Hunter mimo jiné zaznamenal, že po jeho příchodu do Lipska se Wagnerův vliv a Ratzelův etnografický zájem poměrně rychle upozadily.³⁴¹ Do jisté míry jej nahradily, případně doplnily nové stimuluující koncepty a nápady jeho nových kolegů. Mezi ně patřil například psycholog, fyzik a filozof Gustav T. Fechner (1801–1887), ekonom Wilhelm Roscher (1817–1894),³⁴² chemik a filozof Wilhelm Ostwald (1853–1932), anglista Richard Wülker (1845–1910), psycholog Wilhelm Wundt (1832–1920), sociolog Albert Schäffle (1831–1903), teolog Rudolf Kittel (1853–1929) nebo historik Karl Lamprecht (1856–1915). Se svými kolegy Ratzel velice brzy navázal přátelské vztahy a čilou intelektuální výměnu. Wilhelm Ostwald ve svých pamětech vzpomínal, jak se malá skupina lipských učenců po mnoho let neformálně setkávala vždy jednou týdně po večeři v divadelní kavárně.³⁴³ Tento „lipský kroužek“, jak to sám označil, měl přirozeně své jádro. Tvořili jej čtyři velice blízcí přátelé, kteří díky své akademické a vědecké práci získali mezinárodní věhlas. Jmenovitě šlo o Ostwalda, Wundta, Lamprechta a samozřejmě Ratzela. Na toto jádro pak byli napojeni další, již zmínění učenci, se kterými měl Ratzel velice úzké a přátelské vztahy. Díky tomu byl ve spojení s některými z nejvýznamnějších vědců své doby. Jejich odborný záběr dohromady pokrýval chemii, psychologii, historii, sociologii, filologii, geografii, etnografii a zoologii. Každý z členů lipského kruhu se navíc intenzivně zajímal o filozofii,³⁴⁴ což Ratzela do velké míry poznamenalo. Obzvláště velký vliv na něho měl zřejmě filozofický postoj Gustava T. Fechnera, označovaný někdy jako panpsychismus. Fechner sice zemřel relativně krátce po Ratzelově příchodu do Lipska (18. prosince 1887), avšak skrze své spisy, popřípadě pozůstalé kolegy (nejvíce zřejmě Schäffleho a Wundta) na Ratzela i nadále silně působil.³⁴⁵ Zvláště v posledních letech svého života dával Ratzel ve svých knihách a článcích průchod spirituálnímu vnímání přírody, resp. celého kosmu, právě v duchu Fechnerova filozofického stanoviska.

³⁴¹ HUNTER, *Perspective*, s. 41.

³⁴² Podle Hasserta to byl Roscher, který pod dojmem Ratzelovy *Antropogeografie* nejvíce prosazoval jeho přetažení do Lipska. HASSERT, s. 308.

³⁴³ OSTWALD, Wilhelm, *Lebenslinien. Eine Selbstbiographie*, sv. 2, Berlin 1927, s. 90.

³⁴⁴ Společně s kolegy stál Ratzel u založení časopisu *Annalen der Naturphilosophie* (od r. 1902). Každý z členů lipského kruhu do něho pak přispěl svým článkem. Ratzel např. do prvního svazku napsal příspěvek s názvem *Die Zeitforderung in der Entwicklungswissenschaften* (dvě části, sv. 1, s. 309–363, sv. 2, s. 40–97).

³⁴⁵ HUNTER, *Perspective*, s. 43.

Společně se svými přáteli a kolegy založil Ratzel také „Lipský geografický večer“ (*Leipziger Geographischen Abend*). Byl zamýšlen jako jakýsi doplněk k velké asociaci *Vereins für Erdkunde zu Leipzig* a měl poskytnout studentům a mladým geografům příležitost prezentovat svůj výzkum a diskutovat o něm.³⁴⁶ Platforma sdružení byla natolik otevřená, že se do činnosti spolku mohl zapojit v podstatě kdokoli, kdo měl skutečný zájem o geografii. Tento spolek sympatizantů geografie měl popularizovat badatelskou činnost a zároveň přispět k vzájemné komunikaci mezi studenty, akademiky a laickou veřejností.³⁴⁷

V souvislosti s Ratzelovým působením na lipské univerzitě rostla atraktivita zdejšího vzdělávání i počet absolventských prací. Když Ratzel přišel do Lipska (1886), byli zde pouze dva akademičtí geografové. Pod jeho vedením se geografické pracoviště časem rozšířilo a počet zaměstnanců se zvýšil na osm až deset. Lepší personální obsazení katedry zvýšilo počet studentů, kteří zde studovali, psali a obhajovali své disertační práce. Navzdory tomu, že se Ratzelovi po pracovní i pedagogické stránce velmi dařilo (oproti Mnichovu dokázal lépe splynout se studenty a z některých skutečně vyškolit kvalitní geografy, kteří se ujali v oboru jak na prestižních akademických pozicích, tak i na vzdělávacích ústavech nižšího stupně),³⁴⁸ je evidentní, že šťastnější se cítil v Mnichově. Jeho kolega Wilhelm Ostwald zaznamenal, že „*vždy litoval výměny svého předchozího zaměstnání na Technické univerzitě v Mnichově za navenek lesklejší pozici v Lipsku*“.³⁴⁹ Přesto zde vydržel až do své smrti, téměř 18 let.

Pokud jde o způsob Ratzelovy výuky, nejlépe jsme informováni prostřednictvím jeho asistenta Maxe Eckerta (1868–1938), vynikajícího kartografa, kterého Ratzel v Lipsku zaměstnal. Tvrdil, že ačkoli Ratzel hovořil při přednáškách poněkud nízkým a monotónním hlasem, uchvátil studenty velkým množstvím myšlenek a informací, které jeho přednes obsahoval. Rovněž si prý osvojil brilantní způsob, kterým dokázal svoje myšlenky formulovat. Ten byl ovšem výsledkem, jak vysvětlil Eckert, dlouhých hodin přísné práce, kterou věnoval přípravám a pečlivému výběru termínů. Navíc, jako člověk neslyšící na jednu stranu, musel vždy zápasit s tím, aby byl schopen při přednášce pro velkou skupinu lidí zachovat klid a získat hlasovou kontrolu nad velkým přednáškovým

³⁴⁶ BUTTMANN, s. 80–81.

³⁴⁷ WANKLYN, s. 33.

³⁴⁸ BASSIN, *F. R. 1844–1904*, s. 125.

³⁴⁹ OSTWALD, s. 95–96.

sálem.³⁵⁰ Sám obsah přednášek byl však vždy aktuální a poutavý, v souladu s nejnovějším výzkumem.³⁵¹ Ratzel se velmi snažil, aby dostál požadavkům a nárokům, které se od něho očekávaly. Výsledkem bylo, že po čase začalo do Lipska proudit velké množství posluchačů, často také ze zahraničí. Rovněž bylo známo, že s profesorem se dá mluvit kdykoli a v zásadě o čemkoli, i když, jak poznamenal jeho žák Karl Weule, postrádal některé pedagogické dovednosti.³⁵² Zpočátku vedl kolokvia sám, ale příliš se mu nedařilo vést plynulou diskusi se studenty a věnovat se všem naplno. Částečně to souviselo s jeho velkou pracovní zátěží, nicméně těchto slabin si byl dobře vědom a rád přenechal péči o začínající studenty mladším asistentům. Sám pak spolupracoval hlavně s pokročilými studenty. I tak se však zdá, že ne vždy docházelo mezi nimi a Ratzelem k otevřené intelektuální výměně. Lze to vysvětlit určitou mírou plachosti, která pro něho byla příznačná.³⁵³ V důsledku toho se odmítal podílet na některých aktivitách spojených s výukou geografie i prezentací navenek. Nechtěl se například zapojovat do organizování studentských exkurzí, navzdory své vlastní vášni pro turistiku, a odmítal se účastnit geografických kongresů nebo velkých setkání jakéhokoli druhu.³⁵⁴ Tento postoj lze samozřejmě přičíst i Ratzelovu pracovnímu vytížení, popřípadě určité averzi k velkým davům. Odpor vůči velkému shluku lidí ho pak nejspíš přiměl, vedle obav z téměř jistého narušení jeho vědecké a literární činnosti, odmítnout také kandidaturu na pozici rektora lipské univerzity. S jednotlivci nebo menší skupinou však neměl problém. Často si zval své přátele, kolegy a nejbližší studenty k sobě domů do Schkeuditzu nedaleko Lipska.³⁵⁵ Přesto, jak již bylo řečeno, Lipsko mu příliš k srdci nepřiřostlo. Kdykoli mohl, cestoval na jih do Bavorska, kde si v Ammerlandu u Starnberského jezera, kam jezdil již dříve s rodinou a mnichovskými přáteli, koupil prázdninový dům (1901). Ten za čas zrekonstruoval a proměnil v útulné, jak sám říkal, „tuskulum“.³⁵⁶ Zde, v blízkosti milovaných Alp, doufal, že si odpočine od rušného univerzitního města.³⁵⁷

³⁵⁰ Počet posluchačů na přednáškách se pohyboval v rozmezí od 40 do 70. Rapidní nárůst posluchačů Ratzel zaznamenal po roce 1900, kdy byly jeho přednášky zpřístupněny studentům Vysoké školy obchodní v Lipsku. Tehdy se počet studentů se enormně zvýšil a pohyboval se v rozmezí tří až pěti set studentů, což byly ve své době pravděpodobně nejmasovější geograficky přednášky vůbec. ECKERT, Max, *Friedrich Ratzel als akademischer Lehrer*. In: *Geographische Zeitschrift* 28, 1922, 7./8., s. 253–254.

³⁵¹ Tamtéž, s. 256.

³⁵² WEULE, Karl, *Friedrich Ratzel*. In: *Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig [...]*, 1904, s. 10an, viz Bayerische Staatsbibliothek, Ratzeliana, Supplement, Schachtel 19, Zum Tod Ratzels.

³⁵³ Sám tuto vlastnost přiznal ve svém životopise, viz *F. Ratzel. Ein Lebensabriß*. In: *Kleine Schriften*, sv. 1, s. xxii.

³⁵⁴ BUTTMANN, s. 80.

³⁵⁵ WANKLYN, s. 30.

³⁵⁶ Z lat. tusculum. Znamená klidný útulek (podle Ciceronova venkovského sídla v Tuskulu).

³⁵⁷ HASSERT, s. 312.

Vrátíme-li se opět k Ratzelově vědecké a publikační činnosti, zbytek 80. let 19. století se věnoval převážně etnografickým problémům a finalizaci třetího svazku *Národopisu*, který vyšel roku 1888. Jeho tři svazky však zdaleka nebyly jeho jediným příspěvkem v této oblasti. V průběhu 80. a 90. let zveřejnil celou řadu větších či menších etnografických, resp. etnologických statí. Některé z těchto příspěvků jsou jak vedlejšími plody jeho práce na *Národopisu*, tak zcela nezávislými studiemi vzniklými v souvislosti s plánovanými přednáškami. Nejdůležitější z nich se ukázaly být studie o materiální kultuře a jejím rozšíření. Konkrétně šlo o studie *Über die Stäbchenpanzer und ihre Verbreitung im nordpazifischen Gebiet* (O kosticové zbroji a jejím rozšíření v oblasti severního Pacifiku, 1886), *Die geographische Verbreitung des Bogens und der Pfeile in Afrika* (Geografické rozšíření luků a šípů v Africe, 1887), *Die afrikanischen Bögen, ihre Verbreitung und Verwandtschaften* (Africké luky, jejich rozšiřování a podobnosti, 1891), *Beiträge zur Kenntnis der Verbreitung des Bogens und des Speeres im indo-afrikanischen Völkerkreis* (Pojednání ke znalosti rozšíření luků a oštěpů v indoafrickém národním okruhu, 1893) a *Die geographische Methode in der Ethnographie* (Geografická metoda v etnografii, 1897). Ve všech těchto studiích figuruje Wagnerova migrační teorie jako základní teoretické východisko a všechny jsou svým způsobem průkopnické. V Ratzelově době bylo totiž běžné vysvětlovat podobnou materiální i duchovní kulturu mezi rozptýlenými a zjevně neinteragujícími skupinami jako produkt paralelního a na sobě nezávislého vývoje, resp. samostatný výdobytek jednotlivých, od sebe navzájem vzdálených etnik.³⁵⁸ V uvedených studiích, zvláště pak ve statích o šíření luků a šípů v Africe, tento názor zpochybnil a namísto toho předložil teorii, která se později rozvinula v tzv. difuzionismus. Ratzel tvrdil, že problém podobných, ale rozptýlených kulturních artefaktů by měl být vysvětlen spíše postupnými vlnami migrací, které charakterizovaly lidskou historii. Kulturní artefakty měly podle něho jedinečný původ a teprve postupně se rozšířily nebo rozptýlily prostřednictvím migrujících skupin, které je vlastnily. Tyto skupiny je přivedly do nových geografických oblastí a prostřednictvím rozličných kontaktů, případně vzájemné asimilace je předaly místní populaci. Ratzel se rovněž domníval, že cesty nejdůležitějších historických migrací by mohly být zmapovány pomocí pečlivého srovnávacího studia kulturních vzorců a následného stanovení tzv. kulturních oblastí (*Kulturkreis*). Ustanovení a následná komparace těchto kulturních oblastí by zase zpětně mohla vést k vytvoření obecného schématu samotných kulturních

³⁵⁸ Tento názor zastával např. Adolf Bastian (1826–1905).

rozptylů. Toto pojetí, jež bylo pod názvem nauka o kulturních okruzích (*Kulturkreislehre*) rozvíjeno Ratzelovými žáky, především Leem Frobeniem, Wilhelmem Schmidtem a Fritzem Graebnerem, se rozšířilo i do dalších zemí, zejména do Anglie a Spojených států amerických, kde byli tímto přístupem ovlivněni hlavně Franz Boas, Alfred Kroeber a Carl O. Saruer.³⁵⁹

Paralelně s *Národopisem* pracoval Ratzel již v 80. letech 19. století na systematizaci politické geografie, jež hrála před Ratzelem v rámci geografie a státovědy sotva významnější roli, a v podstatě sestávala ze suchých statistických dat, topografických výčtů a historických poznámek.³⁶⁰ Teprve Ratzel ji postavil na antropogeografických základech, a vtiskl jí tak vědecký ráz. V rámci přípravných studií již v roce 1885 publikoval článek s názvem *Entwurf einer neuen politischen Karte von Afrika nebst einigen allgemeinen Bemerkungen über die Grundsätze der politischen Geographie* (Nástin nové politické mapy Afriky spolu s několika obecnými poznámkami o principech politické geografie) a v dalším výzkumu se zaměřil na geografickou polohu jako podstatného elementu politické geografie. Zásadní význam mají také studie s názvem *Studien über politische Räume* (Studie o politických prostorech, 1895) a *Der Staat und sein Boden, geographisch betrachtet* (Stát a jeho půda, uvažováno geograficky, 1896). Zároveň již v letním semestru roku 1886³⁶¹ vedl přednášku, která uváděla do základů politické geografie tak, jak ji vnímal, tedy v pojmech polohy, půdy a prostoru, jakož i účinku těchto tří faktorů na stát. Také nové vydání druhého svazku Spojených států amerických z roku 1893 kladlo důraz na politickou geografii. Všechny tyto práce však byly víceméně jen předběžné. Teprve roku 1897 vydal soustavný a systematický výklad své politické geografie ve stejnojmenném díle (*Politische Geographie*).³⁶² Tato práce zaujímá bezpochyby epochální pozici v geografické literatuře končícího 19. století a je zajisté Ratzelovým největším úspěchem. Byl totiž první, kdo politickou geografii, která dosud kolísala někde mezi historií, geografii, národohospodářstvím a sociologií, vymezil po koncepční a terminologické, tedy vědecké stránce a zároveň jí stanovil pevné místo v rámci své širší antropogeografie. Proto je Ratzelova *Politická geografie* de facto

³⁵⁹ BASSIN, F. R. 1844–1904, s. 126–127; BUTTMANN, s. 87. Viz také SOUKUP, Martin, *Antropologie. Teorie, koncepty, osobnosti*, Červený Kostelec 2018, s. 138–140; SOUKUP, Václav, *Dějiny antropologie*, Praha 2004, s. 321–325.

³⁶⁰ Takto ji sám výstižně charakterizoval v druhém dílu *Antropogeografie*, viz RATZEL, Friedrich, *Anthropogeographie. Zweiter Teil: Die geographische Verbreitung des Menschen*, Stuttgart 1891, s. vi.

³⁶¹ LÜDECKE, s. 28. Buttmann však uvádí, že to bylo až roku 1888, viz BUTTMANN, s. 88.

³⁶² Do angličtiny přeložena nebyla. Pouze ve francouzštině se překlad objevil pod názvem *Géographie politique*. Ovšem až roku 1988.

„pouze“ aplikací jeho obecnějšího antropogeografického učení o prostoru, poloze a různých formách a vlastnostech zemského povrchu na stát jako takový.³⁶³

Publikováním *Politické geografie* však Ratzel se systematizací nové disciplíny neskonal. Následovaly další studie, které dále rozvíjely některé její aspekty. Na konci 90. let 19. století Ratzela zvláště přitahovalo moře jako politicko-geografický a mocenský faktor v životě národů. Jeho význam rozebral ve spisku *Das Meer als Quelle der Völkergröße* (Moře jako zdroj velikosti národů, 1900),³⁶⁴ kde v předmluvě vyslovil naději, že „že čtenář [...] dává za pravdu mému základnímu přesvědčení, že Německo musí být na moři také silné, aby splnilo své světové poslání“.³⁶⁵ V takových formulacích, které lze u pozdního Ratzela často najít, vyloženě vyzdvihuje národní zájmy. Spis také našel, jmenovitě v námořních kruzích, živou a nadšenou odezvu. Nesmíme však zapomínat na skutečnost, že v Ratzelově uvažování nešlo o nic jiného než o podpoření národních zájmů a posílení konkurenceschopnosti Německa v době vrcholícího velmocenského soupeření v mimoevropské a koloniální sféře. Ratzel ve skutečnosti nikdy nenabádal k prosazování státních zájmů ozbrojeným konfliktem nebo jinou formou agrese či násilí, ačkoli to bylo v jeho době relativně běžné.³⁶⁶

Další prací, jež se velice často mylně dává do souvislosti s Ratzelovým politicko-geografickým systémem je studie s názvem *Lebensraum* (Životní prostor, 1901).³⁶⁷ Vzhledem ke kontroverzi, která je s touto studií, a hlavně tímto pojmem spojena, ji autor bude věnovat prostor v oddílu 4.4. Na tomto místě je nutné jen poznamenat, že Ratzelův *Lebensraum* je studie, která vznikla v rámci příprav na další publikaci, totiž Všeobecnou biogeografii (viz níže). Jde tedy v první řadě o biogeografickou práci a není tudíž

³⁶³ K Ratzelovu politicko-geografickému systému blíže viz kap. 3.

³⁶⁴ Základní myšlenkou této knihy je teorie, že velká politická moc států se odvozuje od moře (tedy námořní síly) a pozemní moci. Wanklyn se domnívá, že inspiraci pro tuto studii zjevně načerpal z knihy Alfreda Thayera Mahana (1840–1914) *The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783*, která se objevila o deset let dříve (1890). WANKLYN, s. 15.

³⁶⁵ RATZEL, Friedrich, *Das Meer als Quelle der Völkergröße*, München, Leipzig 1900, s. neuvědena.

³⁶⁶ Viz WALKENHORST, Peter, *Nation – Volk – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914*, Göttingen 2007; WALKENHORST, Peter, *Der „Daseinskampf des Deutschen Volkes“: Nationalismus Sozialdarwinismus und Imperialismus im wilhelminischen Deutschland*. In: ECHTERNKAMP, Jörg, MÜLLER, Sven Oliver (ed.), *Die Politik der Nation: Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760 bis 1960*, München 2002, s. 131–148; ŠTOLLOVÁ, Sandra, *Pangermanismus. Ideové základy pan-hnutí, historický vývoj a proměna myšlenkového směru v ideologii*, Praha 2016; KOŘALKA, Jiří, *Všenněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století*, Praha 1963.

³⁶⁷ Celým názvem *Der Lebensraum. Eine biogeographische Studie*. Nedávno byla přeložena do angličtiny: RATZEL, Friedrich, *Lebensraum. A Biogeographical Study [1901]*. In: *Journal of Historical Geography* 61, 2018, s. 59–80.

pravdou, že by Lebensraum „sloužil především jako hlavní analytický koncept jeho politické geografie“.³⁶⁸

Předposlední Ratzelovou velkou prací byla masivní dvoudílná práce *Země a život* (1901–1902),³⁶⁹ která byla mnohými vyhodnocena jako jeho nejzralejší.³⁷⁰ Karl Weule o ní napsal, že ji „lze právem považovat za shrnutí Ratzelova poznání a do značné míry také za odraz toho, o co usiloval a čeho dosáhl“.³⁷¹ Pro svůj charakter velké syntézy a celkovou komplexnost bývala dokonce srovnávána s Humboldtovým Kosmem. Navíc, na rozdíl od *Antropogeografie* nebo *Politické geografie*, které jsou nesmírně složité a těžké na pochopení, pro *Země a život* Ratzel zvolil záměrně velmi lidové a přístupné literární podání. Ačkoli jde o práci v dnešní době v mnoha ohledech přirozeně zastaralou, čtení obou svazků dokáže i dnešnímu čtenáři, svou jazykovou elegancí a živou obrazností, leccos sdělit. Jak napsal Günther Buttman: „Každý, kdo vezme do ruky tuto pečlivou, vědomostmi vybavenou a bohatě ilustrovanou dvoudílnou práci, na první pohled získá dojem, že otevřel skutečnou pokladnici zeměpisných znalostí.“³⁷² V této práci se mísí mnoho elementů bádání, které si Ratzel osvojil v průběhu života. Práce klade důraz na fyzickou geografii jako základ zeměpisného bádání, přičemž biogeografickým otázkám je věnována druhá část druhého svazku. Zde jsou rovněž zakomponovány také principy antropogeografie, etnografie a politické geografie sice ve stručnější, nicméně zralejší podobě. *Země a život* sice neměla epochální význam z hlediska geografického výzkumu, nicméně s tímto cílem ani nebyla publikována. V podstatě je to *summa geographiae*, jež odráží Ratzelou moudrost a zkušenost po téměř čtyřicetiletém studiu.

Koncem Ratzelova života prostupovala jeho prací čím dál větší spiritualita. Stále více inklinoval k přírodně-filozofickým směrům uvažování a zcela otevřeně dával najevo svojí hlubokou religiozitu. Kritici jeho pozdního díla často hovořili o určitém filozofickém zamlžení či Ratzelově mystice.³⁷³ Bezpochyby to mysleli v negativním smyslu, ovšem nepochopili, že se Ratzel v závěru svého života pokoušel proniknout hlouběji do podstaty přírody, a méně se orientoval na vědecky prezentovaná a racionálně srozumitelná fakta.

³⁶⁸ BASSIN, F. R. 1844–1904, s. 126.

³⁶⁹ Celým názvem *Die Erde und das Leben. Eine vergleichende Erdkunde*.

³⁷⁰ ANTZE, Gustav, *Dem Andenken Friedrich Ratzel*. In: Politisch-Anthropologische Revue. Monatsschrift für das soziale und geistige Leben der Völker 3, 1904/1905, s. 519; WANKLYN, s. 35.

³⁷¹ WEULE, s. 20.

³⁷² BUTTMANN, s. 96.

³⁷³ Srov. [Předmluva editora] In: Kleine Schriften, sv. 1, s. xiii.

Určit Ratzelovu filozofickou pozici je nicméně velmi složité. Jak již bylo řečeno, byl to zřejmě Gustav T. Fechner, který měl na Ratzelův pohled na svět největší vliv. Je jisté, že byl dokonale obeznámen s jeho přírodně-filozofickými díly, takže s největší pravděpodobností měl blízko k spirituálnímu vnímání přírody, jejíž jednotou prostupuje Boží duch. Tento světonázor „vidí Boha ve světě a svět v Bohu“. Jde o panpsychickou filozofii, která přisuzuje vědomí všem organickým i anorganickým (živým i neživým) objektům ve světě. Ty jsou součástí jednoho univerzálního ducha či Božího vědomí, ke kterému se ve finále vždy navrací.³⁷⁴

Krom filozofických témat však Ratzel ve svých pozdních příspěvcích také dával průchod svým uměleckým a poetickým sklonům. Nejlepší příkladem je jeho poslední, již zmíněná práce *O popisu přírody* (1904). Je totiž pokusem o vyvinutí metod a výrazových prostředků k prezentaci přírody a krajiny uměleckými prostředky tak, aby byla uspokojena jak vědecká, tak estetická stránka věci.³⁷⁵ *O popisu přírody* je bezpochyby jednou z Ratzelových nejnáročnějších knih, která je však studnicí rafinovaných nápadů a inspirace. Je škoda, že ve srovnání s ostatními jeho pracemi neměla tak velký ohlas. Toto dílo je bezpochyby jedním z jeho nejoriginálnějších a nejkreativnějších výtvorů.³⁷⁶

Ratzel měl v plánu ještě další literární a vědecké počiny. Již při práci na *Politické geografii* uvažoval například o sepsání geografie dopravy a rovněž měl v plánu napsat rozsáhlou a komplexní biogeografii, která by spojila všechny oblasti jeho výzkumu v jeden ucelený systém. K realizaci těchto projektů však již nemělo dojít. Ratzelovo dosud pevné zdraví začalo náhle vypovídat službu. Již 22. února 1904 utrpěl infarkt, který však rychle odezněl. Po několika týdnech odpočinku se zdálo, že je opět v plné síle. Navzdory varovnému signálu uskutečnil letní semestr v plánovaném rozsahu. V jeho závěru obdržel kopii své knihy *O popisu přírody*, ke které nedávno s dcerou Lilou dokončil rejstřík a napsal předmluvu. Neuvědomoval si, že tak dokončuje své poslední dílo. Ihned po zakončení rušného semestru (1. srpna) se s kufrem plným práce vydal nočním expresem přes Mnichov do svého útočiště v Ammerlandu u Starnberského jezera. Byl šťastný, že unikl z lipského „mlýnku“ a doufal, že si zde odpočine a že nasbírání síly pro novou vědeckou práci. Nicméně po horkém dni, 9. srpna 1904, se kolem 18. hodiny vydal na pravidelnou vycházku do lesa. Jen pár set kroků od domu ho však přepadla

³⁷⁴ *Pantheism – German idealism*. In: Britannica [online], [cit. 2021-02-07]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/pantheism/German-idealism>.

³⁷⁵ Velmi dobrý výklad uvedené práce a jeho celkové shrnutí bylo publikováno i v českém prostředí, viz [Bt.], *Friedrich Ratzel: Über Naturschilderung*. In: *Pedagogické rozhledy* 19, 1906, 6, s. 409–412.

³⁷⁶ BUTTMANN, s. 108–109.

slabost a zhroutil se k zemi. Chodci, kteří ho zahlédli padat, k němu rychle přispěchali. Všechny snahy o jeho oživení však byly marné. Zastavili proto projíždějící vozidlo a spěšně jej dopravili zpět do domu. Narychlo povolaný lékař mohl již jen konstatovat smrt.³⁷⁷

Ratzelova práce tak zůstala nedokončena. Zemřel uprostřed příprav na oslavu svých šedesátých narozenin. Připravovaný *Festschrift*, který mu chystali jeho kolegové a studenti, musel být vydán jako pamětní svazek.

³⁷⁷ HASSERT, s. 305. Nekrology v české prostředí, viz např. [J. R. – RŮŽIČKA, Josef], [nekrolog Friedrichu Ratzelovi]. In: Český časopis historický 10, 1904, 4, s. 487; WOLF, Josef, † *Friedrich Ratzel*. In: Český lid 14, 1905, 1, s. 59.

3 Ratzelova Politická geografie

Politická geografie před Ratzelem byla v rámci zeměpisu a státovědy sotva něčím víc než popisnou a suchopárnou disciplínou, jež prezentovala statistická a topografická data na historicko-geografickém pozadí.³⁷⁸ Sám Ratzel v předmluvě k *Politické geografii* napsal: „*Vývoj politické geografie [...] stále zaostává za vývojem všech ostatních odvětví naší vědy a věda politická nevykazuje téměř žádné stopy geografického vlivu, krom skutečnosti, že jí geografie poskytuje stále lepší mapy a údaje o zemích, rozloze a počtech obyvatel.*“³⁷⁹ Dále uvedl, že bohatá politicko-geografická látka není dosud rozčleněna a klasifikována tak, aby byla přehledná, a chybí jí rovněž komparativní bádání, které by vyústilo v další vývoj.³⁸⁰ Vydáním své *Politické geografie* chtěl tuto situaci napravit.³⁸¹ Když byla roku 1897 publikována, šlo o první systematickou a analytickou práci na poli politické geografie, a proto je Ratzel právem považován za jejího zakladatele.³⁸² Uvedené dílo má proto ve vývoji disciplíny „*nepopíratelný význam*“.³⁸³ O to zarážející se může zdát, že ačkoli od jejího prvního vydání uplynulo víc jak 120 let, její obsah bývá interpretován dosti různorodě a ve většině případů nepřesně či zcela chybně.³⁸⁴ Příznačné je to zejména pro obecnější a přehledové práce, které obsahují celou řadu zkratkovitých, chybných a mnohdy také ideologicky zatížených prezentací jak *Politické geografie*, tak Ratzela samotného (viz kapitola 4). Přirozeně se proto nabízí otázka, co je příčinou těchto chyb a omylů.

³⁷⁸ BUTTMANN, s. 88.

³⁷⁹ RATZEL, Friedrich, *Politische Geographie oder die Geographie des Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München (dále jen *P. G.*, 2. vyd.), Berlin 1903, s. iii.

³⁸⁰ Tamtéž, s. iv.

³⁸¹ Prvnímu vydání *Politické geografie* (1897) předcházela řada dílčích a přípravných studií, které tvořily základní stavební kameny Ratzelova politicko-geografického systému: *Entwurf einer neuen politischen Karte von Afrika nebst einigen allgemeinen Bemerkungen über die Grundsätze der politischen Geographie* (Petermanns Geographische Mitteilungen 31, 1885, s. 245–250.); *Die Vereinigten Staaten von Amerika*, sv. 2. *Politische Geographie der Vereinigten Staaten von Amerika unter besonderer Berücksichtigung der natürlichen Bedingungen und wirtschaftlichen Verhältnisse*, 2. vyd., München 1893; *Studien über politische Räume* (Geographische Zeitschrift 1, 1895, 3, s. 163–182; 4, s. 286–302); *Der Staat und sein Boden, geographisch betrachtet* (Leipzig 1896).

³⁸² *Ratzel's „Political Geography“* [recenze]. In: The Geographical Journal 13, 1899, 2, s. 171; OBERHUMMER, Eugen, *Die Politische Geographie vor Ratzel und ihre jüngste Entwicklung* [dodatek]. In: RATZEL, Friedrich, *Politische Geographie oder die Geographie des Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München, Berlin 1923, s. 597.

³⁸³ POUNDS, Norman John Greville, *Political geography*, New York 1972, s. 36; srov. RUMLEY, Dennis, MINGHI, Julian V., GRIMM, Frank M., *The Content of Ratzel's Politische Geographie*. In: The Professional Geographer 25, 1973, 3, s. 271–272. Günther Buttman o ní napsal, že bezpochyby zaujímá epochální pozici v geografické literatuře končícího 19. století a označil ji za Ratzelův největší úspěch, viz BUTTMANN, s. 89.

³⁸⁴ Konkrétní omyly a nepřesnosti budou vypořádány postupně v průběhu textu.

Jednou z příčin je jistě chybějící anglický překlad,³⁸⁵ který by knihu zpřístupnil širší odborné veřejnosti.³⁸⁶ Autor se totiž domnívá, že pokud by byl k dispozici, výrazně by to přispělo k demytizaci jak Ratzela, tak *Politické geografie*. Absence anglické verze není ovšem jedinou překážkou, která stojí v cestě správnému výkladu a pochopení *Politické geografie*. Problém představuje i forma samotného spisu. *Politická geografie* je totiž sama o sobě velmi rozsáhlým a náročným teoretickým dílem, které má ve své podstatě charakter filozofického pojednání. Už někteří Ratzelovi současníci měli problém složitému textu plně porozumět. Jeden z nich například napsal: „*Ratzelovo dílo rozhodně není snadná četba. Dokonce i znalec antropogeografie má leckdy problém pochopit smysl Ratzelova osobitého způsobu vyjadřování; vzácností nejsou opakování, četné zpětné odkazy [nebo] výklady zpochybňující samy sebe.*“³⁸⁷ Ratzelův osobitý styl a interdisciplinární přístup některé dokonce odradil natolik, že celkově označili jeho spisy za „*příliš neforemné a nesystematické [na to], aby měly širší vliv.*“³⁸⁸ Obtížně srozumitelný text³⁸⁹ *Politické geografie* je tedy další překážkou, která bránila a stále brání správnému pochopení díla.³⁹⁰ Přes všechny uvedené problémy jsou však těmi nejzásadnějšími překážkami dvě následující skutečnosti: 1) Pro dosažení komplexní představy o Ratzelově politické geografii nestačí prostudovat pouze jeho hlavní spis. Některé části jeho politicko-geografického učení jsou totiž rozvedeny či objasněny jinde. Na tuto skutečnost upozornil už Hermann Overbeck v roce 1957.³⁹¹ I přes úctyhodný rozsah *Politické geografie* (830 stran v druhém vydání z roku 1903) totiž nejde o definitivní zpracování Ratzelova politicko-geografického systému. Samotná kniha je jen částí (i když významnou) jeho širšího a do značné míry roztroušeného politicko-

³⁸⁵ Překlad do angličtiny byl ohlášen v roce 1973, viz RUMLEY, MINGHI, GRIMM, s. 272. Evidentně však nakonec nebyl realizován.

³⁸⁶ Překlad je k dispozici ve francouzštině, ovšem až od roku 1988 (*Géographie politique*, překlad Pierre Rusch, Editions Régionales européennes). O rok dříve mu předcházelo vydání výběru nejdůležitějších pasáží (*La Géographie politique. Les concepts fondamentaux*, překlad François Ewald, Fayard, 1987).

³⁸⁷ HERTZBERG, Heinrich, *Friedrich Ratzel's politische Geographie* [1. část]. In: *Geographische Zeitschrift* 4, 1898, 7, s. 397.

³⁸⁸ VOGEL, Walther, *Allgemeine Geographie X. Politische Geographie*, Leipzig 1922, s. 9; srov. SCHULTZ, Hans-Dietrich, „*Hätte doch die Erde mehr Raum!*“ *Friedrich Ratzel und sein (politisch-)geographisches Weltbild*. In: *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München* 89, 2007, s. 7.

³⁸⁹ Obtížnou srozumitelnost *Politické geografie* jako jeden z důvodů jejího nepochopení lze právem vytýkat Ratzelovi. Faktem totiž je, že se příliš nezaobíral tím, zda budou jeho vědecké práce přístupné. Měl až příliš mnoho nápadů, které potřeboval svěřit papíru, než aby přemýšlel, jak svoje myšlenky dostatečně zpřístupnit.

³⁹⁰ To se ovšem týká pouze těch, co přišli s originálním textem do styku. Překvapivě málo autorů považuje studium Ratzelovy práce (či prací) za potřebné a přebírají závěry a zjištění autorů starších, které mnohdy nejsou příliš objektivní a ani dostatečně erudované.

³⁹¹ OVERBECK, Hermann, *Das politischgeographische Lehrgebäude von Friedrich Ratzel in der Sicht unserer Zeit*. In: *Die Erde* 88, 1957, s. 169.

geografického učení.³⁹² Posuzování Ratzelovy politické geografie pouze na základě jejího ústředního díla je proto podle Overbecka hlavní příčinou mnoha nesprávných soudů či přinejmenším neúplných úsudků.³⁹³ 2) Stejně podstatnou (ne-li důležitější) skutečností, která souvisí s prvním bodem, je rovněž fakt, že v Ratzelově uvažování nebyla politická geografie izolovanou nebo do sebe uzavřenou disciplínou, nýbrž že byla naopak organickou a neoddělitelnou součástí obecnější antropogeografie (stejně jako antropogeografie zase jedním z odvětví široké a zastřešující „všeobecné biogeografie“).³⁹⁴ Politickou geografii tudíž nelze zcela objektivně posoudit ani v případě, pokud bychom se soustředili krom jejího hlavního spisu výhradně jen na další, zjevně politicko-geografické studie a publikace. Takový přístup by totiž ignoroval skutečnost, že politická geografie vychází z širší antropogeografické základny a jejích principů. Při studiu Ratzelovy politické geografie tak bude vždycky nezbytné zohlednit také jeho další antropogeografické publikace.

Nedostatečné čtení Ratzelových spisů a vytržení *Politické geografie* z kontextu jeho antropogeografické soustavy ovšem nejsou jediné faktory, které se neblaze podepsaly na její prezentaci a hodnocení v literatuře. Zkreslení jejího obsahu a významu (včetně Ratzelova) šlo ruku v ruce s hledáním ideologických kořenů německého imperialismu jak po první, tak hlavně po druhé světové válce. Přehodnocení Ratzelova pokřiveného obrazu bude nicméně věnována následující kapitola. V této půjde především o představení Ratzelovy *Politické geografie* bez ideologické předpojatosti tak, aby bylo zcela zřejmé, že nejde o nějakou „geopolitickou příručku“ člena Všeněmeckého svazu, nýbrž že jde jednoznačně o odbornou geografickou práci. Zároveň budou průběžně vyvráceny, případně objasněny mylné interpretace a generalizace jejího obsahu v dosavadní literatuře. Než však bude možné přistoupit k prezentaci ústředních myšlenek

³⁹² Jako důležité části Ratzelova politicko-geografického učení uvádí Overbeck (vyjma prací uvedených v pozn. č. 381) také *Politisch-geographische Rückblicke. I. Allgemeines. Mitteleuropa mit Frankreich. II. Das englische Weltreich. III. Das russische Reich* (Geographische Zeitschrift 4, 1898, 3, s. 143–156, 4, s. 211–224, s. 268–274); *Über Kalifornien* (6. und 7. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft in München 1877, s. 124–148); *Der australische Bund und Neuseeland* (Geographische Zeitschrift, 8, 1902, s. 425–450, 507–534); *Deutschland. Einführung in die Heimatkunde*, Leipzig 1898, kap. Volk und Staat, s. 211–332; *Einige Aufgaben einer politischen Ethnographie* (Zeitschrift für Socialwissenschaft 3, 1900, s. 1–19); *Nationalitäten und Rassen* (Türmer-Jahrbuch 1904, s. 43–77); *Die geographische Methode in der Frage nach der Urheimat der Indogermanen* (Archiv für Rassen- und Gesellschafts-Biologie 1, 1904, 3, s. 377–385). Viz OVERBECK, s. 177–178.

³⁹³ Tamtéž, s. 169, 171.

³⁹⁴ Biogeografie je dnes disciplínou geografie, která se zabývá zeměpisným rozšířením organické části přírody na planetě Zemi (nezahrnuje geografii člověka). Ratzel však chápal biogeografii širěji. Byla pro něho odvětvím geografie, které studovalo veškerý život na zemi. Zahrnovala a zastřešovala tedy jak geografii člověka (antropogeografii a její subdisciplíny – politickou geografii, geografii dopravy, hospodářskou geografii atd.), tak i geografii rostlin (fyto geografii) a živočichů (zoogeografii).

a principů Ratzelovy *Politické geografie*, je třeba postihnout její základní antropogeografický rámeček.

3.1 Antropogeografická východiska a principy

Celá soustava Ratzelovy antropogeografie se zabývá výhradně „*vztahem mezi [relativně] statickým povrchem Země a pohyblivým lidstvem, které na něm žije*“.³⁹⁵ Ratzel byl totiž přesvědčen, že „*osudy národů jsou do určité míry určeny jejich přirozeným prostředím*“.³⁹⁶ Proto hodlal zjistit, „*jaké obecné principy pro posuzování života národů lze odvodit z prostoru, polohy a tvaru zemského povrchu*“.³⁹⁷ V uvedených úryvcích prvního dílu *Antropogeografie* je v podstatě zakotvena celá Ratzelova koncepce. Ústředním motivem jeho geografických prací je vždy „*dějinný pohyb*“ (*die geschichtliche Bewegung*), tedy pohyb lidské populace v dějinách,³⁹⁸ který je do určité míry neustále usměrňován tvarem zemského povrchu. Krom jeho tvaru mají na pohyb, dějiny a vývoj lidské populace vliv tři další faktory. Je to především „*poloha*“, resp. „*umístění*“ (*die Lage*) konkrétní populace na zemi, a také „*prostor*“ (*der Raum*), který se kolem ní rozkládá. Z kvalitativního hlediska má vliv na lidskou společnost rovněž „*půda*“ (*der Boden*),³⁹⁹ jež je podle Ratzela nejen nezbytnou podmínkou lidského života vůbec, ale i zásadním elementem, který ovlivňuje život obyvatelstva v mnoha směrech (viz následující podkapitola). Tento stručný výčet nejdůležitějších pojmů jeho antropogeografického učení je však sám o sobě nicneříkající. Proto je nutné jeho přístup analyzovat podrobněji.

Základním východiskem jeho veškerých antropogeografických úvah byl tedy vždy pohyb (v prostoru), který považoval za základní charakteristický znak veškerého života: „*Když mluvíme o mobilitě živých bytostí, považujeme pohyb za obecnou charakteristiku života. Život je pohyb, který se vždy vrací do dané formy; život je souhrn vnitřních pohybů, které jsou spouštěny vnějšími podněty; život je látková výměna*“.

³⁹⁵ RATZEL, Friedrich, *Anthropogeographie. Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte* (= 1. část, 2. vydání – dále jen „*Anthropogeographie I*, 1899“), Stuttgart 1899, s. 33.

³⁹⁶ Tamtéž, s. 106.

³⁹⁷ Tamtéž, s. 101.

³⁹⁸ Ovšem nejen lidské populace, ale i veškerého života vůbec.

³⁹⁹ Pojem *Boden* zde autor překládá jako „*půda*“, ačkoli si je vědom toho, že tento překlad není úplně přesným vyjádřením Ratzelova termínu. V němčině totiž *Boden* znamená nejen půdu ve smyslu zemědělsky využitelné plochy, ale rovněž zem jako takovou, tj. veškerou člověkem obyvatelnou, pozorovatelnou i využitelnou litosféru. Jakkoli by tedy slovo „*zem*“ bylo vhodnější, autor se rozhodl přidržet zavedeného úzu. Již na přelomu 19. a 20. století totiž čeští komentátoři Ratzelových prací překládali termín *Boden* jako „*půda*“.

konstantní formy: můžeme vidět, že pohyb je vyjádřen ve všech definicích života. Tento život je nyní především vnitřní skutečností organismu. Ale vnitřní život bude vždy generovat vnější pohyb. Každý nárůst organické hmoty, každý růst, každá reprodukce je prostorovým pohybem; a každý pohyb je ovládnutím prostoru. [...] Větvení rostliny, růst korálů jsou prostorové expanze. Ze dvoulistého klíčku dubového semínka, které nezabírá téměř žádný prostor, se stává tisícilistý strom, jehož stínová plocha se měří v metrech čtverečních; z paprskovitého dělení a pučení korálů se stává útes, který obepíná východní australské pobřeží na patnácti stupních zeměpisné šířky; mech produkuje odnože a výhonky a pokrývá plochu tisíců kilometrů čtverečních jako rašeliniště. Nemá člověk právo říci: ovládnutí prostoru je obecný jev a charakteristika života?''⁴⁰⁰ Přestože v úryvku Ratzel zmiňuje pouze organické životní formy, není pochyb o tom, že uvedené zásady vztahoval také na člověka a lidskou společnost. I dějiny pro něho byly souborem pohybů, které jsou nejprve vnitřní, tzn. že se odehrávají uvnitř lidských bytostí (v jejich mysli), avšak vždy se nějakým způsobem projeví na pohybu vnějším (mobilitě). Stejným způsobem to podle něho funguje opačně. Vnější pohyby nevyhnutelně vedou k vnitřním změnám, protože přivádějí člověka či lidské komunity do jiných životních podmínek, kterým se musí následně přizpůsobit.⁴⁰¹

Mluví-li Ratzel o pohybech, je třeba zdůraznit, že nemá na mysli válečné či obchodní výpravy, nebo jen velké migrace celých kmenů či etnik. Poukazuje rovněž na neustálé pohyby, které historie nezaznamenává, protože se odehrávají velmi nenápadným způsobem v průběhu dlouhého časového období.⁴⁰² Tyto malé migrace, počínaje přesunem jednotlivců, rodin či malých sociálních skupin, jež mění svoje bydliště, mají dle Ratzela pro dějiny stejný nebo dokonce větší význam než velké historické události a pohyby. Ty totiž obvykle nemají (pokud nejsou doprovázeny mohutným přesunem kulturních znaků) dlouhodobý a trvalý dopad na strukturální změny lidské populace a kultury. Spíše v důsledku pomalých a téměř nepostřehnutelných pohybů dochází k postupným změnám a proměnám stěžejního rázu.⁴⁰³ Antropogeograf tak musí vždy počítat s neustálým a v zásadě nevystopovatelným pohybem, předáváním, přijímáním, mísením, míšením atd., které však v důsledku vedou a v minulosti vedly nejen

⁴⁰⁰ RATZEL, Friedrich, *Der Lebensraum. Eine biogeographische Studie*. In: BÜCHER, Karl a kol., *Festgaben für Albert Schäffle zur siebenzigsten Wiederkehr seines Geburtstages am 24. Februar 1901*, Tübingen 1901, s. 114–115.

⁴⁰¹ RATZEL, *Anthropogeographie I*, 1899, s. 131.

⁴⁰² Tamtéž, s. 118an.

⁴⁰³ V tomto směru Ratzelova koncepce plně koresponduje s hypotézami a migrační teorií Moritze Wagnera.

k zásadním změnám lidské rasy, jazyka, kultury, ale i trvalé kolonizaci a „podmanění“ určitého území.⁴⁰⁴

Z uvedeného vyplývá, že dějinný pohyb Ratzel chápal velice komplexně a zároveň si byl vědom neuvěřitelné rozmanitosti jeho druhů. Mohlo se jednat o pohyby individuální či kolektivní, pochyby fyzické (lidské i jiných živých entit) či duchovní (myšlenky, ideje), rychlé nebo pomalé, plánované a organizované nebo nevědomé atd. V důsledku toho se tedy jeho koncept dějinného pohybu rozpadá na v podstatě nekonečnou škálu konkrétních případů, což, jak bude dále rozvedeno, klade na celou soustavu antropogeografie nesmírné nároky. Každý z těchto zvláštních druhů pohybu navíc reaguje na geografické podmínky odlišně, a proto je jí každý druh pohybu ovlivněn trochu jinak. Stejně jako se liší typy pohybu i to, co je přenášeno, mění se i stupeň mobility s ohledem na jednotlivé národy a jejich kulturní úroveň. Ratzel tvrdí, že mobilita je nejvyšší u národů nižšího kulturního stádia, neboť takové národy nejsou se svou půdou a prostředím natolik svázány, jako národy kulturní (viz citát níže).⁴⁰⁵

Kromě mobility života je základem Ratzelovy antropogeografie také vazba k zemi či svazek se zemí (*die Erdgebundenheit*), jež ovšem není absolutní, neboť život sám se řídí svou vlastní silou (*die Lebenskraft*) nezávislou na okolním prostředí či zemské gravitaci. Zvláště patrná je tato vnitřní síla u člověka, který se navzdory gravitační síle snaží vzletnout do vzduchu, nebo navzdory své přirozenosti proniká svou přítomností nebo nástroji hluboko do oceánu. Jakkoli se však tato vnitřní životní síla dokáže vzepřít zemské přitažlivosti a překonávat možnosti dané její přirozeností, nelze podle Ratzela popřít, že všechny lidské životní činnosti jsou vždy spojeny se zemským povrchem.⁴⁰⁶ Byl dokonce toho názoru, že míra, jakou jsou národy „připoutány“ k Zemi, a tedy závislé obecně na přírodě, se ani s vyšší úrovní kultury či civilizace nijak nesnižuje, právě naopak. Se stále větším stupněm kulturního vývoje je člověk na zemi závislejší: „*Pohled na rostoucí význam ekonomického života s rostoucí kulturou a hustotou obyvatelstva stačí k tomu, abyste sami sebe přesvědčili, že toto oddělení [od přírody – pozn. autora] nikdy nebude absolutní. [...] Velká Británie, Německo, Belgie, celá kultura je nyní mnohem více než před sto lety závislá na bohatství uhlí a železa, jimiž příroda tyto země obdarovala. Je to právě díky tomuto novému poutu, které dříve neexistovalo nebo nebylo známo, kvůli*

⁴⁰⁴ RATZEL, *Anthropogeographie* I, 1899, s. 113–204; srov. RATZEL, Friedrich, *Die geographische Methode in der Ethnographie*. In: *Geographische Zeitschrift* 3, 1897, 5, s. 268–278.

⁴⁰⁵ RATZEL, *Anthropogeographie* I, 1899, s. 63–64.

⁴⁰⁶ Tamtéž, s. 66–67.

němuž je společnost na zem více vázaná. Primitivní národ ve skutečnosti neznamena to, že by měl nejužší vztahy s přírodou, jaké si lze představit, ale spíše to, že žije pod neustálým tlakem přírody. [...] Kultura je osvobození od přírody ne ve smyslu oddělení, ale naopak je širším, rozmanitým a různorodým propojením s ní samotnou. [...] Nestáváme se osvobozenějšími na přírodě jako celku tím, že ji důkladněji využíváme a studujeme, pouze se stáváme nezávislejšími na jejích rozmarech [...]. Proto jsme [...], díky naší kultuře, v nejnižším vztahu s přírodou ze všech národů. Víme totiž, jak ji využít co nejlépe.“⁴⁰⁷

S velkou provázaností života a zemského povrchu souvisí také (jak již bylo naznačeno) vlivy konkrétních vlastností zemského povrchu (rozložení země a vody, nadmořská výška, tvar reliéfu atd.) na dějinný pohyb. Ratzel pohyb života po povrchu země přirovnával k toku vody nebo pohybu zvířat v krajině: „*Podobně jako voda, i když bez otrockého dodržování zákona gravitace, se i život řídí nutkáním proniknout do hlubších částí Země. Prochází přitom žlaby a koryty, částečně z důvodu sledování nepostradatelné vody, částečně s vědomou snahou vyhnout se výškám, jejichž překonávání vyžaduje větší námahu. Cesty stěhovavých ptáků vedou vždy určitými horskými průsmyky a údolími, stejně jako další méně rozpoznatelné cesty jiných stěhovavých zvířat a rostlin. Život lidí vykazuje stejnou tendenci. Nadmořská výška nezastaví historické pohyby natrvalo, ale brzdí je, zdržuje je nebo je odklání.“⁴⁰⁸ Podle Ratzela se tedy dějinný pohyb přizpůsobuje konkrétním geografickým podmínkám. Poukazoval přitom na příklady konkrétních vojenských tažení či migrací v dějinách, které se vždy ubíraly stejnými nebo alespoň podobnými trasami. Dějinný pohyb je tedy vždy usměrňován geografickým prostředím, „*stejně jako se vlna vždy stejným způsobem tříští o skálu určitého tvaru, tak určité přírodní podmínky vždy ukazují stejnou cestu pohybu života [...].“⁴⁰⁹ Na základě svých přirozených vlastností jsou tedy země „*předurčeny k tomu, aby udávaly dějinnému pohybu určité formy a směry“⁴¹⁰***

Vedle obecných vlastností zemského povrchu akcentuje Ratzel ve své antropogeografii také roli polohy a prostoru. Podle jeho definice zahrnuje termín poloha (*die Lage*) tři faktory: na prvním místě je to velikost a tvar regionu dále pak příslušnost k určitým vlastnostem půdy, podnebí a vegetace, a nakonec jsou to vztahy k ostatním

⁴⁰⁷ Tamtéž, s. 63–64.

⁴⁰⁸ RATZEL, Friedrich, *Die Erde und das Leben. Eine vergleichende Erdkunde*, 1. díl, Leipzig, Wien, 1901, s. 702.

⁴⁰⁹ RATZEL, *Anthropogeographie I*, 1899, s. 13.

⁴¹⁰ Tamtéž, s. 105.

oblastem zemského povrchu, zejména s ohledem na možnosti dopravy a pohybu.⁴¹¹ Ratzel rozlišuje dva základní typy polohy: polohu okrajovou (*die Randlage*) a centrální (*die zentrale Lage*), přičemž každá z nich má své výhody a nevýhody, které jsou poplatné konkrétním historickým okolnostem a situacím. V závislosti na vzájemných vztazích konkrétních oblastí je určen směr, rozsah i rozmanitost jejich vzájemné výměny a rovnováhy. Mezi určitými polohami, resp. umístěními existuje také přirozené napětí, které je o to větší, do jaké míry se oblasti vzájemně liší svou celkovou geografickou povahou (pobřeží vs. vnitrozemí, nížiny vs. hornaté oblasti atd.). Napětí mezi oblastmi může být rovněž způsobeno rozdíly v hustotě zalidnění či ve sféře kultury. Takové rozdíly pak mají na svědomí neustálý „tok“ v určitém směru. Z hlediska vztahu určité oblasti k oblastem jiným může být země ve své poloze téměř izolovaná od ostatních. V takovém případě země na jedné straně poskytuje lidem výbornou ochranu, na straně druhé tato poloha brání oživujícím vnějším vlivům a stimulacím. Život v takových polohách „tuhne a chřadne“. Příkladem jsou izolované ostrovy, které leží stranou námořních tras, odlehlé části hor či výčnělků pevniny, nebo nepřístupné bažiny. V takových izolovaných oblastech tak podle Ratzela běžně nacházíme zbytky velmi starých kultur a etnik (Veddové na Cejlonu, přežívající keltské jazyky v severním Skotsku, Walesu a Irsku, Pygmejové v afrických pralesích atd.). Okrajová poloha však nemusí být nutně jen útočištěm posledních enkláv přírodních národů nebo starých kultur či etnik. Může být také dobrým strategickým východiskem rozvíjejících se národů a států. Pokud je navíc kombinována s přístupem k moři, poskytuje obyvatelům výbornou ochranu i možnosti dopravy.⁴¹² Centrální poloha, jako druhý extrém, má rovněž příslušné dopady na dějiny. V těchto oblastech dosahuje hojnost a intenzita života svého vrcholu. Centrální poloha skýtá vynikající výchozí podmínky pro ovládnutí velkých oblastí a jejich spojení v jeden celek (např. Římská říše). I centrální poloha má však své nevýhody, které plynou z toho, že je ve zvýšené míře vystavena dějinným pohybům a dalším vnějším vlivům. Možnosti ochrany jsou často příliš slabé, aby ustály vnějšímu náporu.⁴¹³ Výhody a nevýhody centrálního umístění se podle Ratzela projevují podobným způsobem ve dvou zcela odlišných zemích jako je Německo a středoafriická Bornuská říše: „*Společné je, že mají*

⁴¹¹ Tamtéž, s. 211.

⁴¹² V tomto ohledu často upozorňoval na výhody, které vyplývají z polohy Velké Británie nebo Japonska. MIYAKAWA, Yasuo, *The Evolution of the Political Geography of Japan in the Perspective of Ratzel and Gottmann: The Mutation of the Pacific Maritime Corridor and the Metamorphosis of the World Megapolis*. In: ANTONSICH, Marco, KOLOSSOV, Vladimír, PAGNINI, Paola M. (ed.), *Europe between Political Geography and Geopolitics. On the Centenary of Ratzel's Politische Geographie*, Roma 2001, s. 204.

⁴¹³ Tamtéž, s. 211–228.

největší vliv, když jsou silní, naopak nejohroženější jsou, když jsou slabí. To je výhoda i nebezpečí centrální polohy všude na zemi.“⁴¹⁴

Dalším faktorem, který ovlivňuje život a dějiny je prostor (*der Raum*). Základním východiskem Ratzelova uvažování o prostoru je vědomí jeho limitů. Oproti velikosti moří a oceánů je rozloha obyvatelné plochy pro suchozemský život relativně omezená. Rozšiřující se život proto velice rychle dosahuje hranic dostupného prostoru. Na zemi proto podle Ratzela probíhá boj o prostor (*der Kampf um Raum*), jehož výsledek nemůže spočívat pouze v jeho „stlačení“ či „vytlačení“, ale spíše vede k diferenciaci života, resp. k rozdělení prostoru ve smyslu organické dělby práce. Kromě bytostí, které potřebují k životu relativně velký prostor, existují také organismy, kterým k životu stačí prostor velmi malý. Různé životní formy se proto vždy snaží využít rozličné zdroje potravy. Prostor je tudíž vyplňován na mnoha úrovních. U lidské společnosti se tento diferenciacní účinek boje o prostor (stejně jako ve všech věcech) vyskytuje pouze v sociální oblasti, kde vede k dělbě práce, např. ke vzniku nových odvětví podnikání, zkrátka k progresivní organizaci společnosti. Ratzel však upozornil, že k tomuto procesu dochází pouze tehdy, pokud je prostor již do určité míry zaplněn a zároveň je omezena možnost emigrace. Pokud je to totiž možné, migrace do jiných oblastí zůstane důležitým, možná nejdůležitějším prostředkem v boji o sebezáchovu (*der Kampf um die Selbsterhaltung*).⁴¹⁵

Vývoj života na zemi jasně dokládá rozdíly mezi relativně širokými a relativně úzkými prostory. Efekt úzkého či širokého prostoru se značně liší v detailech podle místa a neméně také podle času. Život podle Ratzela obecně vykazuje tendenci ke zdoání (zvládnutí, ovládnutí) prostoru v průběhu dějin. Lze tudíž hovořit o „zákonu rostoucích prostorů“ (*der Gesetz der wachsenden Räume*). Demonstrovat jej lze na příkladech ekonomiky a obchodu, které se navzdory prostorovým omezením rozvinuly ve světové ekonomické a obchodní síť. Stejnou tendenci lze podle Ratzela vysledovat i v sociální a státně-politické oblasti, kdy se státy v průběhu času rovněž stávaly a stávají prostornějšími.⁴¹⁶

Pokud jde o vlastnosti rozličných prostorů a jejich efektů na lidskou společnost a dějiny, pak se Ratzel domnívá, že v relativně úzkém prostoru se stává život intenzivnějším a rychleji dosahuje vyšších stádií než v prostoru velkém či širokém (např.

⁴¹⁴ Tamtéž, s. 101.

⁴¹⁵ Tamtéž, s. 229–254.

⁴¹⁶ RATZEL, P. G., 2. vyd., s. 206.

historický vývoj Řecka).⁴¹⁷ Účinek úzkého prostoru lze rovněž sledovat ve městech (díky velké koncentraci života), jež jsou (nejen z důvodu své polohy) centry vysokého a rychlého kulturního vývoje ve srovnání s širokými a prázdnými prostorami (pláně severovýchodní Evropy, středoasijské stepi apod.). Na druhou stranu však v úzkém prostoru může snadněji docházet k rychlému úpadku a rozpadu. Zda však úzký prostor nabude velkého historického významu však závisí především na jeho poloze vůči ostatním prostorům a oblastem. Je totiž důležité, aby byl úzký prostor v dostatečné míře propojen s vnějším okolím jak kvůli žádoucím podnětům, tak také kvůli tomu, aby život ve stísněném prostoru netrpěl příliš velkým vnitřním třením. Menší prostor tudíž potřebuje podporu příznivé a na kontakty bohaté polohy v mnohem větší míře než prostor rozsáhlý. Pokud jde o široké a otevřené prostory, jimi podle Ratzela například snáze proniká lidská populace nebo se rychleji šíří myšlenky, ovšem k intenzivnímu kulturnímu vývoji dochází velmi pomalu. Oproti úzkému je však široký prostor více nezávislý než úzký. Dokládá to na příkladu Ruska, jehož velká rozloha mu poskytuje nejlepší ochranu před vnějšími hrozbami. Variabilita a rozdílnost prostorů je podle Ratzela také jednou z příčin rozmanitosti života na zemi.⁴¹⁸

Shora uvedené přístupy vcelku jasně ukazují Ratzelovu snahu o zobecnění neuvěřitelné škály přírodních forem a jejich vzájemných prostorových vztahů s mobilními živými organismy do komplexní antropogeografické, potažmo biogeografické soustavy. Zdá se také, že samotný pohyb živých populací se snažil „vtěsnat“ do jakési „kvantové“ teorie pohybu, jež můžeme s velkou dávkou nadsázky přirovnat ke kvantové mechanice či kinetické teorii látek ve fyzice. Toto přirovnání však má své limity, neboť Ratzel neměl na zřeteli pouze materiální a mechanické skutečnosti, ale snažil se rovněž zohlednit také faktory, impulzy a pohyby čistě duchovní podstaty. Pokud bychom tedy tento přístup dovedli do absolutních měřítek, antropogeografická soustava by byla kompletní teprve tehdy, kdyby došlo také k implementaci fyziologických a psychologických faktorů a možností lidské populace do celého systému. V důsledku toho by teprve tehdy mohla vzniknout jakási všeobsažná a vše objasňující antropogeografická soustava. Pokud však odhlédneme od teoretických úvah a tendencí Ratzelova přístupu, je třeba zdůraznit, že *Politickou geografii* je třeba nahlížet právě z výše popsaných hledisek a principů jeho antropogeografie.

⁴¹⁷ RATZEL, *Anthropogeographie* I, 1899, s. 241.

⁴¹⁸ Tamtéž, s. 229–254.

3.2 Pojetí státu a jeho vztah k půdě

Zatímco Ratzelovy antropogeografické publikace zkoumaly většinou obecné vztahy mezi zemí a pohyblivou lidskou populací z pohledu polohy, prostoru a dalších fyzicko-geografických faktorů, v *Politické geografii* šlo Ratzelovi především o prozkoumání a zhodnocení politického a sociálního života právě z pohledu antropogeografických zásad a principů. Potenciál politické geografie totiž viděl zejména v tom, že jako přírodovědná disciplína může poukázat na význam a vliv dosud přehlížených geografických faktorů na stát a jeho historicko-politický vývoj.⁴¹⁹ Věřil zároveň, že pokud by se podařilo bohaté spektrum politicko-geografických poznatků uspořádat a klasifikovat s ohledem na konkrétní regionální podmínky, bylo by možné komparativním přístupem odhalit zákonitosti, resp. příčinné souvislosti mezi určitými geografickými podmínkami na jedné straně a sociálně-politickou realitou na straně druhé.⁴²⁰ Taková byla Ratzelova představa a k její realizaci se chtěl co nejvíc přiblížit.

Není to však Ratzelova antropogeografická analýza, co dodnes rezonuje v literatuře, jako spíše jeho pojetí a vnímání státu obecně. Právě to je předmětem neustálých dohadů, chybných úsudků a někdy také ideologicky motivované kritiky. V řadě publikací, kde se rozebírá Ratzelovo myšlení a *Politická geografie*, se lze například dočíst, že Ratzel (pod vlivem pozitivismu a sociálního darwinismu) považoval stát za živoucí či biologický organismus, který musí růst, sílit a zaujímat stále větší prostor, aby přežil (v boji o život).⁴²¹ Tato interpretace Ratzelovy práce je nejen banální,

⁴¹⁹ RATZEL, P. G., 2. vyd., s. iii–iv.

⁴²⁰ Tamtéž, s. iii–vi; HERTZBERG, s. 397.

⁴²¹ V tomto duchu srov. např.: SEMJONOV, J. N., *Fašistická geopolitika ve službách amerického imperialismu*, Praha 1951, s. 51–52; *Buržoasní geografie nástroj imperialismu*, Praha 1952, s. 13; HEYDEN, 1960, s. 81–84; ANUČIN, 1962, s. 74; KREJČÍ, Karel A., *Škaredé portréty. Němečtí militaristé včera a dnes*, Praha 1962, s. 112–113; SMITH, Woodruff D., *The ideological origins of Nazi imperialism*, New York, Oxford 1986, s. 148; KAŠPAR, Jaroslav, *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách*, Praha 1990, s. 14; BAAR, Vladimír, RUMPEL, Petr, ŠINDLER, Petr, *Politická geografie*, Ostrava 1996, s. 13an; JEHLIČKA, Petr, TOMES, Jiří, DANĚK, Petr (ed.), *Stát, prostor, politika. Vybrané problémy politické geografie*, Praha 2000, s. 17; SKOKAN, Ladislav, *Politickogeografický a geopolitický úvod do regionální geografie*, Ústí nad Labem 2001, s. 113; BURROW, 2004, s. 107–108; VORÁČEK, Emil, *Eurasijství v ruském politickém myšlení. Osudy jednoho z porevolučních ideových směrů ruské meziválečné emigrace*, Praha 2004, s. 74; MARTIN 2005, s. 169–170; TOUŠEK, Václav, KUNC, Josef, VYSTOUPIL, Jiří, *Ekonomická a sociální geografie*, Plzeň 2008, s. 13; KREJČÍ, Oskar, *Geopolitika středoevropského prostoru. Pohled z Prahy do Bratislavy*, Praha 2009, s. 97; DANICS, Štefan, *Základy vědy o politice*, České Budějovice 2009, s. 151–152; DRULÁK, Petr, *Teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2010, s. 45–46; CABADA, Ladislav, ŠANC, David a kol., *Panregiony ve 21. století. Vývoj a perspektivy mezinárodních makroregionů*, Plzeň 2011, s. 9–10; CRESSWELL, 2013, s. 45; CHYSKÝ, Václav, *Po stopách konceptů střední Evropy 19. a počátku 20. století se zaměřením na „Mitteleuropu“ Friedricha Naumanna*. In: *Střední Evropa* 28, 2012, 136, s. 125; KREJČÍ, Oskar, *Mezinárodní politika*, Praha 2014, s. 536–537; ŠTOLLOVÁ 2016, s. 54, 93; DRULÁK, Petr, *Úvod do mezinárodních vztahů*. In: NOVÁK, Miroslav a kol., *Úvod do studia politiky*, Praha 2019, s. 380.

ale též zavádějící a nesprávná (Ratzel nic takového nikdy nenapsal). Navzdory tomu má ovšem podivuhodnou životnost.⁴²² Přestože je poměrně obtížné vystopovat původ této dezinterpretace, v souvislosti s hledáním ideologických zdrojů německého imperialismu po první a druhé světové válce bylo relativně snadné překroutit, resp. chybně vyhodnotit Ratzelovo pojetí státu,⁴²³ zvláště když se nabízelo spojit ho se sociálním darwinismem. S vědomím toho, že v mládí studoval zoologii, zajímal se o Darwinovu teorii a měl blízko k Haeckelovi, bylo vcelku logicky domyslitelné, že i jeho pohled na stát bude biologický či sociálně darwinistický, založený na idejích Herberta Spencera. Proto mnozí autoři vnímali a následně prezentovali Ratzelovu *Politickou geografii* jako aplikaci Darwinova přirozeného výběru a boje o přežití na lidskou společnost, stát a mezinárodní vztahy. Z takového spojení však nevyhnutelně vyplývá cosi zlověstného, a pro některé autory zřejmě žádoucího.⁴²⁴ Ratzelovo pojetí státu je však ve skutečnosti poněkud odlišné.

Ratzel svou představu o povaze státu vyložil hned v první části své knihy. Nejprve se ovšem ohradil vůči obecně převládajícím pohledům na stát, které v souvislosti s ním dosud nereflektovaly význam půdy a dalších geografických faktorů: „*Pro mnoho politických vědců a sociologů se stát jednoduše vznáší ve vzduchu, stejně jako pro mnoho historiků; půda státu je pro ně pouze pozemkovou držbou většího rázu.*“⁴²⁵ Ratzelovi se naopak státy jevily jako „*prostorově ohraničené a prostorově uložené struktury [...], [které] jsou v nezbytném spojení s půdou [...]*“.⁴²⁶

Ratzel vnímal stát z biogeografického hlediska jako zvláštní formu života rozšířenou na zemském povrchu. Mluví o něm jako o „v půdě zakořeněném organismu“

⁴²² Velmi zajímavou, i když zavádějící interpretaci poskytl také Robert D. Kaplan v roce 2012, když napsal: „*Pokud jde o Ratzela, byl také velmi ovlivněn spisy Charlese Darwina, a tak rozvinul organické, poněkud biologické pojetí geografie, ve kterém se hranice neustále vyvíjejí v závislosti na velikosti a skladbě lidské populace v blízkém okolí. Zatímco my považujeme hranice za statické, naprosté vyjádření neměnnosti, zákonnosti a stability, Ratzel viděl v událostech národů jen postupné rozšiřování, zmenšování a nestálost. Pro něj mapy dýchaly, jako by byly živé bytosti. Z toho vzešla jeho idea organicko-biologického státu, jehož expanze se stala přirozeným právem.*“ KAPLAN, Robert D., *Pomsta geografie. Co mapy vyprávějí o příštích konfliktech a boji proti osudu*, Praha 2013, s. 92.

⁴²³ Např. chybným výkladem a přeceněním jeho termínu „organismus“, nedostatečným studiem jeho textů, záměrnou mystifikací apod.

⁴²⁴ Konkrétní motivy komentátorů Ratzelovy osobnosti a díla ovšem nejde nijak prokázat. Evidentní nicméně je, že zejména pro politickou a sociální vědu, geografii nebo historiografii východního bloku bylo velmi žádoucí jeho odkaz účelně demonizovat jakožto výdobytek buržoazní vědy. Přesto tato dezinterpretace či mystifikace Ratzelovy osobnosti a práce není pouze záležitostí vědy bývalého východního bloku. Neinformované a negativní soudy lze nalézt i v soudobé západní literatuře, a to navzdory několika pokusům o celkové objasnění (především Harriet Wanklyn, James M. Hunter). Na druhou stranu je však třeba podotknout, že soudobí autoři, kteří tuto negativistickou prezentaci přebírají, tak zřejmě nečiní vědomě či úmyslně. Autor se domnívá, že pouze přebírají názory starších autorů a příliš nezkoumají, zda uvedené informace a závěry odpovídají skutečnosti.

⁴²⁵ RATZEL, P. G., 2. vyd., s. iv.

⁴²⁶ Tamtéž, s. iv–v.

(*bodenständiger Organismus*), organismu, kde se lidský faktor a faktor půdy spojily v jeden soudržný organický celek. Organická unie člověka a půdy je pro něho naprosto klíčová a provázanost člověka s půdou absolutně neodmyslitelná: „Člověk je bez země nemyslitelný, stejně tak nejvyšší dílo člověka, stát. Když mluvíme o státě, máme, stejně jako v případě města nebo cesty, vždy na mysli část lidství nebo lidského díla a současně kus zemského povrchu.“⁴²⁷

Slovo „organismus“⁴²⁸ které Ratzel pro stát používá, by skutečně mohlo zavdat domněnce, že státy vnímal jako biologické organismy, které prochází běžnými životními cykly (zrodem, růstem, úpadkem a smrtí) nebo spolu v darwinistickém duchu bojují o život. Nic z toho však Ratzel ve své *Politické geografii* netvrdil. Zdá se tudíž, že mnoho (povrchních) posuzovatelů nepochopilo, jaký význam ve skutečnosti Ratzel termínu „organismus“ s ohledem na stát přisuzuje. Je sice pravdou, že v Ratzelově době bylo relativně běžné označovat stát jako organismus ve smyslu tělesném (údy a orgány) či biologickém,⁴²⁹ nicméně v případě Ratzela tomu tak nebylo. V přístupu ke státu a pojmu „organismus“, jak jednoznačně prokázal James M. Hunter,⁴³⁰ vycházel z názorů svého lipského kolegy: „Pro [Alberta] Schöffleho je organismus relativně nejlepší ze všech metaforických označení státu; ale podle jeho názoru se toto srovnání nemůže stát východiskem politické teorie. Člověk mu musí dát za pravdu, když říká, že stát není fenoménem organického, ale svého druhu sociálního života, a [že] pojem ‚organismus‘ rozhodně nevyčerpává celou podstatu státu. Ale stejně jako není popřením božské podstaty člověka, když se říká, že člověk je organická bytost, potom označená státu organismem nevyklučuje možnost, že stát je organismem morálním.“⁴³¹ Z uvedeného je patrné, že Ratzel pojem organismus využíval velice volně a že stát, který jím označoval, nechápal rozhodně jako pouhou živoucí entitu. V této souvislosti dokonce často upozorňoval na nedostatky této metafory, která stát přirovnávala k biologickému organismu: „Nejdokonalejším organismem mezi zvířaty a rostlinami je ten, ve kterém

⁴²⁷ Tamtéž, s. 4.

⁴²⁸ Na tomto místě je zajímavé podotknout, že pojem „organismus“ prošel od konce 19. století určitou sémantickou změnou. Zatímco dnes si v souvislosti se slovem „organismus“ většinou na prvním místě vybavíme organismus biologický, na konci 19. století se tento termín používal v souvislosti s jakoukoli formou organizované struktury, ne nutně živou entitu. Na tuto skutečnost, která hraje v posuzování Ratzelova díla nezanedbatelnou roli, upozornil jako první James M. Hunter, viz HUNTER, *Perspective*, s. 46.

⁴²⁹ Např. Auguste Comte nebo Herbert Spencer.

⁴³⁰ HUNTER, *Perspective*, s. 13–14, 43. Schöffleho vliv na Ratzelovu koncepci státu jako organismu přesvědčivě prokazuje krátká stať RATZEL, Friedrich, *Der Staat als Organismus* [recenze na práci *Bau und Leben des sozialen Körpers* od A. Schöffleho]. In: *Die Grenzboten* 55, 1896, 52, s. 614–623.

⁴³¹ RATZEL, P. G., 2. vyd., s. 12.

*musí údy přinést nejvyšší oběť ve službě celku, a totiž vlastní nezávislost. Podle těchto měřítek je lidský stát extrémně nedokonalý organismus, protože jeho členové si zachovávají nezávislost [...]. To, co dělá toto spojení lidských bytostí, kterému říkáme stát a jež je jako organismus nedokonalé, schopné tak ohromných a jedinečných úspěchů je to, že jde o duchovní a morální organismus. Duchovní spojení propojuje to, co je fyzicky oddělené; žádné biologické srovnání tím pádem nemůže být vhodné.*⁴³² Ratzel zde konstatoval, že na rozdíl od biologického organismu, který drží pohromadě fyzicky, není lidská společnost dostatečně soudržná, aby bylo možné tuto organickou analogii použít. O něco dále rovněž uvedl: „*Srovnání státu s vysoce vyvinutými organismy je neplodné; a hlavní příčina toho, že tolik vědeckých pokusů přistupovat ke státu jako organismu přineslo tak málo ovoce, spočívá v omezení úvah o analogiích mezi seskupením lidských bytostí a stavbou organické bytosti. Nejvýraznější rozdíl mezi lidským státem a organickou bytostí spočívá právě ve strukturálních vztazích, které jsou znovu a znovu porovnávány. Ve státě je nejindividualističtější produkt stvoření, lidská bytost, která neobětuje žádné vlákno a žádnou buňku své bytosti celku, integrován jen tak, aby se od něho mohla kdykoli znovu oddělit jako nezávislé stvoření; naopak ve zvířecím organismu existuje podřízenost částí, která je zbavována nezávislosti pomocí transformace v zájmu celku.*“⁴³³ Z uvedeného jednoznačně vyplývá, že Ratzel považoval srovnávání státu s živoucím organismem za problematické a nefunkční, neboť taková analogie ignoruje jejich významné strukturální rozdíly. Přesto však, i když si byl vědom těchto nesrovnalostí, zcela tuto metaforu nezavrhl. Některé vlastnosti a části státu totiž místy přirovnával právě k biologickým strukturám a organismům. Není tedy správné se domnívat, že by Ratzel byl zcela v rozporu s biologickým vnímáním státu, jak se snažil dokázat James M. Hunter.⁴³⁴ Jakkoli si byl vědom limitů tohoto srovnání, a zřejmě mu z ideologického hlediska nevyhovovalo, v některých pasážích s touto analogií operuje a státy k biologickým strukturám přirovnává (viz dále). Ovšem na druhou stranu tyto metafory nelze příliš přeceňovat. V každém případě však platí, že Ratzelova organická koncepce státu se od ostatních výrazně liší a ze své podstaty není být biologická. Biologický přístup už ze své přirozenosti totiž vylučuje určitý duchovní rozměr a příliš nepočítá s výjimečným postavením člověka a jeho svobodnou vůlí. Biologický přístup zároveň předpokládá spíše mechanický a materialistický světový názor, který Ratzelovi

⁴³² Tamtéž, s. 11.

⁴³³ Tamtéž, s. 13.

⁴³⁴ HUNTER, *Perspective*, s. 198–220.

rozhodně nebyl vlastní (viz oddíl 4.1). Do jeho koncepcce státu se tak promítá spíše jeho idealistické filozofické stanovisko, ovlivněné Fechnerovým pansychismem.

Pokud jde tedy o Ratzelovo pojetí státu, ten se mu jeví jako nedokonalý, „*duchovní a morální organismus*“.⁴³⁵ Nedokonalý v tom směru, že jeho obyvatelé (*das Volk*)⁴³⁶ jsou velmi individualističtí a extrémně nezávislí na celku (na rozdíl např. od tělesného organismu, kde jsou všechny jeho části – buňky, orgány apod. – neoddělitelnou součástí celku, kterému se naprosto podřizují). V duchovní rovině je spojuje pouze národní, resp. státní idea a v rovině hmotné jen půda, kterou společně obývají a obhospodařují. Půda má proto z hlediska státu zvláštní význam, jenž jde podle Ratzela daleko nad rámec pouhého „podkladu“ (*die Unterlage*) pro život, či předmětu politických třenic. Společný život (na stejné půdě), spolupráce a společná potřeba ochrany vytváří podle něho duchovní spojení nejen mezi lidmi, ale také mezi lidmi a jejich půdou: „*Duchovní spojení s půdou spočívá ve zděděném zvyku žít společně, ve společné práci a v potřebě ochrany před vnějším světem.*“⁴³⁷ Držba půdy se totiž většinou dědí z generace na generaci, předkové a stejně tak současníci v ní zanechávají určitý otisk své celoživotní práce, a proto mezi ní a lidmi vzniká duchovní pouto.⁴³⁸ Krom toho se však Ratzel domníval, že půda člověku neposkytuje pouze obživu, nýbrž že také svými specifickými vlastnostmi do určité míry ovlivňuje podstatu samotného státu a charakter lidské společnosti: „[...] *stát se stává organismem, do kterého je zahrnuta určitá část zemského povrchu tak, že vlastnosti státu jsou složeny z vlastností lidí a půdy.*“⁴³⁹ Státní organismus je tudíž pro Ratzela jakousi fúzí části lidstva a části zemského povrchu, přičemž stát samotný je pak odrazem vlastností obou těchto složek – jak duchovních a morálních kvalit jeho obyvatel, tak vlastností půdy a místních geografických podmínek. Z nich jsou pak „*nejdůležitější [...] velikost, poloha a hranice, dále typ a tvar půdy, včetně její vegetace a vod, a nakonec její vztah k ostatním částem zemského povrchu. Mezi tyto části zahrnujeme především hraniční moře, a dokonce i neobyvatelné (anekumenické) oblasti, které na první pohled nemají žádný politický význam*“.⁴⁴⁰ Na tomto místě je však třeba upozornit, že roli půdy Ratzel úplně nepřeceňuje, jak by se mohlo zdát. Jako anorganická

⁴³⁵ RATZEL, P. G., 2. vyd., s. 11.

⁴³⁶ „*Národem nazývám politicky propojenou skupinu či skupiny lidí, kteří nemusí být nutně příbuzní svým původem či jazykem, ale jsou vázáni společnou půdou a prostorem.*“ Tamtéž, s. 5.

⁴³⁷ Tamtéž, s. 16.

⁴³⁸ „*Navíc zvyk společného soužití nejen spojuje členy lidu jeden mezi sebou, ale také s půdou, ve které jsou uloženy zbytky minulých generací. Z toho se odvíjejí náboženské vztahy se svatými místy, která často vytvářejí mnohem silnější vazby než obyčejný zvyk nebo běžná práce.*“ Tamtéž.

⁴³⁹ Tamtéž, s. 5.

⁴⁴⁰ Tamtéž.

entita samozřejmě nemůže „vstoupit“ do sociálních struktur nebo životních jevů do takové míry, aby přímo náležela k jejich podstatě (tzn. nedeterminuje vývoj), nicméně výrazně ovlivňuje to, co se na ní odehrává a kam se vyvíjí. Jakkoli tedy mezi půdou a státem (potažmo veškerým životem) existuje velmi těsné pouto, je správné tvrdit, že formování státu podle Ratzela podléhá jak geografickým, tak kulturním okolnostem.⁴⁴¹

Úzký vztah mezi státem a půdou, jak bylo uvedeno, existuje podle Ratzela od samého počátku formování státních útvarů, a to po celou dobu jeho existence. Přírodní národy se přitom podle něho nacházejí ve stádiu elementárního (státního) organismu, který může být v krajním případě tvořen jen jedinou vesnicí s přidruženým polem. Takový stav Ratzel přirovnával k jednobuněčnému organismu, který je většinou důsledně izolován od okolí hustou džunglí, která jej obklopuje. Tyto jednobuněčné organismy se postupem času, v souvislosti s tím, jak populace roste a ubývá neobsazené půdy, spojují a utváří větší a složitější organizované státní struktury, případně se naopak mohou za určitých okolností odlučovat. Podstatné je také to, že se Ratzel domníval, že na nízkých úrovních kulturního vývoje jsou odlišnosti mezi lidskými populacemi především důsledkem rozdílů v půdě, klimatu a poloze. Tyto faktory totiž poskytují lidským společnostem různé hodnoty a příležitosti a mají tudíž na svědomí jejich vzájemné ekonomické nerovnosti i kvalitativní rozdíly. Zároveň, jak již bylo uvedeno, Ratzel tvrdil, že čím větší je kulturní úroveň lidské společnosti potažmo státu, tím je vzájemná vazba mezi půdou a lidskou společností hlubší a niternější. Lepší hospodaření a využívání půdy pokročilejšími nástroji a technikami totiž vytváří vyšší hodnoty, kterých je čím dál obtížnější se vzdát. Zároveň se také vytváří možnost uživit větší množství obyvatel ve stejném prostoru, čímž roste společenská dělba práce a současně větší vzájemná závislost a provázanost jak mezi různými odvětvími ekonomického života, tak také mezi společností a její půdou: *„Takže rozvoj každého státu je progresivní organizace půdy pomocí stále užších vazeb s lidmi. Roste-li počet obyvatel ve stejném prostoru, rostou spojovací nitky mezi lidmi a půdou, využití přírodních zdrojů je stále rozvinutější a zvyšují moc národa, který se však stává stále závislejší na své půdě do té míry, dokud nedojde k jeho úplnému ustrnutí (Erstarrung) [...]“*⁴⁴² Proto *„je právem prohlášeno za nemyslitelné, aby současný vyspělý stát přesadil (verpflanzt) všechny své obyvatele do*

⁴⁴¹ MAZIS, Ioannis Th., STOGIANNOS, Alexandros, *Die Boden-Staat Relation in Friedrich Ratzels politisch-geographischer Lehre*. In: Zeitschrift für die Regionale Wissenschaft 1, 2011, 1, s. 17.

⁴⁴² RATZEL, P. G., 2. vyd., s. 7–8.

nové země. “⁴⁴³ Jinde konstatuje: „*Stát by nemohl změnit svoji půdu, aniž by se stal zcela odlišným.*“⁴⁴⁴

Pro stát má půda (země) celou řadu významů. Krom toho, že národu poskytuje obživu, je skrze svůj ekonomický a hospodářský význam také zdrojem politické moci.⁴⁴⁵ Zároveň může svými specifickými vlastnostmi státu rovněž zajišťovat také ochranu (neprostupné lesy, pouště, pohoří apod). Ratzel vyzdvihl také význam toho, že se v průběhu dějin, především v souvislosti s kulturním a technologickým vývojem, objevují dosud neznámé kvality půdy a její ekonomický potenciál (roste politická hodnota půdy). Čím více jej národ odhalí a aktivně využívá její energetické zdroje, tím větší je jeho „zakořenění“. To se pak následně promítá do větší stability státu, neboť národ k půdě více citově či duchovně přilne a přisoudí jí současně politický význam. V neposlední řadě je pro stát půda důležitá i z toho důvodu, že její bezpečné vlastnictví zaručuje státu jeho trvalou existenci.⁴⁴⁶

Ratzel rozlišuje také dvě formy vztahu státu k půdě. Půda je buď ovládána nebo vlastněna. V přirozeném stavu však tyto vztahy splývají, resp. jsou totéž. Přivlastnit si půdu a začít na ní hospodařit je totéž, jako začít na ní vládnout. Nejvýstižněji to v recenzi postihl Heinrich Hertzberg, když to interpretoval slovy: „[...] *ujmout se držby půdy znamená ujmout se také vlády* [...]. [...] *v každém hospodářském vlastnictví je vždy ukryto i vlastnictví politické.*“⁴⁴⁷ Postupem času, spolu s tím, jak se společnost rozvíjí a diferencuje, se vlastnictví a vláda stále více rozdělují, ovšem nikdy nedojde k tomu, že by obě formy vztahu k půdě ztratily vzájemný kontakt.⁴⁴⁸

3.3 Dějinný pohyb, prostorový růst a diferenciacie státního organismu

V *Politické geografii* Ratzel opakuje celou řadu svých antropogeografických poznatků a závěrů, které prezentoval v jiných publikacích, především v *Antropogeografii*. Platí to zejména o kapitolách, které pojednávají o dějinném pohybu, poloze a prostoru. V *Politické geografii* (stejně jako v *Antropogeografii*) tedy dějinné pohyby národů rozdělil mezi pohyby vnitřní a vnější. Základní formy vnějších pohybů jsou podle něho

⁴⁴³ Tamtéž, s. 28.

⁴⁴⁴ RATZEL, Friedrich, *Über den Lebensraum. Eine biogeographische Skizze*. In: Die Umschau 1, 1897, 21, s. 366, viz Bayerische Staatsbibliothek, Ratzeliana IX. Sonderabdrucke aus Zeitschriften, č. 42.

⁴⁴⁵ RATZEL, P. G., 2. vyd., s. 5.

⁴⁴⁶ Tamtéž, s. 25.

⁴⁴⁷ HERTZBERG, s. 400.

⁴⁴⁸ RATZEL, P. G., 2. vyd., s. 46.

hlavně: populační růst, populační šíření, vyrovnávání hustoty osídlení, válečná či dobovačná tažení a kolonizace. Vnitřní pohyby pak mohou tyto vnější pohyby ovlivňovat nebo dokonce vyvolávat. Patří mezi ně například kulturní stav národa a jeho ekonomické potřeby, geografické znalosti, náboženské představy či zcela konkrétní ideje, které mohou u národů vyvolat potřebu pohybu.⁴⁴⁹

Na pohyby obecně pak může mít vliv celá řada faktorů, které pohyby buď podporují, nebo potlačují. Mezi ně patří například kvalita půdy, která určuje to, zda na ní populace prospívá a roste nebo stagnuje, vodstvo, zda má národ přístup k moři nebo může využívat říční systém k efektivní dopravě, a v neposlední řadě terén či tvar reliéfu, jež může pohybu výrazně bránit (neprostupné lesy, pohoří, pouště apod.). V *Politické geografii* se lze dočíst celou řadu příkladů, jak rozličné geografické faktory ovlivňovaly pohyb, a tím udávaly směr světové historii. Kupříkladu na Alpách Ratzel jasně demonstroval, jak důležitá je to bariéra v pohybu lidí, myšlenek a kultury, a to i navzdory tomu, že přes ně lidé udržovali vzájemné kontakty i úzké a trvalé vazby. Staří Římané například Alpy obešli nejprve západním směrem, což mělo za následek rozšíření jejich středomořské kultury zprvu severozápadním směrem, namísto směru severního či severovýchodního.⁴⁵⁰ Římská civilizace se tak kvůli geografické překážce rozšířila nejprve do oblastí dnešní Francie, teprve později do severovýchodní Evropy. Uvedený příklad odklonu dějinného pohybu je tak možné vidět jako jeden z nejdůležitějších faktorů evropské historie. Překážky dějinného pohybu, které Ratzel uvádí v hojné míře, jakkoli netvrdí, že jejich účinek je absolutní, vždy mohou ovlivnit směr dějinného pohybu. Totéž platí pro oceánské proudy či pravidelný, jedním směrem vanoucí vítr. Všechny tyto faktory, stejně jako již zmíněná vyrovnávací síla hustoty lidského osídlení, mohou podle Ratzela tvořit konstantní směry pohybu po velmi dlouhou dobu a ovlivnit tak historický vývoj.⁴⁵¹

Pokud jde o prostorový růst státu, potažmo národa, nemá nic tak zásadní význam jako vztah neměnné půdy a rostoucího počtu obyvatel. Nevyhnutelným důsledkem této skutečnosti je tendence ke stále rozsáhlejšímu využívání půdy, které se projevuje jak expanzí populace do nových prostorů, tak v jeho stále důvěrnějším spojení se zemí. Ze stavu „elementárních organismů“, které postupně narůstají a rozšiřují se, postupně vzniká stav současné politické a ekonomické „okupace“ (*die Besetzung*) země. Je to proces

⁴⁴⁹ Tamtéž, s. 85–97, 217an.

⁴⁵⁰ Tamtéž, s. 104.

⁴⁵¹ Tamtéž, s. 95–96.

jakéhosi vrůstání národa do (přirozeného) prostoru, kdy „země nikoho“ stále více mizí a kdy se i pohraniční oblasti osídľují ve stále větší míře, dokud se veškerá půda nestane aktivně využívaným národním územím. Kultivace nové půdy však zároveň způsobuje další růst. Jak populace dále roste, půda se stává stále vzácnější, zvyšuje svoji politickou a ekonomickou hodnotu, přičemž s dalším kulturním rozvojem je v ní rozpoznáván další a další ekonomický potenciál. Ratzel byl rovněž toho názoru, že velký teritoriální, a tím pádem i politický růst velice úzce souvisí s rozšiřováním geografických obzorů a naopak. Zajímavý je také jeho názor, resp. postřeh, že právě pokročilá kultura a hlubší vztah k půdě, který je charakteristický pro země západní Evropy, způsobuje, že právě ony se snaží v mimoevropské sféře uplatnit svoje prostorové nároky na úkor ostatních evropských či původních národů. Jsou si totiž dobře vědomy její potenciální ekonomické hodnoty, zatímco domorodí obyvatelé význam vlastní půdy dosud zcela nerozpoznali. Podle něho tak velmoci mezi sebou soupeří (bojují) o prostor, protože potřebují více půdy a zdrojů pro své stále početnější obyvatelstvo. Konečným stádiem veškerého růstu bude podle Ratzela stav, kdy veškerý zemský povrch bude prostorově propojen, osídlen a ekonomicky využíván, a kdy všechny světové politické mocnosti splynou do jednotného lidstva.

Růst státního organismu v historii se podle Ratzel řídil již zmíněným „zákonem rostoucích prostorů“ (*der Gesetz der wachsenden Räume*). Ratzel samozřejmě neměl na mysli zákon v exaktním slova smyslu, ale spíše určitou tendenci srůstání a spojování prostorů do větších celků. Tato tendence (v rámci politické geografie) platí zejména pro menší státně-politické jednotky, které jsou spřízněny historickým a kulturním vývojem a rovněž geografickými podmínkami. Uvedený „zákon“, resp. tendence však podle Ratzela rozhodně není absolutní. Poukázal především na etnické skupiny původních domorodců, které se málokdy zformovaly ve velký státně-politický útvar. Konstatoval zároveň, že tendence k založení státu větších rozměrů bývá většinou spojena s vnějším vlivem nebo ohrožením.⁴⁵²

Jako specifický projev růstu (ale i pohybu) Ratzel prezentuje kolonizaci (nejen zámořskou). Chápe jí jako nezbytný projev přebytku obyvatelstva, jehož počet stále narůstá, přičemž půdy je pořád relativně stejné množství. Ratzel také upozornil na to, že ačkoli bývá poměrně často doprovázena vojenským dobýváním, je to čistě ekonomická koloniální činnost, která bývá nejlepším předpokladem trvalého spojení s mateřskou

⁴⁵² Tamtéž, s. 244–245.

zemí. Za „pravou“ kolonizaci považuje takovou, která probíhá pomalu a postupně podle dobře vypracovaného plánu („*Půdu lze koupit, a přesto ji nevlastnit.*“)⁴⁵³ a v důsledku počítá s integrací v hospodářské, politické i kulturní oblasti. Ekonomické „mírové dobytí“ (*friedliche Eroberung*) je podle něho nejlepší cestou k trvalé politické nadvládě: „*Je to politicky řízená a chráněná, pomalá a důsledná práce nejmenších sil, která dobyla miliony kilometrů čtverečních půdy, a je tak pevně zakořeněná, že Francie proti nim roky v Tonkinu marně bojovala.*“⁴⁵⁴ Žádné dobytelské snahy tak podle Ratzela nemohou vést k trvalému připojení dobytého území k expanzivní mocnosti, neboť nevytváří strukturu organického státu. Zároveň si povšiml, že už po relativně krátké době, kdy je vzdálená oblast kolonizována z mateřské země, se charakter příchozích osadníků, resp. koloniální populace promění a nabude oproti domovině odlišných rysů. Tuto postupnou transformaci mají podle něho na svědomí odlišné vlastnosti půdy, klimatu a dalších geografických faktorů, jakož i fauny a flory. Ratzel také upozornil na „sílu“ koloniální půdy, která po čase může působit jako dezintegrační faktor zvyšující se přímo úměrně s narůstající vzdáleností od mateřské země a jejího centra.⁴⁵⁵

Jak je patrné, proti integračním silám stojí též síly rozpadu velkého státního organismu, které mohou způsobovat geografické vlivy i vlivy politické. Mezi geografické patří již uvedená vzdálenost od centra státu (pokud je dostatečná), rozdíl v příslušnosti ke klimatickému pásmu, hospodářská a ekonomická soběstačnost připojené či kolonizované oblasti apod. Všechny tyto faktory pak podporují či vyvolávají politické příčiny rozpadu, jež samy o sobě mohou pramenit z nedostatečné soudržnosti v etnické, národní či kulturní oblasti (např. absence společné historie). Samotný rozpad velkého státního útvaru pak Ratzel přirovnává k organickému dělení zárodečné buňky.⁴⁵⁶ V žádném případě se tudíž nepodobá hnilobě či rozkladu mrtvoly, neboť části někdejšího státu existují dál a mnohdy také nadmíru prosperují. Jako příklad uvádí Prusko v období napoleonských válek, kdy v důsledku porážky přišlo o rozsáhlá území na západě i východě, a přesto nepřestalo existovat. Žádná část státního organismu tudíž nemá takový význam, který by v případě jejího ztracení znamenal rozklad celého státu. V rozpadu tedy Ratzel vidí spíš určitý druh politické transformace.

⁴⁵³ Tamtéž, s. 48.

⁴⁵⁴ Tamtéž, s. 503.

⁴⁵⁵ Tamtéž, s. 129–172.

⁴⁵⁶ Tamtéž, s. 112.

Další faktorem vývoje státu je diferenciaci. Ratzel ji chápe jako určitý typ vnitřního pohybu, který je úzce spjat s růstem. V přirozeném stavu, resp. ve stavu „elementárního organismu“, je stát vnitřně diferencován pouze ve velmi malé míře, a to výhradně prostřednictvím rozdílů v půdě.⁴⁵⁷ Pokud se však „jednobuněčné státní organismy“ spojí, případně srostou do větších a složitějších státních struktur, každá z územních oblastí státu začne hrát roli jakéhosi specializovaného orgánu, a to s ohledem na svoje umístění (polohu), kvalitu půdy, nerostné bohatství, energetické zdroje apod. Každá z oblastí (ačkoli do určité míry ztratí svoji samostatnost) tak postupně získá určitou funkční úlohu v rámci dělby práce státních oblastí. Díky této specializaci částí svého území, které se tímto způsobem navzájem doplňují, dochází jednak ke tmelení státního organismu a jednak k jeho dalšímu vzestupu a růstu, neboť díky této pokročilé dělbě práce dokáže stát získat ze svého teritoria mnohem více zdrojů a hodnot. V důsledku této diferenciaci přitom dostávají jednotlivé oblasti často úplně jiný význam, než jaký by kdy mohly získat samy, kdyby zůstaly separované a nezávislé. Tato diferenciaci samozřejmě podle Ratzela neprobíhá jen na celostátní („makro“) úrovni, ale též na nižších úrovních. Typicky poukazuje na vzájemné vztahy a rozdělení funkcí mezi městem a jeho vesnickým zázemím.⁴⁵⁸ Dochází tak zároveň k postupnému rozlišení mezi jádrem státu a jeho periferií (hranicí).

3.4 Hranice jako periferní orgán

Velkou pozornost získala *Politická geografie* také díky Ratzelovu specifickému a do značné míry originálnímu chápání (nejen politických) hranic.⁴⁵⁹ Hranice totiž podle Ratzela nejsou pouhé linie zanesené do mapy, ale prostorové formace zvláštního druhu. Zatímco politická hranice byla doposud převážně chápána pouze jako linie, která ohraničuje životní prostory obyvatel daného státu, Ratzel v hranicích vidí daleko víc. Hranice je pro něho místem, kde se zastavuje dějinný pohyb, pokud narazí na překážku, nebo místem, kde se setkávají dva protichůdné pohyby rostoucích národů. Z hlediska historie je totiž hranice podle Ratzela v klidu jen zdánlivě. Je a vždy byla místem, kde se spolu střetávaly politické mocnosti a národy. Historický vývoj hranic je tudíž výrazem jejich vzájemné konkurence a soupeření o prostor. Pravý charakter hranice se tak jasně

⁴⁵⁷ Tamtéž, s. 107–110.

⁴⁵⁸ Tamtéž, s. 114–121.

⁴⁵⁹ Bayerische Staatsbibliothek, Ratzeliana, Supplement, Schachtel 19, Besprechungen zur „Politischen Geographie“.

projevuje ve válce, neboť tehdy je snadno narušena a v případě politické rovněž snadno posunuta. Kulturní hranice mezi národy ovšem tak snadno posunout nelze.⁴⁶⁰

Historický vývoj politických hranic Ratzel popisuje rovněž od přirozeného stavu, kdy je elementární státní organismus od ostatních většinou důsledně izolován člověkem nedotčenou divočinou. V takovém případě se politické nároky mezi jednotlivými vesnickými státy ztrácejí v rozlehlém a neobsazeném pralese, a stejně tak i hranice takového základního politického organismu tvoří široký pás, který se postupně vytrácí v zemi nikoho. Do určité doby bylo navíc hraniční pásmo záměrně udržováno jako neprostupná pustina, která měla obraný a strategický význam. Ovšem s příbytkem obyvatelstva, růstem populace do prostoru a současně potřebou vzájemného obchodního styku docházelo k čím dál většímu zalidňování dostupné půdy také v pohraničních oblastech a vzniku obchodních či opevňovacích bodů. V důsledku toho se tak z hranice stalo úzké pásmo (ovšem nikdy ne pouhá abstraktní linie) a, jak pokračovala diferenciací území státu, i jeho specifický orgán. Ten má pozoruhodnou pozici, neboť skrz něj proudí veškerý materiál, který stát dováží či exportuje. V každém případě hranice v sobě kombinuje prostředky a funkce dopravy, obchodu i obrany (např. Fort Jay na Governors Island v New Yorku).⁴⁶¹

Hodně pozornosti Ratzel věnuje také přirozeným hranicím. Ty chápe jako přírodní limity, které člověku, případně jiným životním formám, brání v pohybu, zastavují je nebo alespoň zpomalují. Přirozenými hranicemi jsou tak mořská pobřeží, okraje pouští, linie říčních toků, okraje lesů a horské hřebeny. Historický vývoj a vzájemná konkurence pak nutí sousedící státy zvolit si nějakou linii, která by rozdělila prostor podle jejich politických nároků. Taková hranice pak může být samozřejmě určena zcela libovolně, bez ohledu na geografickou realitu (viz hranice kolonií v Africe), ovšem za nejlepší hranici Ratzel označuje hranici pobřežní, resp. přímořskou (uzavírá státní území, chrání jej, a zároveň je přístupná dopravě a obchodu).⁴⁶² Pozemní hranice totiž podle něho, jakkoli mohou být tvořeny vysokým horským pásmem, ztrácejí postupně, v důsledku stále většího kulturního a technologického vývoje, svoji efektivitu. I tak ovšem z hlediska hranic k těm nejhodnotnějším geografickým prvkům patří říční toky a horská pásma. V případě řek však odmítá názor, že řeka je nejpřirozenější a nejlepší hraniční linií. Na nižších stupních kulturního vývoji sice sloužila jako efektivní hranice, ale s postupujícím

⁴⁶⁰ Tamtéž, s. 537–541.

⁴⁶¹ Tamtéž, s. 537–562, 605an.

⁴⁶² Tamtéž, s. 568–570.

kulturním vývojem je hodnotnější a hraje větší roli spíše jako dopravní tepna.⁴⁶³ Naproti tomu význam horských hřebenů jakožto hraničních pásem prý podle něho potvrzuje samotná historie. Pokud má stát dobré přirozené hranice, které jsou navíc v souladu s přirozeně ohraničeným prostorem, má takový stav podle Ratzela příznivý vliv na stabilitu státu a jeho kulturní vývoj. Na druhou stranu, pokud má stát nepřirozené, tzn. negeografické hranice, vnitřní síly jej nutí k expanzi a celkově nepříznivě ovlivňují politický vývoj a stabilitu státu. V žádném případě však Ratzel nevyklučuje, že by národ nemohl dobře prospívat i na území vymezeném špatnými hranicemi.⁴⁶⁴

Pokud bychom na závěr chtěli Ratzelovu *Politickou geografii* zhodnotit z hlediska jejího významu s ohledem na další vývoj této disciplíny, pak je třeba říct, že Ratzelovou největší zásluhou jednoznačně bylo, jak napsal Hermann Overbeck, že jako jeden z prvních „*vnímal státy jako funkční prostorové struktury, jako rušná společenství, politicky organizovaná ústrojí a jako politické životní prostory, které musí být jasně odlišovány od fyziognomických měřítek zemského povrchu*“.⁴⁶⁵ Je třeba zdůraznit, že teprve díky Ratzelovi byl také plně doceněn význam polohy a především půdy, resp. země pro stát a jeho historii. V důsledku toho byla země daleko více než kdy dříve vnímána jako entita, která je se svými obyvateli v úzkém vztahu. Velmi důležité bylo také Ratzelovo rozpoznání relativní hodnoty, kterou určitá zeměpisná oblast může mít a jež se může projevit až v průběhu dějin v souvislosti s lidskou činností a pokrokem. Zajímavý byl také jeho postřeh, že ne každé lidské společenství si je plně vědomo významu vlastní obývané země. Všechny tyto myšlenky dokazují, že ve „*způsobu geografického myšlení byl [Ratzel] daleko před svými kolegy*“.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Tamtéž, s. 571–576.

⁴⁶⁴ Tamtéž, s. 597an.

⁴⁶⁵ OVERBECK, s. 188.

⁴⁶⁶ HUNTER, *Perspective*, s. 62.

4 Ratzelův dosavadní obraz v literatuře a jeho přehodnocení

Ratzelův dosavadní obraz v literatuře (nejen české) je do značné míry zavádějící, a to s ohledem na dvě skutečnosti: 1) Ratzelovo dílo, včetně jeho ideového ukotvení, je prezentováno velmi nepřesně či zcela chybně, a 2) jeho osobní kredit je znevažován kvůli pochybnému světonázoru, který údajně zastával, a pomyslnému geopolitickému uvažování, jímž měl ovlivnit a inspirovat vůdčí osobnosti meziválečného a nacistického Německa k expanzivní politice.⁴⁶⁷ Oba faktory se v různé míře prolínají v literatuře formou rozličných výroků a úsudků o Ratzelovi a jeho práci, jež dohromady tvoří to, co se autor rozhodl (po vzoru Jamese M. Huntera) označovat jako „tradiční pohled“.⁴⁶⁸ Ten se konkrétně skládá z následujících tezí, které, jak se zdá, tvoří určitou logickou posloupnost:

1. Ratzel vystudoval biologii.⁴⁶⁹
2. Byl darwinista a stoupenec Ernsta Haeckela.⁴⁷⁰
3. Byl ovlivněn filozofií Herberta Spencera.⁴⁷¹
4. Byl materialista a (environmentální/přírodní/geografický) determinista.
5. Ratzelův přístup byl sociálně darwinistický, tvrdil, že mezi lidskými společnostmi a státy probíhá boj o přežití a na mezinárodní scéně jde o přežití silnějšího.⁴⁷²
6. Stát vnímal jako (živý/živoucí) biologický organismus,⁴⁷³ který musí růst a sílit, aby přežil.⁴⁷⁴
7. Byl (horečným) stoupencem kolonialismu a imperialismu.⁴⁷⁵
8. Byl členem Všeněmeckého svazu.
9. Razil/popularizoval pojem Lebensraum.
10. Byl zakladatelem/otcem/dědečkem/předchůdcem německé geopolitiky.

⁴⁶⁷ Pro ilustraci druhého bodu viz příloha č. 1. Jde sice o vyhocený a značně ideologizovaný prototyp z 60. let, ale s podobným vnímáním Ratzela se lze setkat i v mladší literatuře.

⁴⁶⁸ Srov. HUNTER, *Perspective*, s. 221.

⁴⁶⁹ Viz JAMES, Preston E., JONES, Clarence F. (ed.), *American Geography. Inventory & Prospect*, Syracuse 1954, s. 184; ROMANCOV, Michael, *Geopolitika*. In: CABADA, Ladislav, KUBÁT, Michal (ed.), *Úvod do studia politické vědy*, Praha 2002, s. 422; DANICS 2009, s. 151. Nepřesné, vyučil se lékárníkem, poté vystudoval zoologii.

⁴⁷⁰ Velmi problematické – měl vážné výhrady vůči Darwinově evoluční teorii a Haeckelovu světonázoru. Autoři ve většině případů nezaznamenali zásadní vliv Moritze Wagnera.

⁴⁷¹ Ve skutečnosti se proti ní vymezil. Zároveň, pokud jde o Ratzelovu filozofickou příslušnost, nebyly rozpoznány nebo jsou přehlíženy vlivy Gustava T. Fechnera, Wilhelma Wundta, Alberta Schäffleho.

⁴⁷² Velmi zavádějící.

⁴⁷³ Viz pozn. p. č. 421.

⁴⁷⁴ Banální a chybná intepretace Ratzelova organického pojetí státu, srov. kap. 3.2.

⁴⁷⁵ Rovněž problematické tvrzení.

11. Prostřednictvím Karla Haushofera (svým odkazem) ovlivnil a inspiroval Adolfa Hitlera k formulaci expanzivní zahraničněpolitické doktríny, která počítala s rozšířením národního Lebensraumu.

Uvedené výroky, které jsou rozptýleny a různě nakombinovány v literatuře, tvoří dohromady velmi negativní obraz Ratzela a jeho díla. Každé z tvrzení zároveň představuje článek paměťového řetězce, který dosud převládá v povědomí geografů, politologů a historiků. „Tradiční pohled“ tak rozhodně není, jak by se mohlo zdát, již překonaným názorem na Ratzela. Naopak. Je stále součástí dnešního povědomí, a to i navzdory tomu, že každá z tezí, která tento pohled tvoří, je velmi sporná (viz následující podkapitoly).

Pokud bychom hledali původ nebo počátky tohoto negativního pohledu, je pravdou, že jeho prototypy, operující zejména s tezemi 7, 8 a částečně 10, bychom našli již v meziválečné dohodové, protiněmecky orientované literatuře,⁴⁷⁶ v době formujícího se názorového proudu, jenž tvrdil, že německý národ přirozeně tíhne k autoritativním režimům, militarismu, výbojnosti apod. Právě v souladu s tímto přesvědčením se mnozí pouštěli do hledání myšlenkových kořenů či projevů této „specifické“ německé národní povahy. Často poukazovali na různé výroky Bismarcka, Treitschkeho, Nietzscheho a mnoha dalších osobností 19., případně dřívějších staletí. Do tohoto diskurzu Ratzelovo jméno rovněž patřilo, ovšem síla kritiky byla v jeho případě relativně omezená (podobně jako u dalších osobností), a v zásadě se opírala jen o jeho členství ve Všeněmeckém svazu a někdy také o selektivně vybírané citace z určitého zlomku jeho literární produkce. Tato „dohodová kritika“ by jistě časem odezněla, nebýt ovšem druhé světové války. V důsledku událostí třicátých a čtyřicátých let 20. století totiž jeho negativní vnímání zesílilo. Hledání myšlenkových kořenů německé rozpínavosti a militarismu (k nimž se přidal ještě národní socialismus) přirozeně v průběhu druhé světové války (i po ní) pokračovalo,⁴⁷⁷ a „příčiněním“ Karla Haushofera (jeho role viz podkapitola 4.4), Hitlera a dalších představitelů nacistické garnitury Ratzelovo jméno z pomyslného seznamu ideologických sponzorů pangermanismu a národního socialismus nezmizelo. Dokonce ani dnes, navzdory snaze několika badatelů, není tato domněnka o spojitosti mezi

⁴⁷⁶ ANDLER, Charles, *Le Pangermanisme philosophique (1800 à 1914)*, Paris 1917, s. lxxviii–lxxxix; ŠUSTA, Josef, *Světová politika v letech 1871–1914 III. Rozmach imperialistických sklonů v světové politice*, Praha 1927, s. 57, 189.

⁴⁷⁷ Podstatná byla rovněž myšlenka kontinuity mezi imperialismem starého císařství a nacistickým Německem, viz MCGOWAN, Lee, *Radikální pravice v Německu. Od roku 1870 po současnost*, Praha 2004, s. 24an.

Ratzelom a geopolitikou třetí říše zcela opuštěna. Určitou roli v tom jistě sehrávají tvrzení obsažená v tezích 1 až 6, jelikož se zdají být v příčinné a logické souvislosti s tezemi následujícími. Oba faktory (chybné vyhodnocení Ratzelova díla a jeho spojování s geopolitikou) se velmi dobře doplňují a tvoří těžce rozložitelný a napadnutelný celek, zvláště pokud jedním z klíčů k problému je přehodnocení a reinterpretace Ratzelova rozsáhlého, nepřehledného a komplikovaného díla. Jakkoli tedy mohli mít mnozí badatelé pochybnosti o stávajícím „tradičním pohledu“, ve většině případů se do studia Ratzelova života a práce z rozličných důvodů nechtěli nebo nemohli pouštět, a raději následovali „tradiční pohled“.

V následujícím textu bude postupně prokázáno, že všechny výše uvedené teze, resp. pilíře „tradičního pohledu“ jsou buď chybné, neúplné nebo velmi problematické.⁴⁷⁸ Autor se tedy pokusí o jejich přehodnocení a v případě zjevných omylů nabídne vysvětlení jejich původu. Na tomto místě je ovšem nutné zdůraznit, že záměrem autora není Ratzela očišťovat, ale spíše přispět ke spravedlivějšímu a objektivnějšímu posouzení jeho života a díla, které pochopitelně zapadá do kontextu doby, v níž žil a pracoval.

4.1 Environmentální / přírodní / geografický determinismus a materialismus

Ratzelovo dílo bývá v literatuře běžně klasifikováno jako materialistické a deterministické. Obě teze jsou v kontextu „tradičního pohledu“ velmi důležité. Tvrzení o materialismu totiž podporuje jeho domnělou provázanost s Haeckelovým světonázorem, a deterministická charakteristika Ratzelova myšlení a díla zase navozuje dojem, že byl přesvědčen o nevyhnutelnosti následujícího dějinného vývoje, např. válečného střetávání mezi státy v rámci boje o prostor. Podle deterministické filozofie se totiž veškeré lidské jednání a konání podřizuje neměnným a mechanickým přírodním zákonům, přičemž všechny děje a události jsou těmito zákony dopředu předurčeny (determinovány), např. přírodním prostředím. V deterministickém přístupu tak nezbývá místo pro svobodnou vůli člověka. Pokud je tedy Ratzel označován za deterministu, nutně to vyvolává dojem, že ve svých dílech nebral ohled na aktivní roli člověka, jeho vědomí a svobodnou vůli. Ovšem opak je pravdou, především pokud jde o svobodnou vůli člověka a jeho roli v dějinách.

⁴⁷⁸ Autor však přeskóčí tezi č. 1, protože Ratzelovo vzdělání bylo dostatečně rozebráno v druhé kapitole, a tezi č. 6, neboť Ratzelova koncepce státu byla dostatečně objasněna v oddíle 3.2.

Determinismus životního prostředí, který má být základním charakteristickým rysem Ratzelova díla,⁴⁷⁹ byl příležitostně dokazován i několika citacemi, které byly většinou vytrženy z kontextu a nerespektovaly celkovou povahu jeho kompletního vědeckého díla. Jako důkaz byl např. citován následující úryvek: „*Dějinnou rovnicí můžeme tedy vyplnit antropogeografickými skutečnostmi vždy tak, že pouze jedna veličina zůstane neznámou; a tou je čas. Za daných poměrů velikosti, prostoru a polohy určitá událost nastane, jen nevíme kdy.*“⁴⁸⁰ Do kontrastu s tímto úryvkem bychom však mohli umístit např. tuto pasáž: „*Stejné účinky geografických poměrů jsou možné pouze za předpokladu, pokud by všichni lidé disponovali stejnými vlohmi a talentem.*“⁴⁸¹ Pravdou je, že v případě popisu a hodnocení států, poloha, prostor a další geografické faktory (dokonce i počet obyvatel) zůstávaly podle Ratzela „*pouze nesoudržnými pojmy, pokud nevím, jakými dovednostmi a jakým charakterem jsou lidé obdařeni*“.⁴⁸² Tyto úryvky se ovšem mohou zdát pouhými izolovanými citáty, které, stejně jako ten první, nevypovídají nic o celkovém charakteru Ratzelova díla. Naštěstí se však autor ve své snaze popřít jeho deterministickou klasifikaci může opřít nejen o řadu dalších citátů z Ratzelových prací, ale také poukázat na výsledky dalších badatelů, kteří dospěli ke stejnému závěru.

Tezi o Ratzelově determinismu např. už v polovině 50. let minulého století zpochybňoval Hermann Overbeck, který upozorňoval na to, že již od 70. let 19. století můžeme v Ratzelových esejích nalézat doklady svědčící o jeho vysokém hodnocení lidské populace jakožto faktoru v jeho politicko-geografickém systému. Například ve své

⁴⁷⁹ Viz DOBROV, A. S., *Hlavní metody apologie imperialismu v buržoasní hospodářské geografii*. In: Buržoasní geografie nástroj imperialismu, Praha 1952, s. 19; ROUBÍK, František, *K úkolům historické geografie*. In: Společnost přátel starožitností českých 64, 1956, 3, s. 131; HEYDEN, s. 80an; ANUČIN, s. 37; MARŠÍK, Miroslav, *K otázce determinismu ve vztahu přírodního prostředí a společnosti*. In: Sborník československé společnosti zeměpisné 68, 1963, 2, s. 140–141; DLOUHÝ, Jindřich, *Friedrich Ratzel [životopisný medailonek]*. In: Lidé a země. Zeměpisný a cestopisný měsíčník 13, 1964, 8, s. 374; ZBOŘIL, Zdeněk, *O politické geografii, geopolitice a některých nectnostech*. In: Mezinárodní vztahy 30, 1995, 2, s. 116; KAŠPAR, s. 16; TOMEŠ, Jiří, *Geopolitika – nástroj a process politické organizace prostoru*. In: JEHLIČKA, Petr, TOMEŠ, Jiří, DANĚK, Petr (ed.), *Stát, prostor, politika. Vybrané problémy politické geografie*, Praha 2000, s. 166; KREJČÍ, O., *Geopolitika*, s. 97; BUDIL, Ivo T., *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Praha 2003, s. 178; KELLER, Jan, *Dějiny klasické sociologie*, Praha 2005, s. 478; BUDIL, Ivo T., *Za obzor Západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*, Praha 2007, s. 572–573; TOUŠEK, KUNC, VYSTOUPIL, s. 13–14; DANĚK, *Geografické myšlení*, s. 37; MATLOVIČ, René, MATLOVIČOVÁ, Kvetoslava, *Geografický determinizmus a výskumy religii (Ellen Semple a jej „Influences“)*. In: *Historia Ecclesiastica* 9, 2018, 1, s. 140–141; KRULÍK, Oldřich, *Politická geografie. Úvod do politické geografie*. In: NOVÁK, Miroslav a kol., *Úvod do studia politiky*, Praha 2019, s. 219.

⁴⁸⁰ RATZEL, Friedrich, *Anthropogeographie. Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte* (= 1. část, 3. vydání), Stuttgart 1909, s. 64; srov. MARŠÍK, s. 140–141.

⁴⁸¹ RATZEL, Friedrich, *Einige Aufgaben einer politischen Ethnographie* [původně otištěno v *Zeitschrift für Socialwissenschaft* 3, 1900, 1, s. 1–19]. In: *Kleine Schriften*, sv. 2, s. 405.

⁴⁸² Tamtéž, s. 408.

studii o Kalifornii z roku 1877 Ratzel uvedl, že tento mladý severoamerický stát podává mnohem „více dokladů o silné ruce a velkém duchu mimořádně nadaného a energického lidu než účinků mrtvé přírody“.⁴⁸³ Jinde zase, např. v politické geografii Spojených států amerických varoval Ratzel před přeceňováním faktorů polohy a prostoru, a poukazoval na význam národů, které spoluurčují politický význam zemí: „Obvyklé nadhodnocování prostoru je povrchní, když se zapomíná, že historický vývoj dodnes přinesl skvělé výsledky v malých prostorech, že politická hodnota [der Wert] zemí je spoluurčována hodnotou národů a že v porovnání s duchovními silami je celá naše Země jen nepatrná.“⁴⁸⁴ Podle Ratzela má totiž každá země, resp. oblast svou relativní politickou hodnotu, „která může pospávat, ale také se zítra probudit a být okázale aktivní,“⁴⁸⁵ a to v souvislosti s lidmi, kteří potenciál dané země aktivně využijí. Ratzel také upozorňoval na národy, které ze svých zemí vytvořily víc, než jim umožňovala velikost, poloha nebo tvar území, které obývaly (Atény ve starověku, Prusko v novověkých dějinách apod.).⁴⁸⁶ Podle Ratzela lze tedy jediným „měřítkem síly státu“ označit nakonec pouze „lidskou populaci“.⁴⁸⁷

Je evidentní, že Ratzela nelze označit za deterministu. Jakkoli byla jeho vyjádření v tomto ohledu mnohdy vágní a nejasná, je prokazatelné, že uznával svobodnou vůli člověka a jeho aktivní roli v dějinách s tím, že je ve svém konání a jednání přirozeně omezen svými vlastními limity a geografickými bariérami, resp. přírodními podmínkami. Ty sice mohou vstupovat do života národů rozličným způsobem, pasivním (viz kap. 3.2) někdy i aktivním (např. formou přírodních pohrom, ovlivňováním evolučního vývoje příslušné komunity), nicméně přesto jsou stále jen dějištěm či arénou, která poskytuje lidem jednak příležitosti (byť regionálně rozdílné) a jednak možnosti svobodného konání a jednání: „V lidské oblasti neexistuje žádná nutnost, žádné nezdolné zákony, člověk spíše prosazuje svou vůli, skutečně svou libovůli, a to v širokých mezích.“⁴⁸⁸ Vliv geografického prostředí „závisí ,do značné míry na síle vůle‘. ,Čím je silnější a houževnatější, tím menší bude jeho účinek.‘ [...] ,Řeka, která tvoří hranici pro zahálčivý národ, nemusí být překážkou odhodlanému lidu.‘ [...] ,Obecné závěry tak lze vyjádřit jen

⁴⁸³ RATZEL, Friedrich, *Über Kalifornien* [původně otištěno v Sechster und siebenter Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft in München 1877, s. 124–148]. In: Kleine Schriften, sv. 2, s. 3; srov. OVERBECK, s. 179.

⁴⁸⁴ RATZEL, Friedrich, *Die Vereinigten Staaten von Amerika*, sv. 2. *Politische Geographie der Vereinigten Staaten von Amerika unter besonderer Berücksichtigung der natürlichen Bedingungen und wirthschaftlichen Verhältnisse*, München 1893, s. 89; srov. OVERBECK, s. 179.

⁴⁸⁵ RATZEL, Friedrich, *Politisch-geographische Rückblicke. 2. Das englische Weltreich*. In: *Geographische Zeitschrift* 4, 1898, 4, s. 223; srov. OVERBECK, s. 179.

⁴⁸⁶ RATZEL, *Aufgaben*, s. 406–407; srov. MAZIS, STOGIANNOS, s. 16.

⁴⁸⁷ Cit. OVERBECK, s. 179.

⁴⁸⁸ RATZEL, Friedrich, *Anthropogeographie*, 1882, s. 51.

podmíněně. 'Není zde ani stopy po determinismu geografického prostoru!'“⁴⁸⁹ To si jistě uvědomoval i Johannes Steinmetzler v padesátých letech minulého století, když napsal: „Ratzela nelze považovat za geografického deterministu v přísném slova smyslu.“⁴⁹⁰ Autor se domnívá, že pokud by bylo nutné Ratzelovo díla nějakým způsobem klasifikovat, vhodnější by byl termín kompatibilismus,⁴⁹¹ v rámci kterého je svobodná vůle člověka považována za kompatibilní s deterministickým chováním anorganického světa.⁴⁹² Nelze totiž předpokládat, že by jako vědec 19. století zcela nevěřil v určitou uspořádanost kosmu a přírodního světa.

Pokud jde o materialismus, který byl a je Ratzelovi rovněž velmi často přisuzován, ani zde nelze autorům, kteří tuto klasifikaci používají,⁴⁹³ dát za pravdu. Materialismus je totiž filozofický přístup, který tvrdí, že jediná věc, která existuje, je hmota, a že veškeré jevy a události jsou pouze výsledkem její interakce. Materialistický přístup tak popírá veškeré duchovno, čímž vylučuje existenci Boha, případně jiné duchovní síly. Ratzel byl po většinu svého života věřící a v době, kdy tvořil svá nejvýznamnější díla, jeho víra v Boha neustále sílila. *Politickou geografii* psal například v době, kdy svoji hlubokou religiozitu nijak neskrýval. Existují jeho menší literární díla, která jsou toho jednoznačným dokladem.⁴⁹⁴ Ale i v jeho velkých pracích můžeme nalézt zmínky o Bohu, stvoření apod. V době práce na *Politické geografii*, případně i v době vzniku studie s názvem *Lebensraum*, byl navíc ovlivňován filozofickým postojem svého kolegy Gustava T. Fechnera, panpsychismem (viz kap. 2.3.2), s kterým se Ratzel, jak dokazoval James M. Hunter, zřejmě ztotožňoval.⁴⁹⁵ Ohledně Fechnerova panpsychismu, encyklopedie Britannica uvádí: „[Fechner byl] *panpsychista s organickým pohledem na*

⁴⁸⁹ SCHULTZ, Hans-Dietrich, *Friedrich Ratzel. Bellizistischer Raumtheoretiker mit Naturgefühl oder Vorläufer der NS-Lebensraumpolitik?* In: DEIMEL, Claus, LENTZ, Sebastian, STRECK, Bernhard (ed.), *Auf der Suche nach Vielfalt*, Leipzig 2009, s. 132.

⁴⁹⁰ STEINMETZLER, s. 67.

⁴⁹¹ *Compatibilism* In: Stanford Encyclopedia of Philosophy [online], [cit. 2021-02-06]. Dostupné z: <https://plato.stanford.edu/entries/compatibilism/>.

⁴⁹² Další klasifikace, která by rovněž přicházela v úvahu, je např. posibilismus, tj. názor, že prostředí vytváří příležitosti pro určitý okruh lidských reakcí a že člověk má možnost mezi nimi volit; nebo probabilismus, hlásající, že fyzické prostředí sice samo neurčuje lidské reakce, přesto ale některé podmiňuje s větší pravděpodobností než jiné. *Prostředí geografické*. In: Sociologická encyklopedie [online], [cit. 2021-02-06]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Prost%C5%99ed%C3%AD_geografick%C3%A9.

⁴⁹³ TROLL, Carl, *Geographic Science in Germany during the Period 1933–1945. A Critique and Justification*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 39, 1949, 2, s. 134; BASSIN, Marc, *Race contra Space. The Conflict between German Geopolitik and National Socialism*. In: *Political Geography Quarterly* 6, 1987, 2, s. 116–117, 119; BASSIN, F. R. *1844–1904*, s. 125, 128; MATLOVIČ, MATLOVIČOVÁ, s. 139–140.

⁴⁹⁴ RATZEL, Friedrich, *Die Tagesansicht Gustav Theodor Fechners*. In: *Die Grenzboten* 60, 1901, 17, s. 169–178.

⁴⁹⁵ HUNTER, *Perspective*, s. 43, 77, 81–82, 135an.

svět, zastával názor, že každá entita je do určité míry vnímavá a že působí jako součást života nějaké všeobecné entity v hierarchii, která sahá až k božské Bytosti, jejíž složky zahrnují celou realitu. Bůh je duší světa, který je zase jeho tělem. Fechner tvrdí, že vůle každé lidské bytosti poskytuje impulsy božské zkušenosti a že Bůh získává a trpí lidskou zkušeností. Právě proto, že Bůh je nejvyšší bytost, je v procesu vývoje. Nikdy ho nemůže překonat nikdo jiný, ale neustále překonává sám sebe v čase. Tvrdí tedy, že na Boha lze pohlížet dvěma způsoby: buď jako na absolutního vládce nad světem, nebo jako všehomíru světa; ale obě podoby jsou aspektem stejné Bytosti. Fechnerova tvrzení obsahují úplnou výpověď panenteismu, včetně dipolárního božství, vůči kterému lze bez rozporu postavit kategorie absolutnosti a relativity.⁴⁹⁶ Není třeba dodávat, že panpsychismus či panenteismus jsou idealistické filozofické směry, nikoli materialistické.

Vezmeme-li v potaz Ratzelovu víru v Boha a panpsychickou filozofii, ke které měl velmi blízko, nemůže být pochyb o tom, že filozoficky byl idealistou, nikoli materialistou.⁴⁹⁷ Ostatně i jeho koncepce státu, který vnímal jako „*duchovní a morální organismus*“,⁴⁹⁸ je poplatná panpsychické filozofii a rozhodně není materialistická. Přestože vědecký pozitivistický materialismus byl na přelomu 19. a 20. století bezpochyby na svém vrcholu, musí dát autor za pravdu názoru, že Ratzel „*patří do skupiny vědců, kteří se i přes svou otevřenost vůči aplikaci vědeckých, zejména biologických kritérií na kulturní studia, drželi zbytku idealistického pohledu na svět*“.⁴⁹⁹ Zbývá tedy objasnit, co je zdrojem chybné domněnky, že byl materialistou a deterministou.

Jak již bylo uvedeno na začátku této podkapitoly, teze o Ratzelově materialismu a determinismu má v „tradičním“, negativistickém pohledu významné místo. Přesto však za účelem této negativní prezentace evidentně nevznikly. Jejich původ lze hledat spíše v nedorozumění, které způsobila práce Ellen Churchill Sempleové (1863–1932) – americké geografky, která původně vystudovala historii na Vassar College v New Yorku, avšak poté, co se měla možnost seznámit s Ratzelovými pracemi, se začala zajímat o geografii. Vypravila se proto do Lipska, aby se mohla zapojit do jejího studia. Její zkušenost je sama o sobě poměrně zajímavá a poplatná své době a místu. V Německu

⁴⁹⁶ *Pantheism – German idealism*. In: Britannica [online]

⁴⁹⁷ Ostatně rozpoznali to i marxističtí filozofové a geografové, např. HEYDEN, s. 45; ANUČIN, s. 73.

⁴⁹⁸ RATZEL, P. G., s. 11.

⁴⁹⁹ FABER, s. 391.

tehdy ženy neměly přístup na univerzitní přednášky, a proto mohla Ratzelovým výkladům naslouchat pouze v malé předsíni u přednáškového sálu, do něhož zůstávaly dveře otevřené.⁵⁰⁰ Podobným způsobem se účastnila lipského geografického semináře. V průběhu studia (v letech 1891–1892 a 1895)⁵⁰¹ se s Ratzelem a jeho rodinou velmi sblížila a evidentně Ratzelovu práci upřímně obdivovala.⁵⁰² Faktorem, který hrál roli v jejich přátelském vztahu, byla jistě i skutečnost, že Ratzel velmi dobře znal a důkladně procestoval její domovinu. Jejich srdečný a vřelý vztah pokračoval i poté, co se Sempleová vrátila do USA. Není bez zajímavosti, že po první světové válce, když už byl Ratzel dávno po smrti, poskytla rodině finanční pomoc.⁵⁰³ Zásadní ovšem je, že za Ratzelova života jej oslovila s návrhem překladu jeho *Antropogeografie* do anglického jazyka s tím, že bude nejspíš nezbytné ji přizpůsobit anglosaskému čtenáři. Ratzel odpověděl: „*Nevidím důvod, proč bych s tvým plánem nesouhlasil. Jsme spolu na stejné lodi a sdílím tvůj názor, že Anthropogeographie nemůže být přeložena doslova: musí být přizpůsobena anglo-keltskému duchu a zvláště anglo-americkému...*“⁵⁰⁴ Zároveň však požádal, zda by mohl korigovat rukopis: „*Jen jednu záležitost bych chtěl vyřešit. Chtěl bych prohlédnout manuskript, což se zdá být přirozenou prosbou.*“⁵⁰⁵ Bohužel Ratzel už takovou příležitost neměl. Zemřel na začátku srpna 1904, ani ne rok a půl po tom, co se tento nápad vznikl.

Ellen Sempleová však od svého záměru neupustila a v roce 1911, sedm let po Ratzelově smrti, vydala svoje nejvlivnější, ale také nejkontroverznější dílo s názvem *Influences of Geographic Environment, on the Basis of Ratzel's System of Anthropo-Geography*. Velmi důležitý je už samotný název publikace: Vlivy geografického prostředí, na základě Ratzelova systému antropogeografie. Ten totiž budí zdání, že kniha Ellen Sempleové je vystavěna na Ratzelově antropogeografickém systému a že respektuje jeho systém myšlení. Sama v předmluvě píše: „*Tato kniha, jak se původně plánovalo před více než sedmi lety, měla být zjednodušenou parafrází či reinterpretací principů obsažených v Antropogeografii od Friedricha Ratzela [...]*“⁵⁰⁶ Dále pak dodává: „*Počáteční fáze práce však odhalily nutnost radikální úpravy původního záměru.*“⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ WANKLYN, s. 30–31.

⁵⁰¹ EDWARDS, Everett Eugene, *Ellen Churchill Semple*. In: *Agricultural History* 7, 1933, 3, s. 150.

⁵⁰² WANKLYN, s. 31.

⁵⁰³ HUNTER, *Perspective*, s. 41.

⁵⁰⁴ Ratzelův dopis Ellen Semple ze 4. dubna 1903, cit. HUNTER, *Perspective*, s. 289.

⁵⁰⁵ Tamtéž.

⁵⁰⁶ CHURCHILL SEMPLE, Ellen, *Influences of Geographic Environment. On the Basis of Ratzel's Systems of Anthro-Geography*, New York 1911, s. iii.

⁵⁰⁷ Tamtéž.

Ellen Sempleová však nerespektovala, jak se později ukázalo, Ratzelovu předlohu a kniha sama o sobě tvoří její vlastní příspěvek k humánní geografii, který byl pouze inspirován Ratzelovou *Antropogeografií*. Sama totiž vyvinula svůj vlastní systém vlivů životního prostředí na člověka, který je sám o sobě exemplárním příkladem materialistického a především environmentálně deterministického přístupu v geografii.⁵⁰⁸ Ve druhé kapitole uvedené knihy např. podrobně hovoří o „tlaku prostředí“, o způsobech, kterými „prostředí mění postavu člověka [...] tím, že mu vnucuje určité dominantní aktivity“ apod. Lidstvo je popisováno jako „pasivní subjekt“ vystavený environmentálním faktům, které „určují směr“ jejího vývoje a determinují velikost sociální skupiny. Ve své práci Sempleová často používá příslovce „nevyhnutelně“, „vždy“, „všude“ apod. Celou její knihou tak prostupuje tento směr prezentace vztahu lidské společnosti a přírodního prostředí.⁵⁰⁹

Než podrobně zkoumat detaily Sempleové knihy je však podstatnější zdůraznit, že v době, kdy publikovala svoji práci, působilo ve Spojených státech jen velmi málo geografů (pokud vůbec nějakých), kteří mohli o Ratzelovi něco vědět,⁵¹⁰ a Sempleová byla jedinou americkou geografkou, která měla tu čest studovat přímo u něho na věhlasném pracovišti v Lipsku. Z toho důvodu se mezi kolegy těšila mimo jiné značné prestiži. Uvědomíme-li si zároveň, že překlady Ratzelových prací v angličtině nebyly dostupné, byla její kniha (a do určité míry je i dodnes) předobrazem Ratzelova myšlení (nejen) v anglicky mluvících zemích.⁵¹¹ Velmi málo se totiž geografové zaobírali mírou její „radikální úpravy“, ostatně dále v předmluvě prokázala (zdánlivě) skvělou obeznámenost s Ratzelovou prací a jeho ideovými východisky. Bylo tedy logické přijmout její práci s přesvědčením, že se řídila jeho koncepty. V důsledku tak Ratzel neměl v anglicky mluvícím světě příliš velkou příležitost mluvit sám za sebe.⁵¹² Není tedy divu, že pod vlivem Ellen Sempleové byl Ratzel mylně považován za materialistu a environmentálního deterministu. Teprve po publikování stěžejní práce Jamese M. Huntera (1983), která jako první důkladně a důsledně informovala anglické čtenáře o skutečné povaze Ratzelova díla, se začala jeho chybná prezentace v literatuře postupně

⁵⁰⁸ HUNTER, *Perspective*, s. 278; BASSIN, *F. R. 1844–1904*, s. 129; WANKLYN, s. 32; KEIGHREN, Innes M., *Bringing Geography to Book. Ellen Semple and the Reception of Geographical Knowledge*, London, New York 2010, s. 2.

⁵⁰⁹ Cit. a paraf. KEIGHREN, s. 51.

⁵¹⁰ WARNTZ, William, *Geography Now and Then. Some Notes on the History of Academic Geography in the United States*, New York 1964, s. 150; srov. HUNTER, *Perspective*, s. 285.

⁵¹¹ James M. Hunter např. odhalil, že v některých případech, kdy se autoři snaží vzbudit dojem, že citují Ratzela, ve skutečnosti pracují se Sempleovou, viz HUNTER, *Perspective*, s. 168.

⁵¹² Tamtéž, s. 278.

napravovat. Do té doby bylo možné najít odchylky od environmentálně deterministického a materialistického chápání Ratzela jen velmi vzácně.⁵¹³ Na tomto místě je však třeba upozornit, že Hunterova práce vyšla jen jednou a zřejmě v omezeném nákladu. Její současná špatná dostupnost a zvyšující se časový odstup od jejího vydání bohužel způsobuje, že jeho práce přestává být reflektována. Hrozí tak, že „tradiční pohled“ v literatuře opět převáží. I tak se od jejího vydání objevovaly publikace, které ignorovaly jeho závěry a poznatky.⁵¹⁴ Na závěr je třeba podotknout, že za zkuslení Ratzelova myšlení nelze přímo vinit Sempleovou. Geografové by se měli sami snažit poznat Ratzela prostřednictvím jeho originálních textů a neměli by se spoléhat na jakékoli domnělé zprostředkování a interpretace.

4.2 Darwinismus, sociální darwinismus – Haeckel, Spencer

Jméno Friedricha Ratzela je velmi často spojováno také s darwinismem, sociálním darwinismem⁵¹⁵ a jmény jako Ernst Haeckel⁵¹⁶ a Herbert Spencer.⁵¹⁷ S uvedenými jmény a pojmy Ratzela jistě mnohé spojuje, ale zároveň také mnoho rozděluje. Pokud jde o darwinismus a Darwina,⁵¹⁸ jako mladý student zoologie a čerstvě promován absolvent byl prokazatelně zcela pohlčen myšlenkou evoluce a Darwinovou interpretací jejího ústředního mechanismu.⁵¹⁹ Stal se tak jedním z mnoha stoupenců této nové teorie, jejímž největším propagátorem byl tou dobou v Německu Ernst Haeckel, profesor zoologie v Jeně. Ratzel k němu po určitý čas přirozeně vzhlížel. Roku 1869 se dokonce vydal do Jeny, aby se s ním osobně seznámil a aby si poslechl jeho přednášky. Přesto se však

⁵¹³ SAUER, Carl Ortwin, *Cultural Geography*. In: *Encyclopaedia of the Social Sciences*, sv. 6, London 1932, s. 621; PLEWE, Ernst, *Steinmetzler, Johannes: Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtliche* [recenze]. In: *Erdkunde* 11, 1957, 4, s. 315–316; LOWIE, Robert Harry, *The History of Ethnological Theory*, New York 1937, s. 122–23; srov. LEWTHWAITE, Gordon R., *Environmentalism and Determinism. A Search for Clarification*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 56, 1966, 1, s. 10.

⁵¹⁴ Např. PEET, Richard, *The Social Origins of Environmental Determinism*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 75, 1985, 3, s. 309–333 (přestože Huntera odkazuje); srov. HUNTER, James Murry, *Commentary on „The Social Origins of Environmental Determinism“* [komentář k článku Richarda Peeta]. In: *Annals of the Association of American Geographers* 76, 1986, 2, s. 277–281.

⁵¹⁵ HEYDEN, s. 81; ZBOŘIL, s. 116; KAŠPAR, s. 16; ROMANCOV, s. 421; BUDIL, *Mýtus*, s. 157; BUDIL, *Za obzor*, s. 572; KREJČÍ, O., *Geopolitika*, s. 97; CABADA, ŠANC, s. 9; CHYSKÝ, s. 125; MATLOVIČ, MATLOVIČOVÁ, s. 140.

⁵¹⁶ HEYDEN, s. 81; SKOKAN, s. 113; BUDIL, *Mýtus*, s. 157; KNUTSEN, Torbjørn L., *Dějiny teorie mezinárodních vztahů*, Brno 2005, s. 223; BUDIL, *Za obzor*, s. 572.

⁵¹⁷ TROLL, s. 134.

⁵¹⁸ Autor má za to, že na tomto místě není třeba znovu rozvádět jeho ústřední principy – přirozený výběr a boj o přežití, ty byly tématem oddílu 1.4.

⁵¹⁹ STEINMETZLER, s. 86.

v průběhu 70. let 19. století na jeho vztahu k darwinismu a Haeckelovi něco změnilo.⁵²⁰ Může to částečně souviset s jeho zkušeností z prusko-francouzské války, kdy se mohl (jak se někteří domnívají) prohloubit jeho vztah k Bohu.⁵²¹ Haeckel totiž neměl problém s prosazováním evoluční teorie na úkor víry, a církevní organizace zase neměly problém s velmi silnými útoky na podstatu evoluční myšlenky. Zásadnější roli v jeho odklonu od Haeckela a darwinismu však sehrál spíše přírodovědec Moritz Wagner, s nímž se Ratzel seznámil v roce 1871, a který byl až do své smrti (1887) Ratzelovým blízkým (otcovským) přítelem.

Sám Wagner totiž vyvinul vlastní, modifikovanou verzi Darwinovy evoluční teorie, jelikož dokázal velmi rychle identifikovat jednu z jejích zásadních mezer. Přestože akceptoval myšlenku přirozeného výběru jako základního mechanismu procesu evoluce, cítil, že Darwinova teorie není úplná. Podle Wagnerova přesvědčení postrádala potřebnou prostorovou koncepci. Reagoval tedy v duchu následující úvahy:⁵²² všechny druhy rostlin a zvířat jsou spojeny určitou oblastí rozšíření (*Verbreitungsbezirk*). Neustálý a přirozený nárůst populace v původní lokalitě logicky zvyšuje konkurenci a zároveň zintenzivňuje boj o zdroje dostupné v regionu. Populační přetlak však vede k migraci (odlivu) části původní populace na nové a neobsazené území, což umožní její další rozvoj. V důsledku tohoto procesu se migrující skupina často zcela izolovala od původní lokality výskytu a dostala se do nového a odlišného prostředí. Právě tato změna pak v konečném důsledku vedla k evolučním změnám v organismu. Podle Wagnera tedy docházelo k evoluci především v důsledku migrace a izolace druhových skupin, jež se ocitly v odlišném přírodním prostředí, na které se pak postupně, pomocí přirozeného výběru, adaptovaly. Wagner tuto teorii označil jako „migrační zákon“ (*Migrationsgesetz*). Čím více však tuto teorii rozvíjel, tím více se mu zdál přirozený výběr z hlediska evolučního procesu marginálnější, a důležitější se mu naopak jevily environmentální faktory.⁵²³

Všichni životopisci jsou zajedno, že Wagnerovo pojetí evoluce, a především zdůraznění migračního procesu, bylo zřejmě to nejdůležitější, co ovlivnilo Ratzelův intelektuální vývoj, a především jeho pojetí antropogeografie. Tento fakt asi nejlépe vystihl Mark Bassin, když napsal: „*Dopad Wagnerových teorií na mladého Ratzela byl zásadní a lze ho jen těžko přehánět. Jejich vlivem obrátil svoji pozornost k faktorům*

⁵²⁰ Jistou roli mohla sehrát jeho zkušenost z prusko-francouzské války, při které podle některých znovuobjevil svůj vztah k Bohu. HUNTER, *Perspective*, s. 25.

⁵²¹ Tamtéž, s. 25.

⁵²² V knize *Die Darwin'sche Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen* (1868).

⁵²³ BASSIN, F. R. 1844–1904, s. 126; HUNTER, *Perspective*, s. 26–27.

*pohybu, migraci organismů a prostoru (Raum) [...]. Ratzel se ztotožnil s těmito [Wagnerovými – pozn. autora] zásadami, a s přesvědčením, že Migrationsgesetz byl ‚nejzákladnějším zákonem světových dějin‘, začal vyvíjet svoji humánní geografii aplikováním [těchto principů] na lidské dějiny a život společnosti.*⁵²⁴

Z uvedeného je zřejmé, že Wagner rovněž přesunul důraz z boje o přežití na migraci populace. Boj s příslušníky svého druhu o dostupné zdroje tak není prvořadou reakcí na vzrůstající populaci. Spíše než vnitrodruhový boj o přežití, volí jedinci migraci do nových, dosud neobsazených (nebo méně obsazených) regionů. To je velmi podstatná úprava Darwinovy teorie a Ratzel, jak bylo mnohokrát prokázáno v druhé i třetí kapitole, vystavěl svá antropogeografická díla právě na této interpretaci evolučního vývoje. Pokud tedy někteří autoři označují Ratzela za darwinistu, nejsou ve své klasifikaci přesní. Zcela zásadní a klíčový vliv Wagnera totiž nijak nezmiňují.⁵²⁵

S ohledem na odcizující se vztah Ratzela k darwinismu a Haeckelovi je možné rovněž uvést, že už v polovině 70. let 19. století (jak prokázal Gerhard H. Müller) začal být Ratzel k Darwinovu přirozenému výběru a Haeckelovu světonázoru (monismu) velmi kritický.⁵²⁶ Již v roce 1873 například podrobil důkladné kritice Haeckelovy konstrukce a hypotézy (ohledně archetypů) v recenzi jeho třídílné práce *Die Kalkschwämme* (Houbatky/Vápenatí, 1872)⁵²⁷ a později se dokonce zcela vzdálil jeho světonázoru. Johannes Steinmetzler k tomu píše: „*Jeho hlavní kritikou byl monistický světonázor, na němž Haeckel vystavěl teorii vývoje a který hlásal stále více nevědecky a dogmaticky. Pouhá skutečnost, že dva Ratzelovy články byly zařazeny do prvního ročníku časopisu ‚Glauben und Wissen‘ [Věra a vědění], s podtitulem ‚Volkstümliche Blätter zur Verteidigung und Vertiefung des christlichen Weltbildes‘ [Populární listy pro obranu a prohlubování křesťanského světonázoru], který E. Dennert, řídící učitel z Godesbergu, vydával právě proti monistickým názorům Haeckela a jeho následovníků, dokazuje, jak daleko se od Haeckela posunul. Obsah těchto a dalších článků nám umožňuje rozpoznat Ratzelův světonázor, který byl v jeho zralých letech od Haeckelova diametrálně odlišný.*“⁵²⁸ Je evidentní, že Ratzel velice brzy nesdílel onu přehnanou, někdy až militantně uplatňovanou aplikaci darwinistických zákonů na fungování lidské

⁵²⁴ BASSIN, F. R. 1844–1904, s. 126.

⁵²⁵ HEYDEN, s. 81; LEWTHWAITE, s. 9.; SKOKAN, s. 113; ROMANCOV, s. 422; BURROW, s. 107an; KNUTSEN, s. 223.; DITRYCH, Ondrej, *Darwin a mezinárodní vztahy*. In: LOUŽEK, Marek (ed.), Charles Darwin. Dvě stě let od narození. Sborník textů, Praha 2009, s. 133; CHYSKÝ, s. 125.

⁵²⁶ MÜLLER, F. *Ratzel*, s. 40–42.

⁵²⁷ Tamtéž, s. 40.

⁵²⁸ STEINMETZLER, s. 90–91.

společnosti. Proto se nakonec od darwinismu včetně sociálního (jak ho propagoval právě Herbert Spencer) zcela distancoval.⁵²⁹ Na účet Darwinovy teorie se navíc několikrát vyjádřil dost nelichotivě: „*Darwin byl zvláštní směsicí génia a šosáka [Philister]. Z dlouhodobého hlediska je mi jeho těžkopádný styl protivný. Je škoda, že vysoce postavení němečtí učenci padali zprvu na kolena před Darwinem, který si rozhodně nezasloužil obdiv, jež mu mnozí dodnes projevují stále více v zahraničí než v Anglii a Americe. Zejména o této proskynězi by se dalo říct hodně. [...] Zaoceánský parník o váze deseti tisíc tun, který si v mlze proráží cestu nepokojným mořem s téměř nezmenšenou rychlostí, byl vždy mnohem přesvědčivějším výrazem toho, čemu se říká pokrok vědy než surová hypotéza o přežití nejvhodnějších v boji o existenci.*“⁵³⁰ O Ratzelově inklinaci k darwinismu a Haeckelovi lze s úspěchem pochybovat.

Pokud jde o sociální darwinismus, již bylo uvedeno, že Ratzel se rozhodně neztotožňoval s aplikací Darwinových principů na fungování lidské společnosti. Jako věřící si ostatně uvědomoval, že člověka od ostatních živočichů odlišuje zejména morálka, svědomí a kultura. Sociálně-darwinistické úvahy mu musely nutně připadat brutální, nehumánní a barbarské. Darwinova teorie navíc předpokládala rozvinutí a zachování fyzických i duševních rysů pouze za předpokladu, pokud budou z pohledu jedince užitečné či prospěšné. Některé projevy člověka (např. sounáležitost, altruismus apod.) a existenci lidské kultury tak jeho teorie nedokázala dostatečně objasnit.

Jestliže se však podíváme na definici sociálního darwinismu, vyplývá z ní mimo jiné to, že je to myšlenkový postoj, který slouží k „racionálnímu“ zdůvodnění imperialismu, kolonialismu a rasismu: „*Sociální darwinismus [je] teorie, že lidské skupiny a rasy podléhají stejným zákonům přirozeného výběru, jaké vnímal Charles Darwin u rostlin a zvířat v přírodě. Podle této teorie, která byla populární na konci 19. a na počátku 20. století, slabší byli oslabováni a jejich kultura omezována, zatímco moc a kultura silných rostla na úkor slabých. Sociální darwinisté se domnívali, že život lidí ve společnosti byl bojem o existenci ovládanou ‚přežitím nejschopnějších‘, což je fráze navržená britským filozofem a vědcem Herbertem Spencerem. Sociální darwinisté – zejména Spencer a Walter Bagehot v Anglii a William Graham Sumner ve Spojených státech – věřili, že proces přirozeného výběru působící na variace populace bude mít za následek přežití nejlepších konkurentů a pokračující zlepšování populace. Společnosti*

⁵²⁹ Na Ratzelův distanc od darwinismu upozornil již v roce 1982 Karl-Georg Faber, viz FABER, s. 391.

⁵³⁰ RATZEL, Friedrich, *Briefe eines Zurückgekehrten*, 1. část [původně otištěno v *Die Grenzboten* 58, 1899, 34, s. 337–343]. In: RATZEL, *Glücksinseln*, s. 399.

byly považovány za organismy, které se vyvíjejí tímto způsobem. Tato teorie byla použita k podpoře kapitalismu laissez-faire a politického konzervatismu. Stratifikace tříd byla ospravedlněna na základě „přirozených“ nerovností mezi jednotlivci, protože kontrola majetku byla považována za korelát nadřazených a inherentních morálních atributů, jako je pracovitost a střídmost. Pokusy o reformu společnosti prostřednictvím státních zásahů nebo jiných prostředků by proto zasahovaly do přírodních procesů; neomezená soutěž a obrana současného stavu byly v souladu s biologickým výběrem. Chudí byli ‚nezpůsobilí‘ a nemělo by jim být pomáháno; v boji o existenci bylo bohatství znamením úspěchu. Na společenské úrovni byl sociální darwinismus používán jako filozofické odůvodnění pro imperialistickou, kolonialistickou a rasistickou politiku, udržující víru v anglosaskou nebo árijskou kulturní a biologickou nadřazenost.⁵³¹ Zejména poslední věta definice je v rozporu s Ratzelovými postoji a literární produkcí.

Pokud jde o Herberta Spencera, který bývá rovněž mnohdy zmiňován v souvislosti s Ratzelovým myšlenkovým ukotvením,⁵³² autor už prokázal, že se Spencerem nesdílel některá ideová východiska a principy (materialismus, darwinismus a sociální darwinismus), a zásadně se rozcházel i s jeho pojetím společnosti a státu. Právě Spencer (podobně jako Auguste Comte) totiž vnímal stát jako tělesný organismus v duchu tehdejší biologie.⁵³³ „Dva západoevropští filozofové, Auguste Comte, zakladatel sociologie, a Herbert Spencer ji [evoluční teorii] aplikovali na společenský život. Původ sociálních jevů neviděli v myšlenkách, ale v biologicko-organickém světě. Sociální vývoj lidské společnosti je podle Comteho úplně stejný jako fyzikálně-organicko-biologický vývoj organismů. Podle Spencera ‚veškerý pokrok musí být přičítán přizpůsobení člověka jeho přirozenému a sociálnímu prostředí.‘“⁵³⁴ V oddílu 3.2 byl dostatečně představen Ratzelův koncept státu, který, jak dokázal James M. Hunter, vykazuje značné rozdíly od Spencerova pojetí.⁵³⁵ Sám Ratzel si byl těchto rozdílů vědom a příležitostně se vůči Spencerově konceptu vymezoval a současně kritizoval jeho nedostatky: „Je pravda, že určité nadhodnocení Spencera vždy bylo jednou z charakteristik duševní fyziognomie posledních dvou desetiletí a nebude v dohledné době překonáno. Ale to opravdově

⁵³¹ *Social Darwinism*. In: Britannica [online], [cit. 2021-02-07]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/social-Darwinism>.

⁵³² „Ratzel, stejně jako mnoho jiných vědců v tomto období, byl velmi ohromen myšlenkami Herberta Spencera ohledně podobnosti lidských společností se zvířecími organismy.“ MARTIN, s. 169.

⁵³³ HUNTER, *Perspective*, s. 306.

⁵³⁴ TROLL, s. 134.

⁵³⁵ Různé podoby a odlišnosti napříč organickými teoriemi rozebírá HUNTER, *Perspective*, s. 163–220, 293.

německé, živé a vřelé v Schäffleově práci se bude stále více objevovat u těch, kteří nejdou jen po povrchu. Zavedením několika darwinovských proudů do změní mnoha svých citací se Spencerovi podařilo dosáhnout hojného počtu generalizací, z nichž některé jsou však velmi pomíjivé, protože jsou zakořeněny pouze ve srovnání povrchních podobností. Porovnáme-li to s největším dílem o stejném tématu v jiné než německé literatuře, se Spencerovými *Principles of Sociology* (nově publikováno ve dvou velkých svazcích v roce 1893), vidíme v první řadě úplně jiný cíl. Ukazuje vývoj společnosti ve všech jejích sociálních projevech, takže je velkou částí toho, čemu se jinak říká etnologie. Bylo shromážděno obrovské množství nejrůznějších citátů z cestopisů, popisů národů, politických a vědeckých spisů, které vytvořily nerovnoměrný celek, jehož masivnost často postrádá životodárnou sílu původních myšlenek, která by ji mohla zachránit před roztržitostí. Důmyslné nápady a chytré rozборы nemohou tento nedostatek nahradit. Co lze udělat ze široké expozice o charakteristické nezávislosti prvků sociálního organismu, pokud považuje za možné spojit lidi určitého území s jejich rostlinami a zvířaty takovým způsobem, že se část individuálního organismu blíží úzkému spojení? Spencer nemá tušení o půdě jako o přirozeném kontinuu. Samozřejmě, protože o tom Darwin a Wallace nemluvili. Nelze zde najít nic podobného myšlenkové konstrukci, kterou vybudoval Schäffle.⁵³⁶ Jednoznačněji to pak vyplývá z následující pasáže: „Nejzajímavější kapitolou v Barthově knize je kapitola o Herbertovi Spencerovi a biologické sociologii. Je také největší a nejdůkladnější (str. 90–107). Barth se zde nachází na obzvlášť známé půdě. Před několika lety vydal *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie* kritiku jeho základních názorů Herberta Spencera z oblasti sociologie, která byla rozhodně a se štěstím namířena proti jeho naturalismu. Ovšem v této knize se zabýval Spencerovou sociologií ještě ve větší hloubce. Pokud bychom si přáli, aby jeho pojetí a použití etnografických faktů, tak nápadně nedokonalé a založené na falešné historické perspektivě, bylo podrobněji pojednáno v *Principles of Sociology*, docela dobře pochopíme, že to nemůže být záležitostí filozofa. Doufejme, že se jednoho dne najde etnolog, který vysvětlí chyby, kterých se Spencer dopustil, když jednoduše představuje stav chudoby a podřadnosti jako starodávný, velmi primitivní, a z toho získá materiál pro vytvoření řady vývojových trendů. Možná právě tato kniha přispěje ke kritičtějšímu přístupu k etnologii, stejně jako k Spencerovi, který je v Německu tak přeceňován. Ponechme stranou logickou otázku závěrů, uvažujme jen o tom, do jaké míry Spencer

⁵³⁶ RATZEL, *Der Staat als Organismus*, s. 614–616.

prosazoval analogii mezi státem a organismem. Po mnoha předchůdcích si Comte definitivně stanovil za úkol vysvětlit podstatu společnosti z podstaty organismu a založit sociologii na biologii. Nyní bylo třeba odpovědět na otázku: Kde a jak daleko lze společnost srovnávat s organismem? A kde končí možnost učinit toto srovnání užitečným pro poznání? Spencer našel základní úroveň pro toto srovnání prostřednictvím buněčné teorie, ale pochybuje o místě, kde by měl hledat buňku v sociálním organismu. Měl by srovnávat buňku s jednotlivcem nebo s rodinou? Spencer v tomhle ohledu kolísá, a to je základní nejistota, které si čtenář všimne. Od začátku to narušovalo Spencerovu paralelu mezi organismem a společností. Buňka má za úkol vyživovat i rozmnožovat se, a pokud chce člověk najít ve společnosti ekvivalent, může to být nutně pouze rodina. To samozřejmě nevyklučuje, že pro jednotlivé činnosti a časové úseky je nutné považovat také jednotlivce za prvky sociálního organismu, např. za válečníky, otroky; ale i takové poměry, mají-li být trvalé, předpokládají rodinu jako orgán rozmnožování. Jednotlivá lidská bytost je proto jako prvek organismu jen velmi dočasným jevem. Barth zdůrazňuje další podrobnosti, v nichž Spencerovo srovnání společnosti se státem vykazuje mezery nebo nesrovnalosti. Podle našeho názoru dostatečně nezdůrazňuje zásadní chybu, a tou je nedostatečná definice úrovně organizace ve společnosti. V lidské společnosti se nikde nehovoří o formování orgánů, rodiny a jednotlivci si zachovávají plnou svobodu opustit svou společnost nebo vstoupit do jiné společnosti. V jedné a téže společnosti, jako ve zvířecím nebo rostlinném organismu, nejsou funkce striktně rozděleny; zákon a zvyk spíše mění jejich rozdělení mezi prvky sociálního organismu. Stav společnosti je stav nižšího organismu složeného z agregátu buněk. Pouze společné vědomí státu vytváří kontext, diferenciaci a směr, který povznáší lidskou společnost vysoko nad všechny ostatní organismy, a dokonce přímo působí proti přirozenému. Barth ve své recenzi říká hodně o duchovním aspektu sociálního organismu, který jde daleko za Spencera a dokonce i za Schöffleho, který zejména v tomto ohledu vystoupil nad neuvěřitelné mezery ve Spencerově prezentaci. Přiznáváme, že některé body se nám zdají stále ještě nezohledněny. Zejména měly být řečeny některé věci o společných vztazích všech organismů k zemi, které Spencer a téměř všichni jeho nástupci přehlédli. Zde podle našeho názoru dokonce leží zásadní bod organického pojetí, které by však muselo vnímat historii lidstva pouze jako poslední a nejvyšší epizodu dějin života na Zemi.⁵³⁷

⁵³⁷ RATZEL, Friedrich, *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie* [recenze na stejnojmennou knihu Paula Bartha]. In: *Zeitschrift für Socialwissenschaft* 1, 1898, s. 22–23; srov. HUNTER, *Perspective*, s. 297–300.

O zásadních rozdílech mezi Spencerovým a Ratzelovým organickým pojetím státu nelze pochybovat. Zatímco Spencer vnímal společnost, resp. stát jako organickou biologickou entitu, Ratzel upozorňoval na nedostatky tohoto přirovnání a tvrdil, že stát nemůže být přirovnáván k tělesnému či biologickému organismu (všechny jeho části – buňky, orgány apod. – tvoří neoddělitelnou součást celku, kterému se naprosto podřizují), protože mezi těmito dvěma fenomény existují obrovské strukturální rozdíly (obyvatelé státu jsou extrémně individualističtí a fyzicky je ke státu, na rozdíl od buňky k tělu, nic nepoutá). Podle Ratzela je naopak stát spíše duchovní entitou, která je tvořena životními prostory (*Lebensräume*) jeho obyvatel, které dohromady spojuje státní, resp. národní myšlenka a společný, emoční vztah k jejich rodné zemi (půdě).

Přesto to byl právě Spencer, a nikoli např. Albert Schäffle, jeho kolega z Lipska, kterému se přisuzovala inspirace ohledně Ratzelova pojetí státu. Otázka tedy zní: „proč“. Jedno z vysvětlení, které se přirozeně nabízí, je fakt, že Spencer, stejně jako Darwin, je dnes daleko známější, a i ve své době byl nepochybně vlivnější. Na rozdíl od Schäffleho, případně Wagnera, jejichž práci dnes už zná jen málokdo. Zajímavé vodítko však může skýtat i pasáž z předmluvy Vlivů geografického prostředí Ellen Sempleové: „*Organická teorie společnosti a státu prostupuje Antropogeografií, protože Ratzel formuloval své principy v době, kdy Herbert Spencer uplatňoval velký vliv na evropské myšlení. Tato teorie, nyní sociology obecně opuštěná, musela být vyloučena z jakéhokoli přepracování Ratzelova systému.*“⁵³⁸ Tato pasáž může do značné míry vysvětlit, proč si většina autorů spojovala Ratzela hlavně se Spencerovým vlivem. Jakkoli se totiž může zdát, že jde o vyjádření zanedbatelného významu, opak je pravdou. Už dříve bylo uvedeno, že Sempleové práce sloužila jako náhražka za chybějící překlady Ratzelových prací a James M. Hunter jednoznačně prokázal, že její práce měla skutečně širokou čtenářskou základnu.⁵³⁹ Opět se tedy ukazuje, že práce Ellen Sempleové, svého času oddané Ratzelovy studentky, je jednou z příčin nesprávného posuzování jeho práce.

4.3 Všeněmecký svaz, kolonialismus a imperialismus

Jedním z dalších výrazných pilířů negativistického „tradičního pohledu“ je uvádění informace, že byl členem Všeněmeckého svazu (*Alldeutscher Verband*),⁵⁴⁰ případně že

⁵³⁸ CHURCHILL SEMPLE, s. vi–vii.

⁵³⁹ HUNTER, *Perspective*, s. 166.

⁵⁴⁰ Jeho členství bylo mnohokrát zmiňováno. Např. BONHARD, Otto von, *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Leipzig, Berlin 1920, s. 3; HEYDEN, s. 80; KREJČÍ, K. A., *Škaredé portréty*, s. 112; KOŘALKA, s. 26; AMORT, Čestmír, *Drang nach Osten. Pangermánské plány na vyhubení slovanských*

se dokonce podílel na jeho založení.⁵⁴¹ Přitom je zároveň všeobecně známo, že členové této organizace prosluli svými radikálně-nacionalistickými a šovinistickými postoji.⁵⁴² Uvedená informace tak rozhodně nepřispívá k Ratzelovu dobrému jménu, což některým autorům zřejmě vyhovuje.⁵⁴³ Členská základna svazu však byla velmi široká a tvořili ji politici, akademici, vědci, učitelé, diplomaté, důstojníci námořní i pozemní armády či malo- i velkopodnikatelé. Mezi členy se objevují např. jména biologa Ernsta Haeckela, historiků Karla Lamprechta, Dietricha Schäfera a Georga von Belowa nebo sociologa Maxe Webera.⁵⁴⁴ Přesto ani jedna z uvedených osobností nebývá v literatuře s Všeněmeckým svazem tak spojována jako právě Friedrich Ratzel. Nabízí se proto otázka, do jaké míry tedy byl do organizace a činnosti Všeněmeckého svazu (ať už máme o jeho zaměření a činnosti jakoukoli představu) aktivně zapojen, a jaké jsou pro to doklady.

Odborníci na problematiku Všeněmeckého svazu většinou uvádí Ratzela jako člena organizace, nicméně o nějaké jeho další aktivitě nic nepíší. Výjimkou je Michael Peters, který pouze dodává, že se účastnil ustavující schůze svazu (9. dubna 1891 v Berlíně) a že byl zvolen do 75členného představenstva.⁵⁴⁵ Nic dalšího se však o jeho činnosti v rámci svazu nelze dočíst. Zároveň ani pozůstalost Friedricha Ratzela, která je rozdělena mezi Mnichov a Lipsko, neobsahuje žádné doklady o jeho aktivním zapojení. Dokonce ani Ratzelův životopisec Günther Buttman, který měl možnost prozkoumat Ratzelovu pozůstalost, Všeněmecký svaz vůbec nezmiňuje. Stejně tak i další odborníci (James M. Hunter, Harriet Wanklyn, Gerhard H. Müller, Johannes Steinmetzler, Hermann Overbeck). Jeho zapojení paradoxně uvádí hlavně ti, kteří se Ratzelem do hloubky nijak nezabývali. O Ratzelově aktivitě v rámci Všeněmeckého svazu tak není vůbec nic známo. Je také logické, že vzhledem ke svému velkému pracovnímu a

národů, Praha 1971, s. 33; MOSSE, George L., *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*, New York 1988, s. 220; PETERS, Michael, *Der Alldeutsche Verband am Vorabend des Ersten Weltkrieges (1908–1914). Ein Beitrag zur Geschichte des völkischen Nationalismus im spätwilhelminischen Deutschland*, Frankfurt am Main 1996, s. 22; HERING, Rainer, *Konstruierte Nation. Der Alldeutsche Verband, 1890 bis 1939*, Hamburg 2003, s. 176; ŠTOLLOVÁ, s. 75.

⁵⁴¹ BASSIN, F. R. 1844–1904, s. 125; BASSIN, Mark, *Imperialism and the Nation State in Friedrich Ratzel's Political Geography*. In: *Progress in Human Geography* 11, 1987, 4, s. 482.

⁵⁴² K Všeněmeckému svazu blíže viz PETERS; HERING; HARTWIG, Edgar, *Alldeutscher Verband (ADV) 1891–1939*. In: FRICKE, Dieter von a kol., *Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und Kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland (1789–1945)*, sv. 1, Leipzig 1983, s. 13–47; URBAN, Martin, *Všeněmecký svaz na konci 19. století*. In: *Historický obzor* 27, 2016, 7/8, s. 172–177.

⁵⁴³ HEYDEN, s. 80; KREJČÍ, K. A., *Škaredé portréty*, s. 112; SKOKAN, s. 113; KREJČÍ, O., *Mezinárodní politika*, s. 536.

⁵⁴⁴ PETERS, s. 22; HERING, s. 178–180.

⁵⁴⁵ PETERS, s. 22.

pedagogickému vytížení mohl jen stěží hrát výraznější roli v organizaci samotného svazu. Není tudíž důvod ho s ním nějak více spojovat. Navíc, jak píše Mark Bassin, „*ve svých pracích vyjádřil de facto jednoznačnou opozici vůči všenněmeckým, resp. pangermánským ideálům*“⁵⁴⁶

Všenněmecký svaz však nebyl jedinou organizací, které byl podle všeho členem. V literatuře bývají okrajově zmíněny též další spolky, mnohé se zřejmým zaměřením na podporu národních zájmů a koloniální aktivity. Na konci 70. let 19. století, ještě jako mladý univerzitní lektor v Mnichově prý založil *Münchener Verein zum Schutze deutscher Interessen im Ausland* (Mnichovský spolek na obranu německých zájmů v zahraničí).⁵⁴⁷ Uvádí se také, že v roce 1882 figuroval jako zakládající člen *Kolonialgesellschaft* (Koloniální společnost) a jejího pozdějšího nástupce *Kolonialverein* (Koloniální spolek).⁵⁴⁸ Dále je například uváděno, že byl členem *Centralverein für Handelsgeographie und Förderung deutscher Interessen im Auslande* (Ústřední sdružení pro komerční geografii a prosazování německých zájmů v zahraničí)⁵⁴⁹ nebo že se na přelomu století přidal, stejně jako Max Weber, ke skupině tzv. profesorů flotily, „*prominentních akademiků, kteří podporovali rychlý rozvoj německého námořnictva s cílem posílit pozici země jako světové velmoci*“.⁵⁵⁰ Ovšem o konkrétních aktivitách v rámci uvedených spolků a skupin nemá autor žádné doklady. Je samozřejmě možné se domýšlet, že jako geograf mohl pro uvedené organizace pořádat přednášky, poskytovat jim geografické informace nebo je od nich naopak dostávat, ale to je jen čistá spekulace.⁵⁵¹

Je však třeba podotknout, že v době, kdy Ratzel žil, bylo zcela běžné, že se univerzitní profesori nebo i jiné veřejně činné osobnosti zapojovali do veřejného dění a činností nejrůznějších spolků, třeba i koloniálního charakteru.⁵⁵² Ratzelův případ není nijak ojedinělý. O nějaké nekalé činnosti to rozhodně nevypovídá. Spíše je to dokladem jeho upřímného zájmu o veřejné dění, domácí i zahraniční politiku a samozřejmě národní, resp. státní zájmy. Na druhou stranu kritici, kteří se u něho snažili prokázat

⁵⁴⁶ BASSIN, F. R. 1844–1904, s. 125.

⁵⁴⁷ Tamtéž, s. 481; Peter Walkenhorst jej dokonce uvádí jako předsedu, viz WALKENHORST, *Nation – Volk – Rasse*, s. 61, pozn. 77.

⁵⁴⁸ BASSIN, *Imperialism*, s. 482; SMITH, Woodruff D., *Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum*. In: *German Studies Review* 3, 1, 1980, s. 66.

⁵⁴⁹ BASSIN, *Imperialism*, s. 482.

⁵⁵⁰ Tamtéž.

⁵⁵¹ K okolnostem postupného prosazování německé koloniální politiky blíže viz SKŘIVAN, Aleš, *Německé koloniální zábohy v Africe v letech 1884–1885*, Praha 1991, s. 19–36.

⁵⁵² BASSIN, *Imperialism*, s. 481.

imperialistickou příslušnost a horlivost pro kolonie, mohli vcelku logicky poukázat na některé jeho publikace, které to zdánlivě potvrzují. Jde především o dvě brožury – *Wider die Reichsnörgler. Ein Wort zur Kolonialfrage aus Wählerkreisen* (Proti říšským rýpalům. Slovo ke koloniální otázce z voličských kruhů, 1884) a již zmiňovanou *Das Meer als Quelle der Völkergröße* (Moře jako zdroj velikosti národů, 1900). V menší míře pak bývá poukazováno na některé jeho krátké články pro *Grenzboten* a jiná periodika,⁵⁵³ ovšem v daleko menší míře, neboť jsou obtížně dohledatelné a mnohdy nejsou zahrnuty ani do bibliografií jeho prací. Některé pasáže z uvedených zdrojů mohou skutečně vyvolat dojem, že Ratzel byl agitátorem německého imperialismu. Nicméně citáty ze dvou brožur (mnohdy bez kontextu) či několika novinových článků, které představují zanedbatelný zlomek jeho celkového literárního díla, nemohou mít dostatečnou výpovědní hodnotu pro to, abychom ho označili jako imperialistu. Prvně uvedenou brožurou a dalšími novinovými články v tomto duchu většinou jen reagoval na aktuální politickou situaci, která jej nějakým způsobem vyvedla z míry. Uvedené publikace v žádném případě nevypovídají nic o jeho osobním charakteru nebo celkovém duchu jeho literární a vědecké produkce. Navíc proti každému jeho vybroušenému citátu, který hraje na německou národní strunu, bychom do opozice mohli postavit jiné pasáže, které naopak pranýřují planý nacionalismus a šovinismus, nesmyslný anexionismus⁵⁵⁴ nebo (jak byl přesvědčen) zhoubný a neopodstatněný rasismus.⁵⁵⁵ Přesto právě kvůli jeho evidentnímu zapojení do uvedených organizací a spolků (včetně Všeněmeckého svazu), a na základě několika citací z výše uvedených děl (či bez citací), ho však mnozí označili za imperialistu⁵⁵⁶ a horlivého či aktivního stoupence kolonialismu.⁵⁵⁷ Obě tvrzení jsou v podstatě jen a ahistorické nálepky. Každému historikovi, který má přehled o dějinách přelomu 19. a 20. století, je jasné, že v atmosféře, kdy vrcholilo velmocenské soupeření o mimoevropské državy a sféry vlivu a kdy dobová tisková kampaň masírovala obyvatele velmocí nacionalistickou propagandou, mohl v takové době jen stěží někdo zůstat stranou

⁵⁵³ Např. RATZEL, Friedrich, *Flottenfrage und Weltlage* [otištěno původně v *Münchener Neueste Nachrichten* 51, 1898, 4 (Vorabend-Blatt), s. 1an]. In: *Kleine Schriften*, sv. 2, s. 375–381.

⁵⁵⁴ RATZEL, Friedrich, *Die Beurteilung der Völker*. In: *Nord und Süd. Eine deutsche Monatsschrift* 6, 1878, 16, s. 177–200; WANKLYN, s. 37.

⁵⁵⁵ RATZEL, Friedrich, *Nationalitäten und Rassen* [otištěno původně v *Türmer-Jahrbuch* 1904, s. 43–77]. In: *Kleine Schriften*, sv. 2, s. 462–487.

⁵⁵⁶ SEMJONOV, s. 52; ALAMPIJEV, P. M., *Vojenská geopolitika – nástroj podněcovatelů světových válek*. In: *Buržoasní geografie nástroj imperialismu*, Praha 1952, s. 86–87; HEYDEN, s. 80an; SMITH, *The ideological origins*, s. 83, 146; VORÁČEK, s. 74; DANIELSSON, Sarah K., *Creating Genocidal Space. Geographers and the Discourse of Annihilation, 1880–1933*. In: *Space and Polity* 13, 2009, 1, s. 65;

⁵⁵⁷ DANIELSSON, s. 62, 65; DANĚK, *Geografické myšlení*, s. 28; KREJČÍ, O., *Mezinárodní politika*, s. 536.

nejrůznějších politických vášní. A Ratzel byl přitom (mezi všemi těmi hlučnými, a přitom planými nacionalisty) jeden z těch, již zastávali racionální a umírněné názory. Ostatně i to je důvod, proč autoři, kteří se zabývali Všeněmeckým svazem a pangermánským myšlením, Ratzela vůbec nerozebírali. A pokud jde o jeho případnou podporu německých koloniálních aktivit (ačkoli o ní nic konkrétního nevíme), ta nepochybně vycházela z Ratzelova názoru, že zámořská území jsou jediným zbývajícím prostorem, kam se mohlo stále početnější obyvatelstvo starého kontinentu dále rozšiřovat s ohledem na hrozící malthusiánskou past.⁵⁵⁸ Jeho názory však byly v každém případě prosté agresivní imperialistické rétoriky.

4.4 Lebensraum a geopolitika třetí říše

Spojení mezi Ratzelem a geopolitikou bylo častým předmětem diskuse.⁵⁵⁹ Zvláště pak hledání paralel mezi jeho politicko-geografickými a biogeografickými koncepty a tím, co nakonec propagoval Karl Haushofer, Rudolf Heß a Adolf Hitler. Zvláštní pozornost pak byla věnována hlavně konceptu Lebensraum, který byl podle některých autorů tím nejdůležitějším, co Ratzel geopolitice a imperialismu odkázal.⁵⁶⁰ Řada autorů přitom poukazovala (aniž by citovala) na stejnojmennou studii, která vyšla v roce 1901 jako příspěvek ve sborníku u příležitosti sedmdesátých narozenin Alberta Schäffleho.⁵⁶¹ Pojem Lebensraum sám o sobě dnes zní poněkud zlověstně, ale v době Ratzela žádné podobné emoce nevyvolával.

⁵⁵⁸ RATZEL, *Flottenfrage und Weltlage*. In: Kleine Schriften, sv. 2, s. 376; srov. BASSIN, *Imperialism*, s. 478.

⁵⁵⁹ Za otce/dědečka/předchůdce/zakladatele geopolitiky Ratzela označují, nebo jej s geopolitikou spojují: SEMJONOV, s. 75; HEYDEN, s. 76; STRAUSS-HUPÉ, Robert, *Geopolitics. The Struggle for Space and Power*, New York 1972, s. 27; TOMEŠ, s. 161; ORT, Petr, *Úvod do studia politické geografie*, Praha 2004, s. 73; VORÁČEK, s. 73; KELLER, s. 478; KLÍMA, Jan, *Pod německou vlajkou. Příběh jedné koloniální říše*, Praha 2005, s. 205; DANICS, s. 151; CABADA, ŠANC, s. 9; ŠTOLLOVÁ, s. 93; DRULÁK, *Úvod*, s. 380.

⁵⁶⁰ „Koncept Lebensraum, který poskytl ‚vědecké‘ ospravedlnění tohoto druhu expanze, vyvinul v 90. letech 19. století geograf Friedrich Ratzel“ SMITH, Woodruff D., *Ideologies of Empire in German Politics before World War I*. In: Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society 4, 1979, s. 187; „Když se tedy [Ratzel] na konci 90. let 19. století pokusil vytvořit velkou syntézu svého myšlení, která by vysvětlovala všechny aspekty přírody, ideologie s vědou v jeho mysli důkladně splývaly. V jeho různých výrociích o teorii, kterou nazval Lebensraum, včetně slavné eseje s tímto názvem publikované v roce 1901, byly pod jejím zjevně vědeckým povrchem snadno patrné politické důsledky teorie. Ratzel, ať už měl jakékoli úmysly, vytvořil skrze vědu prostředek legitimizace imperialistické ideologie“ SMITH, *The ideological origins*, s. 149. V tomto kontextu je třeba zmínit, že Michael Romancov však napsal, že [Ratzel] „k tématu přistupoval jako nezaujatý badatel, který nečinil žádná politická doporučení směrem k jakékoli vládě“. ROMANCOV, s. 423.

⁵⁶¹ RATZEL, *Der Lebensraum*, s. 101–189.

Pokud jde o samotnou studii, ta z hlediska politiky nebo politické vědy (do které geopolitika spadá) není, kromě snad jedné pasáže (viz níže), vlastně vůbec zajímavá.⁵⁶² Ratzel ji napsal v souvislosti s úmyslem publikovat v budoucnu kompletní biogeografické dílo a *Lebensraum* byl jen předběžnou studií.⁵⁶³ Rozebírá v ní podmínky migrací životních forem, podobně jako v *Antropogeografii* (viz oddíl 3.1), rozlišuje pasivní a aktivní pohyby, a klade si otázku, proč jsou některé organismy v pohybu aktivní a jiné naopak pasivní, jako by čekaly na své vytlačení a postupné vyhynutí. Při zpětném pohledu se však jeví být nejdůležitějším principem boje o prostor (*Kampf um Raum*), který má být jedním z jeho biogeografických konceptů. V Ratzelově pojetí však nejde o nic jiného než o kritický výpad proti Darwinovi, který se ve své evoluční teorii příliš nezaobíral faktorem rozšíření života a jeho vztahem k prostoru: „*Mezi pohybem života, který nikdy není v klidu, a zemským povrchem, který zůstává konstantní, vzniká přirozené napětí. Z tohoto napětí pramení boj o prostor. [Na počátku] se život rychle [šířil a přizpůsoboval] půdě, ale jakmile dosáhl hranic [možného rozšíření], proudil zpět a začal bojovat s jiným životem o prostor, všude a bez oddechu po celé Zemi. Mnoho zneužívaný, a ještě nepochopený výraz „boj o existenci“ ve skutečnosti neznámá nic jiného, než boj o prostor. Protože prostor je úplně první podmínkou života a prostor je měřítkem dalších životních podmínek, zejména potravy. V boji o život má boj o prostor stejný charakter jako na nejvyšší úrovni boje mezi národy, kterým říkáme bitvy. V obou případech jde o získání prostoru v pohybu vpřed či vzad. Strana, která je napadena může uniknout, pokud má dostatek prostoru, ale v úzkém prostoru se boj stává zoufalým. Darwin ve slavné třetí kapitole své knihy *O původu druhů* považuje Malthusovy názory na vztah mezi množением živých organismů a jejich životním prostorem za samozřejmost. Očekává, že i když jsou lidé stvořeni k tomu, aby se množili pomalu, za méně než tisíc let neomezené produkce naplní Zemi takovým způsobem, že nenechají žádný prostor pro další. Jeho argument přesto nenechal nikoho na pochybách, že lidský boj o život by pak z velké části musel být bojem o prostor. Přesto je pozoruhodné, že ani on, ani jeho nástupci tento aspekt podrobně nepřezkoumali. Za 700–750 let by se slon, zvíře s velmi nízkou mírou reprodukce, chlubil devatenácti miliony potomků, jejichž dlouhověkost by velkoryse*

⁵⁶² Ostatně Karl Haushofer ji ani nezařadil do sbírky Ratzelových textů (*Friedrich Ratzel – Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken*), kterou vydal v roce 1940. Knihu uveřejnil s přesvědčením, že obsahuje „nadčasové pravdy“ a sama obálka prý nesla červený nápis „Německý prorok“. Viz SCHULTZ, „*Hätte doch die Erde mehr Raum!*“, s. 9.

⁵⁶³ Tvrzení, že vydání „brožury [pamphlet] *Lebensraum* v roce 1901 mělo okamžitý dopad na koloniální moc“, bezsporně neodpovídá skutečnosti. DANIELSSON, s. 65.

vyvažovala jejich slabou reprodukci. I kdybychom počítali s nedostatečnou plochu 30 kilometrů čtverečních na jednoho slona, včetně úrodné i neúrodné půdy, pak by byl svět v této krátké době přelidněn slony. S jinými zvířaty, která se množí rychleji, by k přelidnění došlo mnohem dříve a životní podmínky každého jednotlivého tvora by se musely zhoršovat se zmenšením jeho životního prostoru. Než se však obyvatelé podrobí tomuto zúžení, každý se pokusí rozšířit své území na úkor svých sousedů, což povede k boji o prostor.⁵⁶⁴

V oddílu věnovanému boji o prostor tak především reviduje Darwinovu teorii v tom směru, že skutečným mechanismem evoluce podle něho není boj o život, nýbrž boj o prostor. Zmínka o lidech a válce nehraje v tomto kontextu zásadnější roli. Je to jediné místo v pětaosmdesátistránkové studii, kde v souvislosti s bojem o prostor zmiňuje lidský faktor. Samotný popis tohoto mechanismu pak v celé studii nezabírá o nic větší místo. Nelze sice zcela popřít, že princip boje o prostor sám o sobě neposkytoval určitý výchozí bod imperialistickému a sociálně darwinistickému výkladu dějin, ale Ratzel přesto „stále zůstává v čisté teoreticko-vědecké rovině a je prostý šovinistických rysů“.⁵⁶⁵ Na tomto místě ostatně není bez zajímavosti zmínit, že pojem Lebensraum se v souvislosti s národním životním prostorem začal výrazně prosazovat až po první světové válce,⁵⁶⁶ kdy došlo výrazné redukci německých držav jak na kontinentu, tak v zámoří. Pregnantně to vyjádřil Mark Bassin: „Zámořské kolonie byly ztraceny bez jakékoli vyhlídky na jejich znovuzískání, a ještě horší byla ztráta území v samotné Evropě, jež Němci právem považovali za jejich. Atmosféra dvacátých let byla následně poznamenána pocitem masové klaustrofobie a posedlosti německou potřebou prostoru, což dobře demonstruje pozoruhodná popularita děl jako *Národ bez prostoru (Volk ohne Raum)* od Hanse Grimma, nebo rozmachem nové geopolitické vědy.“⁵⁶⁷ Za této situace navíc roku 1923 vyšlo třetí vydání *Politické geografie* a není divu, že chápání pojmu Lebensraum, který se ostatně i v ní objevuje, nabyl úplně jiného rozměru.⁵⁶⁸ Přitom je třeba zdůraznit, že Ratzel odmítal myšlenku územní expanze na evropském kontinentu, neboť území starého kontinentu bylo už příliš „okupované“ lidmi, kteří navíc dokonale přilnuli ke své půdě.⁵⁶⁹

⁵⁶⁴ RATZEL, *Der Lebensraum*, s. 153–154. Další úryvek z uvedené studie viz oddíl 3.1.

⁵⁶⁵ BUTTMANN, s. 65–66.

⁵⁶⁶ SMITH, *The ideological origins*, s. 83, 204–205.

⁵⁶⁷ BASSIN, *Imperialism*, s. 483; srov. SMITH, Woodruff D., *Politics and Sciences of Culture in Germany*, New York, Oxford 1991, s. 232.

⁵⁶⁸ LANGE, Karl, *Der Terminus „Lebensraum“ in Hitlers „Mein Kampf“*. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 13, 1965, 4, s. 426–437.

⁵⁶⁹ RATZEL, *Flottenfrage und Weltlage*. In: Kleine Schriften, sv. 2, s. 376.

Nezpochybnitelnou roli v této „renesanci“ Ratzelova myšlení má také to, že brzy po zahájení první světové války začala německá knihkupectví uvádět na trh první německá vydání děl švédského politologa Rudolfa Kjelléna.⁵⁷⁰ Už během předválečného desetiletí publikoval řadu hodnocení světové politiky z hlediska geografických faktorů. Malá skupina německých zeměpisců zaznamenala tyto studie takřkajíc mimochodem, hlavně kvůli pozornosti, kterou jim věnoval profesor Robert Sieger z Grazu. Zkrácené překlady jeho textů vyšly v Německu v roce 1914 pod názvem *Die Großmächte der Gegenwart* (Velmoci současnosti). Kniha se stala bestsellerem a Němci i mimo akademické kruhy nyní získali povědomí o Carlu Ritterovi, Friedrichu Ratzelovi a mimo jiné též Karlu Haushoferovi. Kjellénova přesvědčivá analýza evidentně přiměla mnoho Němců věřit, že pokud mají přežít ve světě ovládaném několika velmocemi, musí vytvořit nějakou větší střeoevropskou mocnost.⁵⁷¹ Není třeba dodávat, jak naléhavý se zdál tento apel po první světové válce, kdy Německo přišlo nejen o své mimoevropské državy, ale i část svého území ve střední Evropě. Zásadním a pro Ratzelovu reputaci fatálním článkem v celém řetězci vývoje se však nakonec ukázala být úloha Karla Haushofera.

Karl Haushofer se narodil v roce 1869. V té době bylo Ratzelovi 23, právě dokončil doktorát a napsal svoji první knihu. Na akademické půdě začal Ratzel působit až od svého jednadvacátého roku života a Karlu Haushoferovi bylo v té době osm let. Když Ratzel odešel do Lipska, bylo Karlovi devatenáct. Důvod, proč to autor zmiňuje je fakt, že zvláště ve strašné literatuře se objevovala teze o tom, že Ratzel byl „preceptorem“ (tj. učitelem či snad vychovatelem)⁵⁷² Karla Haushofera, aby se tak podpořila teze o zdánlivé kontinuitě Ratzelova učení. Autor však sám, ani další badatelé neobjevili informace o tom, že by se Haushofer pod vedením Ratzela vzdělával. Neúčastnil se Ratzelových přednášek, ani nebyl studentem jeho semináře, a to ani v Mnichově, ani v Lipsku.⁵⁷³ Pouze Karlův otec, Max Haushofer, byl jedním z Ratzelových přátel. Ovšem důvěrnější známost mezi

⁵⁷⁰ Ke Kjellénově úloze napsal (a stručné zhodnocení významu Ratzela a Kjelléna poskytl) Robert D. Kaplan: „*Na základě Ratzelových myšlenek roztržil [Kjellén] lidskou společnost podle rasových a biologických hledisek. Stát si představoval ve významu německého Volk – pokud bude dostatečně silný a dynamický, bude vyžadovat obzvláště velký Lebensraum. Plytké a naduté myšlení Ratzela a Kjelléna využila pozdější generace vrahů k ospravedlnění svých činů. Na myšlenkách záleží, na dobrých i těch špatných, ale nejasné myšlenky mohou být obzvláště nebezpečné. Zatímco logický zeměpis nám ukazuje, jakým nesnáším můžeme čelit ve světě, Ratzelova a Kjellénova geografie je nelegitimní, zpochybňuje význam jedinice a nahrazuje ho velkou masou rasy.*“ KAPLAN, s. 94.

⁵⁷¹ MEYER, Henry Cord, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945*, The Hague 1955, s. 141.

⁵⁷² MATTERN, Johannes, *Geopolitik. Doctrine of National Self-Sufficiency and Empire*, Baltimore 1942, s. 20; STRAUSZ-HUPÉ, s. 27; LIVEZEY, William Edmund, *Mahan on sea power*, Oklahoma 1980, s. 289.

⁵⁷³ HUNTER, *Perspective*, s. 236.

Karlem a Ratzelem lze jen těžko hledat. Přesto ovšem není vyloučeno, že charismatický Ratzel mohl na mladého Haushofera silně zapůsobit. Sám Haushofer totiž zahájil vojenskou kariéru, a ještě před válkou stačil obhájit doktorát z filozofie na Mnichovské univerzitě. V průběhu první světové války pokračoval v kariéře profesionálního vojáka a dosáhl hodnosti generálmajora. Když byl po válce penzionován, začal se věnovat akademické dráze. V roce 1919 se stal soukromým docentem politické geografie na Mnichovské univerzitě a roku 1933 profesorem.

V roce 1919 se na Mnichovskou univerzitu zapsal ke studiu Rudolf Heß, který nějaký čas studoval také u Haushofera. Oba se už znali z první světové války, kdy Heß bojoval pod jeho velením. Měli tak k sobě velmi blízký osobní vztah a Haushofer mu dokonce po nezdařilém Pivním puči v roce 1923 nabídl úkryt před policií.⁵⁷⁴ V průběhu studia mu však Haushofer stačil předat některé Ratzelovy myšlenky, zřejmě v poněkud upravené podobě. V každém případě, když byl Hitler po nezdařeném puči společně Heßem internován v Landsbergu, Haushofer hrdě líčil, jak při jedné z návštěv landsberského vězení v roce 1924 věnoval Hitlerovi kopii Ratzelovy *Politické geografie*.⁵⁷⁵ O uvedených okolnostech a vlivu Haushofera na Hitlera Ian Kershaw uvádí: „*To, co v Mein Kampf uvedl o potřebě Německa nasytit hlad po půdě na účet Ruska, se objevilo již v jednom pojednání, které napsal na jaře roku 1924 a vyšlo v dubnu téhož roku. V Landsbergu žádná ‚proměna‘ Hitlerova ‚postoje ke světu‘ nenastala. Výsledek jeho snažení v Landsbergu byl plodem pozvolného zrání jeho idejí, nikoli nějakého záblesku intuice, jakéhosi prozření či náhlé změny přístupu. Ostatně imperialistické a geopolitické aspirace, z nichž vzešla idea životního prostoru, patřily do běžné výzbroje imperialistické a ‚völkisch‘ pravice ve Výmarské republice. Jak jsme poznamenali v předešlých kapitolách, koncepce životního prostoru bývala už od devadesátých let 19. století součástí hlavního proudu německé imperialistické ideologie. Značný důraz na ni kladl Všeněmecký spolek Heinricha Claße a její tiskovou propagandu podporoval a řídil zakládající člen tohoto sdružení Alfred Hugenberg, ředitel Kruppových závodů a tiskový magnát. [...] Hitlerově pozornosti mohly tehdejší imperialistické a geopolitické spisy o životním prostoru stěží uniknout. Je nanejvýš pravděpodobné, že v jejich záplavě musel narazit ať již přímo či ve formě hlavních tezí na Haushoferovo dílo, jež pak představovalo významný zdroj pro jeho koncepci životního prostoru. S vedoucím exponentem*

⁵⁷⁴ BASSIN, Race, s. 124.

⁵⁷⁵ HAUSHOFER, Karl (ed.), *Friedrich Ratzel – Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken*, Stuttgart 1940, s. xxvi.

geopolitiky Karlem Haushoferem se Hitler seznámil Heßovým prostřednictvím nejpozději roku 1922. Haushoferův vliv zapůsobil patrně hlouběji, než byl tento mnichovský profesor později ochoten připustit. Pokud se Hitler s jeho pracemi neseznámil již dřív, pobyt ve vězení mu dozajista poskytl dost času, aby si je přečetl. Totéž platilo o knihách Friedricha Ratzela, dalšího předního teoretika geopolitiky [sic]. Zda nad nimi opravdu sám hloubal, už nelze prokázat. Je však velice pravděpodobné, že mu hlavní rysy jejich koncepcí zpřístupnil Haushoferův někdejší žák Rudolf Heß. V každém případě v době rozhovoru se Scharrerem na sklonku roku 1922 už bylo Hitlerovo smýšlení o Rusku a otázce životního prostoru v zásadě zformováno. A na jaře roku 1924 se jeho názory ustálily definitivně. Za pobytu v Landsbergu a při psaní *Man Kampf* základní ideje pouze dále rozvedl. Navíc je zřejmé, že v Hitlerově mysli pevně zakotvila souvislost mezi likvidací Židů a válkou s Ruskem za účelem získání životního prostoru.⁵⁷⁶

Na tomto místě autor nemá v úmyslu pouštět se do složitého mapování rozdílů mezi Haushoferovými a Ratzelovými myšlenkami, ostatně o to se už pokusili jiní a jednoznačně ukázali výrazné interpretační rozdíly.⁵⁷⁷ Je však prokazatelné, že Haushofer původního ducha Ratzelovy práce rozhodně nerespektoval. Spíše využil některých jejích dílcích aspektů a uzpůsobil ji tehdejší situaci a poptávce. Navíc je třeba zmínit, že mezi historiky v současné době převládá názor, že skutečný vliv Karla Haushofera na reálnou geopolitiku nacistického Německa byl nakonec spíše minimální. Z podstaty totiž náležel k té skupině konzervativců v Německu, se kterou sice v začátcích Hitler koketoval, ale jen do doby, než se dostal k moci. Poté se od této staré garnitury rychle odvrátil. Navíc není třeba připomínat, že Hitlerovy plány na rozpoutání druhé světové války, rasovou hygienu, genocidu a holocaust nebyly motivovány geopolitickými či snad vědeckými potřebami, nýbrž že vycházely zcela jednoznačně pouze z Hitlerových předsudků a nenávisti.

Přesto není od věci poukázat na některé dramatické rozdíly mezi Ratzelovými a Hitlerovými postoji ohledně zahraniční politiky a Lebensraumu. Předně Ratzel by jednoznačně nesdílel Hitlerovo přesvědčení, že evropský kontinent je vhodnou oblastí, kde hledat další životní prostor pro německý národ, případně árijskou rasu. Za účelem zisku životního prostoru by Ratzel navíc otevřeně nevyzýval k vojenské konfrontaci. Koncept Lebensraumu Ratzelovi sloužil k označení prostoru či geografické oblasti, ve které se živé organismy, jedinci či skupiny jedinců vyvíjejí a rozvíjejí, kdežto pro Hitlera

⁵⁷⁶ KERSHAW, Ian, *Hitler, I. díl. 1889–1936*. Hybris, Praha 2015, s. 242–243.

⁵⁷⁷ TROLL, s. 114; DICKINSON, s. 71; BASSIN, *Race*, s. 115–130.

byl pouhým územím, které si nárokoval pomocí jakési *Lebensraumpolitik*, tzn. politickým programem. Původní koncept tak transformoval (jako zřejmě už Karl Haushofer) v politickou doktrínu. V neposlední řadě pak v Ratzelově myšlení nehraje lidská rasa žádnou zásadní roli (dokonce tvrdil, že něco jako čistá rasa neexistuje a že mísení ras naopak lidstvo posiluje). Hitler naopak zdůrazňoval roli čisté rasy, rasové hygieny a potřebu rozsáhlého prostoru, který by tato rasa mohla následně osídlit.⁵⁷⁸ V tomto ohledu je jeho představa v přímém rozporu s Ratzelovou logikou. Nejenže Ratzel relativizoval roli rasy, ale rovněž se mu z dlouhodobého hlediska nejevila neměnnou a trvalou. Zkrátka pokud by jedna lidská rasa osídlila různé regiony s odlišnými geografickými podmínkami, časem by vlivem evoluce došlo k jejímu rozrůznění, protože by se musela přizpůsobit místním environmentálním podmínkám. Z Ratzelovy logiky mimo jiné také vyplývá, že z dlouhodobého hlediska není možné, aby si jeden stát trvale udržel rozsáhlé, geograficky různorodé a vzdálené oblasti od svého původního centra. Čím větší totiž jsou geografické rozdíly a vzdálenost od mateřské země nebo jádra státu, tím přímo úměrně narůstají odstředivé tendence, které nakonec mohou vyústit v politický rozpad.

S ohledem na všechny uvedené rozdíly je patrné, kam se německá geopolitika posunula od původního Ratzelova smýšlení. Je nepochybné, že za větší část jeho dnešní, tak žalostné reputace může vlastně „reklama“ kterou mu udělali až ti, co přišli po něm. Ostatně i Karl Haushofer velmi často zdůrazňoval, že geopolitika „je přímo dovozena [...] od F. Ratzela a jeho teorie dynamiky“.⁵⁷⁹ Zbývá proto jen říct, že pochybný kredit za geopolitiku, tak jak se rodila za Výmarské republiky a aplikovala za nacistického Německa, byl Ratzelovi přiznán neprávem. A i když můžeme v jeho spisech hledat a možná i nacházet sebeprůkaznější náznaky jeho geopolitického či imperialistického smýšlení, nikdy člověk nesmí zapomenout, že zemřel v roce 1904 a svými názory i dílem patřil k lidem 19. století.

⁵⁷⁸ BASSIN, *Race*, s. 118.

⁵⁷⁹ TROLL, s. 134; srov. HAUSHOFER, s. ix.

*Mýty umírají těžce. Zvláště když slouží jako
jednoduché odpovědi na nepříjemné výzvy.*

John P. Augelli

Závěr

Po dvou neúspěšných pokusech v přechozích letech konečně 6. října 1889, po náročném devítidenním výstupu, stanul německý geograf a průzkumník Hans Meyer spolu se svým kolegou Ludwigem Purtschellerem na vrcholu kráteru Kibo v nadmořské výšce 5 895 metrů. Stali se tak prvními Evropany, kteří dosáhli nejvyššího bodu horského masivu Kilimandžáro, a tudíž i nejvyššího vrcholu afrického kontinentu. Sklidili za to náležité uznání i publicitu. Při svém výstupu, který se rozhodli realizovat z východní strany, jim však v cestě stála překážka, jíž museli překonat. Byl jí ledovec, který se Meyer posléze rozhodl pokřtít po svém příteli a kolegovi Friedrichu Ratzelovi. Ratzelův ledovec (*Ratzel-Gletscher*) se v průběhu 20. století stále zmenšoval. Na leteckých snímcích byl patrný ještě roku 1982, avšak počátkem nového tisíciletí zcela zanikl. Zmizel tak jediný přírodní úkaz, který kdy nesl Ratzelovo jméno. Sama skutečnost, že jím byl zrovna ledovec, je poměrně úsměvná, protože podle pamětníků byl Ratzel vřelý a přívětivý člověk. Avšak dnes, vzhledem k tomu, co si o něm můžeme přečíst, ho tak vnímá jen málokdo. Většina interpretací Ratzela je v souladu s „tradičním pohledem“, což jeho pověsti rozhodně neprospívá. Bohužel to však nesvědčí ani geografii samotné, která tím, že si od něho drží kritický odstup, přichází bezpochyby o mnoho důležitých impulzů a inspirativních myšlenek.

Zejména v poslední kapitole této práce autor ukázal, že dosavadní většinová negativní interpretace Ratzelovy osobnosti a díla je velmi problematická a v důsledku toho neudržitelná. V souladu s první výzkumnou otázkou stanovenou v Úvodu musí autor konstatovat, že stávající Ratzelova prezentace v literatuře, až na výjimky neodpovídá skutečnosti. Deterministická klasifikace jeho díla je zjednodušující a prokazatelně chybná, stejně jako interpretace Ratzelova pojetí státu. Jeho náklonnost k darwinismu, natož k sociálnímu darwinismu je rovněž velmi sporná. Je třeba si také uvědomit, že křesťanská víra, která v Ratzelových zralých letech do značné míry ovlivňovala jeho pohled na svět, je s Darwinovými principy evolučního vývoje (jakkoli jim mohou dnešní badatelé dávat za pravdu) v jádru neslučitelná. Přestože Ratzel evoluční teorii nikdy nepopřel a o její závažnosti byl po celý život přesvědčen, její darwinistickou interpretaci

nakonec odmítal. Autor této práce rovněž autor prokázal, že teze o Ratzelově imperialismu není ničím jiným než ahistorickou nálepkou, kterou používala hlavně marxistická a marxisticko-leninistická historiografie a politická věda. Faktem také je, že nemáme žádné zprávy jak o jeho činnosti v rámci koloniálních spolků, tak ani o Ratzelově případné aktivitě v rámci Všeněmeckého svazu. Navíc všechno spíše nasvědčuje tomu, že zejména postoje a stanoviska druhé z uvedených skupin stály přímo proti jeho racionálnímu přístupu a humanistickému přesvědčení. V případě Lebensraumu rovněž nebylo složité dokázat (s odvoláním na další odborníky), že původní Ratzelův pojem Lebensraum byl velmi vzdálen tomu, co nakonec Adolf Hitler pod tímto názvem prosazoval. Pokud jde o samotnou Ratzelovu *Politickou geografii*, autor nemá v úmyslu zastírat, že by čtenář nemohl při jejím čtení narazit na informace nebo pasáže, které mu budou z hlediska tehdejší doby připadat poučné a prakticky využitelné v politice či koloniální praxi. Ovšem s tímto záměrem a ambicí *Politická geografie* rozhodně nevznikla. Jako taková je spíše, jak kdosi pregnatně napsal, „geografickou filozofií“ států,⁵⁸⁰ nikoliv geopolitickou publikací. Navíc je velmi pravděpodobné, že z následujícího vývoje ve 20. století by Ratzel byl nejspíš velmi znechucen.

S ohledem na výše uvedené okolnosti je evidentní, že ani jeho vědecký odkaz nebyl, a ani nemohl být interpretován správně. Nabízí se otázka „proč“. Velmi dobrá vysvětlení poskytli řeční badatelé Ioannis Th. Mazis a Alexandros Stogiannos, které si zde autor dovolí volně parafrázovat a doplnit.⁵⁸¹ V první řadě je na vině nedostatečná či zcela opomíjená četba původních Ratzelových textů, bez nichž není možný spravedlivý úsudek o celém jeho systému antropogeografie, jehož je politická geografie nedílnou součástí. Velkou bariérou v tomto směru jsou i chybějící překlady do anglického jazyka a sémantické překážky, které každý z takových překladů nepochybně provázejí. Zásadní se zdá být také interdisciplinarita, a hlavně celkový rozsah jeho spisů, jejichž celkový přehled je velmi obtížný, ne-li nemožný. Záludným se může jevit také Ratzelův složitý osobní a intelektuální vývoj. Je žádoucí rozlišovat jeho publikace podle toho, v jakých životních etapách je sepsoval. Zcela odlišný světonázor a ideová stanoviska bychom našli u Ratzela v době, kdy dokončil doktorát, a na sklonku jeho života na přelomu 19. a 20. století. Velkou překážkou i příležitostí pro jeho kritiky byl vždy také Ratzelův poněkud nesystematický styl psaní, kdy si v některých svých dílech v podstatě protirečil. Zcela jistě mohl udělat víc pro to, aby byly jeho vědecké práce jednoznačnější a

⁵⁸⁰ [P.], *Dr. Friedrich Ratzel: Politische Geographie* [recenze]. In: *Hlídky* 15, 1898, 7, s. 556.

⁵⁸¹ Srov. MAZIS, STOGIANNOS, s. 17–18.

srozumitelnější. I z jazykovědného hlediska jsou Ratzelovy odborné texty velkým oříškem, což mohlo často vést k ne zcela bezchybným překladům, či na tom mohly zcela ztroskotat některé pokusy o překlad jeho velkých děl.⁵⁸² V neposlední řadě pak jakýkoli pokus o jeho výklad v druhé polovině 20. století byl bohužel ovlivněn neblahou historickou zkušeností a následně přirozenou averzí k čemukoli, co bylo spjata s politikou a geografii v Německu. Dnes, když už nejsou „popely natolik žhavé“, je možná správný čas k tomu, abychom se na jeho život a dílo podívali blíže, oproštěni od dosavadních, byť třeba i pochopitelných předsudků. V případě Ratzela však bude vždycky na místě opatrnost, pokud jde o předčasné závěry. Slovy Hermanna Overbecka: je třeba mít na paměti, že „*dokonce i jeho velká díla byla pouze stovebními kameny pro rozsáhlou antropogeografickou a politicko-geografickou soustavu. Ta se před námi objeví až momentě, kdy konzultujeme jeho celkové dílo.*“⁵⁸³ Zároveň je zapotřebí studovat původní Ratzelovy práce a nespoléhat se na zprostředkování.

Pokud jde o Ratzelovu stigmatizaci, jeho nezáviděníhodný druhý život je poplatný vývoji ve 20. století. Na jeho image se podepsala první světová válka, v jejímž průběhu se objevila idea pangermánské Mitteleuropy a zrodila geopolitika, a následné pátrání po příčinách a myšlenkových kořenech německého imperialismu v souladu s článkem 231 Versailleské mírové smlouvy, který připisoval Němcům vinu za rozpoutání válečného konfliktu. Velkou roli nakonec sehrála i sama skutečnost, že Německo v důsledku války přišlo o část svého „národního Lebensraumu“, což se stalo výbornou záminkou pro uzpůsobení a zpopularizování Ratzelova termínu revizionisty versailleského systému a posléze i představiteli nacistického režimu. Právě tato kombinace nešťastného vývoje s postupným vytrácením povědomí o jeho skutečné povaze a práci se ukázala být zásadním faktorem jeho následujícího posuzování. Navíc není třeba ani rozvádět, že marxistická věda měla vůči Ratzelovi vlastní ideologické výhrady, jimž dávala průchod ve svých publikacích. Je bohužel pravdou, že v řadě prací (i po roce 2000) se tato ideologická kritika stále objevuje a autoři buď nejsou schopni ji rozpoznat, nebo jim jistým způsobem vyhovuje. Přesto stále platí, že každý vědecký výzkum by měl být založen na přímém studiu zkoumaného fenoménu a každý badatel by měl být obzvlášť obezřetný vůči tomu, co bylo dosud napsáno, a kriticky to ověřovat. Autor této práce má

⁵⁸² Probíhající překlad Ratzelovy *Politické geografie* do angličtiny (zřejmě v počáteční fázi) byl oznámen v roce 1973 v *The Professional Geographer*, viz RUMLEY, MINGHI, GRIMM, s. 271–277. Autorovi se však bohužel nepodařilo zjistit, proč nakonec překlad nebyl realizován. Pravděpodobně nicméně je, že překladatelé narazili na zásadní překážky jazykového a sémantického rázu.

⁵⁸³ OVERBECK, s. 172.

také pocit, že Ratzelova osobnost a dílo bývá nazíráno z hlediska soudobné historické zkušenosti, což je jedním ze zásadních pochybení při interpretaci dějin. Posuzovat historii dnešními měřítky nebo pouze ve vztahu k následujícímu vývoji je vůči osobnostem minulosti krajně nespravedlivé. Pokud chce historik přesto zaujímat vyloženě hodnotící stanoviska, měl by tak činit v souladu se zkušeností a hodnotovými systémy a příslušných historických období.

Kdybychom chtěli na závěr Ratzela nějakým způsobem zhodnotit, je třeba říct, že je částečně jeho zásluhou, že se nakonec geografie prosadila jako vědecká, resp. akademická disciplína a že speciálně jeho přičiněním pak i její humánně orientovaná část. Celou svojí geografickou kariéru totiž usiloval o vytvoření vědeckého rámce pro geografii člověka, což se mu do značné míry podařilo. V tomto ohledu měl pravdu Karl Lamprecht, Ratzelův přítel a kolega, který mu v nekrologu napsal: „*Jeho pozice v historii jeho vědy je jasná. V době, kdy hrozilo, že se geografie rozpadne v přírodních vědách, úspěšně zdůraznil její duchovědnou [rozuměj humánní] a vědeckou stránku.*“⁵⁸⁴ A to i navzdory tomu, že pro mnohé byly jeho spisy příliš neforemné a nesystematické. Jak napsala Ute Wardengeová u příležitosti 100. výročí Ratzelova úmrtí: „*Přestože [jeho] publikace byly pro geografii té doby tak divné a těžko stravitelné, v celospolečenském kontextu se ukázalo, že jsou úspěšné. Mnoho z jeho monografií se dočkalo druhého vydání ještě za jeho života, a byly vytištěny i po jeho smrti. Jeho vliv na další oblasti výzkumu, zejména na kulturní studia, nelze popřít.*“⁵⁸⁵ Zdá se, že navzdory překážkám našly jeho myšlenky a nápady trvalé místo v dějinách vědy, a v dílech jeho studentů, současníků i následovníků žily a žijí dál.

Právě vliv Ratzela na široké spektrum věd by byl podle autora této práce velmi žádoucí směr, jakým by se ratzelovské bádání mohlo dále ubírat. Dosud chybí obsírnější studie, která by například zhodnotila Ratzelův příspěvek jak antropologii, tak etnografii či etnologii. Určitou příležitost pro potenciální kritiku také představuje výzkum jeho zapojení do Všeněmeckého svazu nebo jiných nacionálních, případně koloniálních spolků. V neposlední řadě by bylo rovněž velmi zajímavé, zejména pro politickou geografii, srovnání struktury, metod a konceptů dnešní politické geografie s tím, jak ji

⁵⁸⁴ LAMPRECHT, s. 268.

⁵⁸⁵ WARDENGA, Ute, *Friedrich Ratzel. Zum 100. Todestag am 9. August 2004*. In: Jubiläen 2004. Personen – Reignisse, Leipzig 2004, s. 50.

původně navrhl Ratzel. Někteří autoři naznačují, že dnešní politická geografie z té Ratzelovy vychází (i když nepřímo) možná daleko víc, než by se zprvu mohlo zdát.⁵⁸⁶

Ratzelova stigmatizace v dějinách je do značné míry jedinečná. V některých ohledech měl Ratzel nepochybně smůlu. Přesto však jeho případ může otevírat velmi znepokojivou otázku, a to, do jaké míry mohly být podobným způsobem stigmatizovány nebo třeba jen špatně pochopeny a následně dezinterpretovány další osobnosti historie. V každém případě skutečnost, že sám Ratzel dál žije poměrně zvláštním a kontroverzním druhým životem, je sama o sobě zajímavá. Zcela jistě by měly být jeho životní osudy a práce dále zkoumány a podrobovány moderní kritice. Autor této práce doufá, že jeho práce znovuotevře diskusi o Ratzelově odkazu a pomůže generaci soudobých českých historiků (a nejen jim) zorientovat se v širokém spektru Ratzelovy vědecké práce.

⁵⁸⁶ RUMLEY, MINGHI, GRIMM, s. 276–277.

Seznam použitých pramenů a literatury

Prameny nevydané

Bayerische Staatsbibliothek (München)

Nachlass von Friedrich Ratzel (1844-1904) – „Ratzeliana“

II. Besprechung von Werken von Ratzel

IX. Sonderabdrucke aus Zeitschriften

Supplement

^{Sch}19 Rezensionen zu Arbeiten Ratzels; weitere Drucke, Ratzel betr.

Besprechungen zur „Politischen Geographie“

Zum Tod Ratzels

Prameny vydané

BRAUN-ARTARIA, Rosalie, *Von berühmten Zeitgenossen. Lebenserinnerungen einer Siebzigerin*, München 1919.

COUSIN, Victor, *Cours de philosophie. Introduction à l'histoire de la philosophie*, Paris 1828.

DARWIN, Charles, *O původu člověka*, Praha 2006.

DARWIN, Charles, *O vzniku druhů přírodním výběrem*, Praha 2007.

HAUSHOFER, Karl (ed.), *Friedrich Ratzel – Erdenmacht und Völkerschicksal. Eine Auswahl aus seinen Werken*, Stuttgart 1940.

HELMOLT, Hans (ed.), *Kleine Schriften von Friedrich Ratzel*, sv. 1, München, Berlin 1906.

HELMOLT, Hans (ed.), *Kleine Schriften von Friedrich Ratzel*, sv. 2, München, Berlin 1906.

HERDER, Johann Gottfried, *Ideje k filosofii dějin lidstva*. In: PRAŽÁK, Albert, PATOČKA, Jan (ed.), *Vývoj lidskosti*, Praha 1941, s. 1–382.

HÉRODOTOS, *Dějiny aneb Devět knih dějin nazvaných MÚSY*, Praha 2004.

HIPPOKRATÉS, *Aforismy. Prognostikon. O vzduchu, vodách a místech*, Praha 1993.

HUMBOLDT, Alexander von, *Cosmos. Sketch of a Physical Description of the Universe*, 1. díl, London 1847.

CHURCHILL SEMPLE, Ellen, *Influences of Geographic Environment. On the Basis of Ratzel's Systems of Anthro-Geography*, New York 1911.

- IBN CHALDÚN, *Čas království a říší Mukaddima. Úvod do historie*, Praha 1972.
- MONTESQUIEU, Charles Louis, *O duchu zákonů I*, Praha 2010.
- OSTWALD, Wilhelm, *Lebenslinien. Eine Selbstbiographie*, sv. 2, Berlin 1927.
- POLYBIOS, *Dějiny II (kniha III–V)*, Praha 2009.
- RATZEL, Friedrich, *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, Stuttgart 1882.
- RATZEL, Friedrich, *Anthropogeographie. Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, Stuttgart 1899.
- RATZEL, Friedrich, *Anthropogeographie. Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, Stuttgart 1909.
- RATZEL, Friedrich, *Anthropogeographie. Zweiter Teil: Die geographische Verbreitung des Menschen*, Stuttgart 1891.
- RATZEL, Friedrich, *Das Meer als Quelle der Völkergröße*, München, Leipzig 1900.
- RATZEL, Friedrich, *Der Lebensraum. Eine biogeographische Studie*. In: BÜCHER, Karl a kol., Festgaben für Albert Schäffle zur siebenzigsten Wiederkehr seines Geburtstages am 24. Februar 1901, Tübingen 1901, s. 101–189
- RATZEL, Friedrich, *Der Staat als Organismus*. In: Die Grenzboten 55, 1896, 52, s. 614–623.
- RATZEL, Friedrich, *Die Beurteilung der Völker*. In: Nord und Süd. Eine deutsche Monatsschrift 6, 1878, 16, s. 177–200.
- RATZEL, Friedrich, *Die Erde und das Leben. Eine vergleichende Erdkunde*, 1. díl, Leipzig, Wien, 1901.
- RATZEL, Friedrich, *Die geographische Methode in der Ethnographie*. In: Geographische Zeitschrift 3, 1897, 5, s. 268–278.
- RATZEL, Friedrich, *Die chinesische Auswanderung. Ein Beitrag zur Kultur- und Handelsgeographie*, Breslau 1876.
- RATZEL, Friedrich, *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie* [recenze]. In: Zeitschrift für Socialwissenschaft 1, 1898, s. 19–24.
- RATZEL, Friedrich, *Die Tagesansicht Gustav Theodor Fechners*. In: Die Grenzboten 60, 1901, 17, s. 169–178.
- RATZEL, Friedrich, *Die Vereinigten Staaten von Amerika*, sv. 2. *Politische Geographie der Vereinigten Staaten von Amerika unter besonderer Berücksichtigung der natürlichen Bedingungen und wirtschaftlichen Verhältnisse*, München 1893.
- RATZEL, Friedrich, *Glücksinseln und Träume. Gesammelte Aufsätze aus den Grenzboten*, Leipzig 1905.

RATZEL, Friedrich, *Lebensraum. A Biogeographical Study [1901]*. In: *Journal of Historical Geography* 61, 2018, s. 60–80.

RATZEL, Friedrich, *Politische Geographie oder die Geographie des Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München, Berlin 1903.

RATZEL, Friedrich, *Politisch-geographische Rückblicke. 2. Das englische Weltreich*. In: *Geographische Zeitschrift* 4, 1898, 4, s. 211–224.

RATZEL, Friedrich, *Sein und Werden der organischen Welt. Eine populäre Schöpfungsgeschichte*, Leipzig 1869.

RATZEL, Friedrich, *Über den Lebensraum. Eine biogeographische Skizze*. In: *Die Umschau* 1, 1897, 21, s. 363–367.

RATZEL, Friedrich, *Völkerkunde*, sv. 1, Leipzig, Wien 1894.

Denní tisk

Neue Zürcher Zeitung, Beilage zu Nr. 227, 16. 8. 1904

Literatura

[Bt.], *Friedrich Ratzel: Über Naturschilderung* [recenze]. In: *Pedagogické rozhledy* 19, 1906, 6, s. 409–412.

[J. R. – RŮŽIČKA, Josef], [nekrolog Friedrichu Ratzelovi]. In: *Český časopis historický* 10, 1904, 4, s. 487

ALAMPIJEV, P. M., *Vojenská geopolitika – nástroj podněcovatelů světových válek*. In: *Buržoasní geografie nástroj imperialismu*, Praha 1952, s. 82–90.

AMORT, Čestmír, *Drang nach Osten. Pangermánské plány na vyhubení slovanských národů*, Praha 1971.

ANDLER, Charles, *Le Pangermanisme philosophique (1800 à 1914)*, Paris 1917.

ANTZE, Gustav, *Dem Andenken Friedrich Ratzel*. In: *Politisch-Anthropologische Revue. Monatsschrift für das soziale und geistige Leben der Völker* 3, 1904/1905, 517–519.

ANUČIN, V. A., *Teoretické problémy geografie*, Praha 1962.

BAAR, Vladimír, RUMPEL, Petr, ŠINDLER, Petr, *Politická geografie*, Ostrava 1996.

BASSIN, Marc, *Race contra Space. The Conflict between German Geopolitik and National Socialism*. In: *Political Geography Quarterly* 6, 1987, 2, s. 115–134.

- BASSIN, Mark, *Friedrich Ratzel 1844–1904*. In: FREEMAN, T. W. (ed.), *Geographers. Biobibliographical Studies*, sv. 11, London, Oxford, New York, New Delhi, Sydney 1987, s. 123–132.
- BASSIN, Mark, *Friedrich Ratzel's Travels in the United States. A Study in the Genesis of his Anthropogeography*. In: *History of Geography Newsletter* 1984, 4, s. 11–22.
- BASSIN, Mark, *Imperialism and the Nation State in Friedrich Ratzel's Political Geography*. In: *Progress in Human Geography* 11, 1987, 4, s. 473–495.
- BECK, Hanno, *Carl Ritter. Genius der Geographie. Zu seinem Leben und Werk*, Berlin 1979.
- BECK, Hanno, *Der letzte der Grossen. Alexander von Humboldt. Konturen eines Genies*, Bonn 1999.
- BERGMAN, Jerry, *The Darwin Effect. Its Influence on Nazism, Eugenics, Racism, Communism, Capitalism & Sexism*, Green Forest 2014.
- BLOSS, Jochen, *Die Weltgeltung des Alexander von Humboldt*. In: BLUCHA, Jiří (ed.), *Alexander von Humboldt a české země / Alexander von Humboldt und die Böhmischen Länder*, Praha 1996, s. 15–18.
- BONHARD, Otto von, *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Leipzig, Berlin 1920.
- BRUUN, Henriette, *De morbo sacro and De aere aquis locis*. In: *Classica et mediaevalia. Revue danoise de philologie et d'histoire* 48, 1997, s. 115–148.
- BUDIL, Ivo T., *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*, Praha 2003.
- BUDIL, Ivo T., *Za obzor Západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*, Praha 2007.
- BURROW, John Wyon, *Krise rozumu. Evropské myšlení 1848–1914*, Brno 2004.
- Buržoasní geografie nástroj imperialismu*, Praha 1952.
- BUTTMANN, Günther, *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904*, Stuttgart 1977.
- CABADA, Ladislav, ŠANC, David a kol., *Panregiony ve 21. století. Vývoj a perspektivy mezinárodních makroregionů*, Plzeň 2011.
- CLAYOVÁ, Catrine, LEAPMAN, Michael, *Panská rasa. Nacistické Německo a experiment Lebensborn*, Praha 1996.
- CRESSWELL, Tim, *Geographic Thought. A Critical Introduction*, Chichester 2013.
- DANĚK, Petr, *Geografické myšlení. Úvod do teoretických přístupů*, Brno 2013.
- DANICS, Štefan, *Základy vědy o politice*, České Budějovice 2009.

DANIELSSON, Sarah K., *Creating Genocidal Space. Geographers and the Discourse of Annihilation, 1880–1933*. In: *Space and Polity* 13, 2009, 1, s. 55–68.

DIAMOND, Jared, *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodné zárodky a ocel v historii*, Praha 2000.

DICKINSON, Robert Eric, HOWARTH, O. J. R., *The Making of Geography*, Oxford 1933.

DICKINSON, Robert Eric, *The Makers of Modern Geography*, New York, Washington 1969.

DITRYCH, Ondrej, *Darwin a mezinárodní vztahy*. In: LOUŽEK, Marek (ed.), *Charles Darwin. Dvě stě let od narození*. Sborník textů, Praha 2009, s. 129–134.

DLOUHÝ, Jindřich, *Friedrich Ratzel* [životopisný medailonek]. In: *Lidé a země. Zeměpisný a cestopisný měsíčník* 13, 1964, 8, s. 373–374.

DOBROV, A. S., *Hlavní metody apologie imperialismu v buržoasní hospodářské geografii*. In: *Buržoasní geografie nástroj imperialismu*, Praha 1952, s. 15–48.

DOZEMAN, Thomas B., *Geography and History in Herodotus and in Ezra-Nehemiah*. In: *Journal of Biblical Literature* 122, 2003, 3, s. 449–466.

DRULÁK, Petr, *Teorie mezinárodních vztahů*, Praha 2010.

DRULÁK, Petr, *Úvod do mezinárodních vztahů*. In: NOVÁK, Miroslav a kol., *Úvod do studia politiky*, Praha 2019, s. 375–397.

DRYGALSKI, Erich von, *Ferdinand von Richthofen und die Deutsche Geographie*. In: *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 68, 1933, 3/4, s. 88–97.

ECKERT, Max, *Friedrich Ratzel als akademischer Lehrer*. In: *Geographische Zeitschrift* 28, 1922, 7./8., s. 253–261.

EDWARDS, Everett Eugene, *Ellen Churchill Semple*. In: *Agricultural History* 7, 1933, 3, s. 150–152.

ENGELMANN, Gerhard, *Carl Ritters „Sechs Karten von Europa“*. In: *Erdkunde* 20, 1966, 2, s. 104–110.

FABER, Karl-Georg, *Zur Vorgeschichte der Geopolitik. Staat, Nation und Lebensraum im Denken deutscher Geographen vor 1914*. In: DOLLIGER, Heinz, GRÜNDER, Horst, HANSCHMIDT, Alwin (ed.) *Weltpolitik, Europagedanke, Regionalismus*. Festschrift für Heinz Gollwitzer zum 65. Geburtstag am 30. Januar 1982, Münster 1982, s. 389–406.

FARRINGTON, Benjamin, *Věda ve starém Řecku a její význam pro nás II. Od Theofrasta po Galena*, Praha 1951.

GAGE, William Leonard, *The Life of Carl Ritter. Late Professor of Geography in the University of Berlin*, New York 1867.

- GATES, Warren E., *The Spread of Ibn Khaldūn's Ideas on Climate and Culture*. In: *Journal of the History of Ideas* 28, 1967, 3, s. 415–422.
- GLACKEN, Clarence James, *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London 1976.
- HARTSHORNE, Richard, *The Nature of Geography*, Lancaster 1951.
- HARTWIG, Edgar, *Alldeutscher Verband (ADV) 1891–1939*. In: FRICKE, Dieter von a kol., *Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und Kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland (1789–1945)*, sv. 1, Leipzig 1983, s. 13–47.
- HASSERT, Kurt, *Friedrich Ratzel. Sein Leben und Wirken*. In: *Geographische Zeitschrift* 11, 1905, 6, s. 305–325, 7, s. 361–380.
- HEIN, Wolfgang-Hagen (ed.), *Alexander von Humboldt. Leben und Werk*, Ingelheim am Rhein 1985.
- HERING, Rainer, *Konstruierte Nation. Der Alldeutsche Verband, 1890 bis 1939*, Hamburg 2003.
- HERTZBERG, Heinrich, *Friedrich Ratzel's politische Geographie* [1. část]. In: *Geographische Zeitschrift* 4, 1898, 7, s. 397–408, 8, s. 455–465, 9, s. 520–525.
- HETTNER, Alfred, *Ferdinand von Richthofens Bedeutung für die Geographie*. In: *Geographische Zeitschrift* 12, 1906, 1, s. 1–11.
- HEYDEN, Günter, *Teorie životního prostoru*, Praha 1960.
- HORÁK, Bohuslav, TRÁVNÍČEK, Dušan, HONZL, Ivan, *Dějiny zeměpisu III. Novověk od 17. století*, Praha 1968.
- HRBEK, Ivan, *Ibn Chaldún: osudy politika a myslitele*. In: IBN CHALDÚN, *Čas království a říší Mukaddima. Úvod do historie*, Praha 1972, s. 7–51.
- HUNTER, James Murry, *Commentary on „The Social Origins of Environmental Determinism“*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 76, 1986, 2, s. 277–281.
- HUNTER, James Murry, *Perspective on Ratzel's Political Geography*, Lanham, New York, London 1983.
- CHIASSON, Charles, *Scythian Androgyny and Environmental Determinism in Herodotus and the Hippocratic περί ἀέρων υδάτων τόπων*. In: *Syllecta Classica* 12, 2001, s. 33–73.
- CHYSKÝ, Václav, *Po stopách konceptů střední Evropy 19. a počátku 20. století se zaměřením na „Mitteleuropu“ Friedricha Naumanna*. In: *Střední Evropa* 28, 2012, 136, s. 116–163.
- IM HOF, Ulrich, *Evropa a osvícenství*, Praha 2001.

JAMES, Preston E., JONES, Clarence F. (ed.), *American Geography. Inventory & Prospect*, Syracuse 1954.

JAROŠ, Filip, *Darwin vši poskvrny zbavený*. In: RUSE, Michael, *Charles Darwin. Filosofické aspekty Darwinových myšlenek*, Praha 2011, s. 365–377.

JEHLIČKA, Petr, TOMEŠ, Jiří, DANĚK, Petr (ed.), *Stát, prostor, politika. Vybrané problémy politické geografie*, Praha 2000.

KAPLAN, Robert D., *Pomsta geografie. Co mapy vyprávějí o příštích konfliktech a boji proti osudu*, Praha 2013.

KAŠPAR, Jaroslav, *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách*, Praha 1990.

KEIGHREN, Innes M., *Bringing Geography to Book. Ellen Semple and the Reception of Geographical Knowledge*, London, New York 2010.

KELLER, Jan, *Dějiny klasické sociologie*, Praha 2005.

KERSHAW, Ian, *Hitler, I. díl. 1889–1936. Hybris*, Praha 2015.

KIMBLE, George H. T., *Geography in the Middle Ages*, London 1938.

KLÍMA, Jan, *Pod německou vlajkou. Příběh jedné koloniální říše*, Praha 2005.

KNUTSEN, Torbjørn L., *Dějiny teorie mezinárodních vztahů*, Brno 2005.

KOŘALKA, Jiří, *Všeněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století*, Praha 1963.

KREJČÍ, Karel A., *Škaredé portréty. Němečtí militaristé včera a dnes*, Praha 1962.

KREJČÍ, Oskar, *Geopolitika středoevropského prostoru. Pohled z Prahy do Bratislavy*, Praha 2009.

KREJČÍ, Oskar, *Mezinárodní politika*, Praha 2014.

KRIESEL, Karl Marcus, *Montesquieu: Possibilistic Political Geographer*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 58, 1968, 3, s. 557–574.

KRULÍK, Oldřich, *Politická geografie. Úvod do politické geografie*. In: NOVÁK, Miroslav a kol., *Úvod do studia politiky*, Praha 2019, s. 218–271.

KUBÁT, Michal (ed.), *Úvod do studia politické vědy*, Praha 2002.

LAMPRECHT, Karl, *Friedrich Ratzel* [nekrolog]. In: *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-Historische Klasse, svazek 56*, Leipzig 1904, s. 259–269.

LANGÉ, Karl, *Der Terminus „Lebensraum“ in Hitlers „Mein Kampf“*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 13, 1965, 4, s. 426–437.

LARSON, Edward John, *Evoluce. Pozoruhodný příběh dějin vědecké teorie*, Praha 2009.

- LEWTHWAITE, Gordon R., *Environmentalism and Determinism. A Search for Clarification*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 56, 1966, 1, s. 1–23.
- LINDEN, Walther, *Alexander von Humboldt a jeho světový názor přírodovědný*, Praha 1945.
- LINKE, Max, *Ritters Leben und Werk. Ein Leben für die Geographie*, Halle an der Saale 2000.
- LIVEZEY, William Edmund, *Mahan on sea power*, Oklahoma 1980.
- LIVINGSTONE, David N., *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Malden, Oxford, Carlton 2008.
- LOWIE, Robert Harry, *The History of Ethnological Theory*, New York 1937.
- LÜDECKE, Cornelia, „ein genußreiches Zusammenleben und -arbeiten“. *Friedrich Ratzels Zeit in München (1875–1886)*. In: *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 25, 2002, 1, s. 25–39.
- MARŠÍK, Miroslav, *K otázce determinismu ve vztahu přírodního prostředí a společnosti*. In: *Sborník československé společnosti zeměpisné* 68, 1963, 2, s. 139–148.
- MARTIN, Geoffrey J., *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*, New York, London 2005.
- MATLOVIČ, René, MATLOVIČOVÁ, Kvetoslava, *Geografický determinizmus a výskumy religii (Ellen Semple a jej „Influences“)*. In: *Historia Ecclesiastica* 9, 2018, 1, s. 130–154.
- MATTERN, Johannes, *Geopolitik. Doctrine of National Self-Sufficiency and Empire*, Baltimore 1942.
- MAYR, Ernst, *The Growth of Biological Thought. Diversity, Evolution, and Inheritance*, Cambridge [USA], London 2003.
- MAZIS, Ioannis Th., STOGIANNOS, Alexandros, *Die Boden-Staat Relation in Friedrich Ratzels politisch-geographischer Lehre*. In: *Zeitschrift für die Regionale Wissenschaft* 1, 2011, 1, s. 11–20.
- McCRINDLE, J. W. (ed.), *Ancient India as described by Megasthenés and Arrian*, London 1877.
- MCGOWAN, Lee, *Radikální pravice v Německu. Od roku 1870 po současnost*, Praha 2004.
- MEYER, Henry Cord, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815–1945*, The Hague 1955.
- MIYAKAWA, Yasuo, *The Evolution of the Political Geography of Japan in the Perspective of Ratzel and Gottmann: The Mutation of the Pacific Maritime Corridor and*

- the Metamorphosis of the World Megapolis*. In: ANTONSICH, Marco, KOLOSSOV, Vladimir, PAGNINI, Paola M. (ed.), *Europe between Political Geography and Geopolitics. On the Centenary of Ratzel's Politische Geographie*, Roma 2001, s. 203–225.
- MOSSE, George L., *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*, New York 1988.
- MÜLLER, Gerhard H., *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“*, Stuttgart 1996.
- NOVÁK, Theodor, *Arnošt Haeckel, biolog a filosof*. In: NOVÁK, Arne, NOVÁKOVÁ, Tereza (ed.), *Theodora Nováka stati vybrané*, Praha 1902, s. 72–109.
- OBERHUMMER, Eugen, *Die Politische Geographie vor Ratzel und ihre jüngste Entwicklung*. In: RATZEL, Friedrich, *Politische Geographie oder die Geographie des Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München, Berlin 1923, s. 597–618.
- ORT, Petr, *Úvod do studia politické geografie*, Praha 2004.
- OVERBECK, Hermann, *Das politischgeographische Lehrgebäude von Friedrich Ratzel in der Sicht unserer Zeit*. In: *Die Erde* 88, 1957, s. 169–192.
- PEET, Richard, *The Social Origins of Environmental Determinism*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 75, 1985, 3, s. 309–333.
- PETERS, Michael, *Der Alldeutsche Verband am Vorabend des Ersten Weltkrieges (1908–1914). Ein Beitrag zur Geschichte des völkischen Nationalismus im spätwilhelminischen Deutschland*, Frankfurt am Main 1996.
- PLEWE, Ernst, *Steinmetzler, Johannes: Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtliche [recenze]*. In: *Erdkunde* 11, 1957, 4, s. 315–316.
- PÖHLMANN, Robert, *Hellenische Anschauungen über den Zusammenhang zwischen Natur und Geschichte*, Leipzig 1897.
- POUNDS, Norman John Greville, *Political geography*, New York 1972.
- RANA, Lalita, *Geographical thought. A Systematic Record Of Evolution*, New Delhi 2008.
- RATZEL, Friedrich, *Ritter Karl*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, sv. 28, Leipzig 1889, s. 679–697.
- RATZEL, Friedrich, *Wagner Moritz*. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, sv. 40, Leipzig 1896, s. 532–543.
- Ratzel's „Political Geography“ [recenze]*. In: *The Geographical Journal* 13, 1899, 2, s. 171–173.

- REISHAUER, Hermann, *Friedrich Ratzel und die Alpenforschung*. In: Jahresbericht der Sektion Leipzig des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins für 1904, Leipzig 1905, s. 3–30.
- ROMANCOV, Michael, *Geopolitika*. In: CABADA, Ladislav, KUBÁT, Michal (ed.), *Úvod do studia politické vědy*, Praha 2002, s. 421–443.
- ROUBÍK, František, *K úkolům historické geografie*. In: Společnost přátel starožitností českých 64, 1956, 3, s. 130–138.
- RUMLEY, Dennis, MINGHI, Julian V., GRIMM, Frank M., *The Content of Ratzel's Politische Geographie*. In: *The Professional Geographer* 25, 1973, 3, s.
- RUSE, Michael, *Charles Darwin. Filosofické aspekty Darwinových myšlenek*, Praha 2011.
- RŮŽIČKA, Josef, *Fr. Ratzel a jeho význam pro vědu historickou*. In: *Český časopis historický* 11, 1905, 1, s. 55–66; 2, s. 187–196.
- RŮŽIČKA, Josef, *O závislosti státního zřízení na vnějších podmínkách přírodních*. In: *Čtvrtá výroční zpráva stát. jubil. reálky císaře a krále Františka Josefa I. v Příbrami. Za školní rok 1913–1914*, Příbram 1914, s. 3–19.
- SARTON, George, *Hellenistic Science and Culture in the Last Three Centuries B.C.*, New York 1993.
- SAUER, Carl Ortwin, *Cultural Geography*. In: *Encyclopaedia of the Social Sciences*, sv. 6, London 1932, s. 621–623.
- SAUER, Carl Ortwin, *The Formative Years of Ratzel in the United States*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 61, 1971, 2, s. 245–254.
- SCURLA, Herbert, *Alexander von Humboldt. Sein Leben und Wirken*, Leipzig 1962.
- SEMJONOV, J. N., *Fašistická geopolitika ve službách amerického imperialismu*, Praha 1951.
- SCHIMMEL, Annemarie (ed.), *Ibn Khaldūn. Ausgewählte Abschnitte aus der Muqaddima*, Tübingen 1951.
- SCHMIEDER, Oskar, *Alexander von Humboldt. Persönlichkeit, wissenschaftliches Werk und Auswirkung auf die moderne Länderkunde*. In: *Geographische Zeitschrift* 52, 1964, 2, s. 81–95.
- SCHULTZ, Hans-Dietrich, „*Hätte doch die Erde mehr Raum!*“ *Friedrich Ratzel und sein (politisch-)geographisches Weltbild*. In: *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München* 89, 2007, s. 3–45.
- SCHULTZ, Hans-Dietrich, *Friedrich Ratzel. Bellizistischer Raumtheoretiker mit Naturgefühl oder Vorläufer der NS-Lebensraumpolitik?* In: DEIMEL, Claus, LENTZ, Sebastian, STRECK, Bernhard (ed.), *Auf der Suche nach Vielfalt*, Leipzig 2009, s. 125–142.

- SCHULTZ, Hans-Dietrich, *Herder und Ratzel. Zwei Extreme, ein Paradigma?* In: *Erdkunde* 52, 1998, 2, s. 127–143.
- SINNHUBER, Karl A., *Carl Ritter 1779–1859*. In: *Scottish Geographical Magazine* 75, 1959, 3, s. 153–163.
- SKOKAN, Ladislav, *Politickogeografický a geopolitický úvod do regionální geografie*, Ústí nad Labem 2001.
- SKŘIVAN, Aleš, *Německé koloniální zábohy v Africe v letech 1884–1885*, Praha 1991.
- SMETANA, Josef František, *Alexandra z Humboldta Kosmos. Díl druhý*. In: *Časopis českého museum* 22, 1848, 2, s. 138–149, 4, s. 354–365, 5, s. 469–484.
- SMETANA, Josef František, *Alexandra z Humboldta Kosmos*. In: *Časopis českého museum* 20, 1846, 3, s. 300–312, 4, s. 433–451.
- SMITH, Woodruff D., *Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum*. In: *German Studies Review* 3, 1, 1980, s. 51–68.
- SMITH, Woodruff D., *Ideologies of Empire in German Politics before World War I*. In: *Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society* 4, 1979, s. 184–194.
- SMITH, Woodruff D., *Politics and Sciences of Culture in Germany*, New York, Oxford 1991.
- SMITH, Woodruff D., *The ideological origins of Nazi imperialism*, New York, Oxford 1986.
- SOUKUP, Martin, *Antropologie. Teorie, koncepty, osobnosti*, Červený Kostelec 2018.
- SOUKUP, Václav, *Dějiny antropologie*, Praha 2004.
- STEINMETZLER, Johannes, *Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtlichen Wurzeln*, Bonn 1956
- STELLA, Marco, *Darwin, Nietzsche a Haeckel – biosociální úvahy nad civilizací, degenerací a domestikací v Anglii a Německu 1871–1919*. In: *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny* 9, 2007, 1–2, s. 80–100.
- STRAUSZ-HUPÉ, Robert, *Geopolitics. The Struggle for Space and Power*, New York 1972, s. 27.
- ŠTOLLOVÁ, Sandra, *Pangermanismus. Ideové základy pan-hnutí, historický vývoj a proměna myšlenkového směru v ideologii*, Praha 2016.
- ŠUSTA, Josef, *Světová politika v letech 1871–1914 III. Rozmach imperialistických sklonů v světové politice*, Praha 1927.

- TOMEŠ, Jiří, *Geopolitika – nástroj a process politické organizace prostoru*. In: JEHLIČKA, Petr, TOMEŠ, Jiří, DANĚK, Petr (ed.), *Stát, prostor, politika. Vybrané problémy politické geografie*, Praha 2000, s. s. 151–179.
- TOUŠEK, Václav, KUNC, Josef, VYSTOUPIL, Jiří, *Ekonomická a sociální geografie*, Plzeň 2008.
- TROLL, Carl, *Geographic Science in Germany during the Period 1933–1945. A Critique and Justification*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 39, 1949, 2, s. 99–137.
- URBAN, Martin, *Všenečecký svaz na konci 19. století*. In: *Historický obzor* 27, 2016, 7/8, s. 172–177.
- VOGEL, Walther, *Allgemeine Geographie X. Politische Geographie*, Leipzig 1922.
- VORÁČEK, Emil, *Eurasijství v ruském politickém myšlení. Osudy jednoho z porevolučních ideových směrů ruské meziválečné emigrace*, Praha 2004.
- WALKENHORST, Peter, *Der „Daseinskampf des Deutschen Volkes“: Nationalismus Sozialdarwinismus und Imperialismus im wilhelminischen Deutschland*. In: ECHTERNKAMP, Jörg, MÜLLER, Sven Oliver (ed.), *Die Politik der Nation: Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760 bis 1960*, München 2002, s. 131–148.
- WALKENHORST, Peter, *Nation – Volk – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914*, Göttingen 2007.
- WANKLYN, Harriet, *Friedrich Ratzel. A Biographical Memoir and Bibliography*, Cambridge 1961.
- WARDENGA, Ute, *Friedrich Ratzel. Zum 100. Todestag am 9. August 2004*. In: *Jubiläen 2004. Personen – Reignisse*, Leipzig 2004, s. 47–51.
- WARNTZ, William, *Geography Now and Then. Some Notes on the History of Academic Geography in the United States*, New York 1964.
- WATSON, Peter, *The German Genius. Europe's Third Renaissance, the Second Scientific Revolution and the Twentieth Century*, London, New York, Sydney, Toronto, New Delhi 2011.
- WEIKART, Richard, *From Darwin to Hitler. Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*, New York, Basingstoke 2006.
- WEULE, Karl, *Friedrich Ratzel*. In: *Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig* [...], 1904, s. 1–29.
- WOLF, Josef, † *Friedrich Ratzel* [nekrolog]. In: *Český lid* 14, 1905, 1, s. 59.
- WULF, Andrea, *Vynález přírody. Dobrodružství zapomenutého objevitele Alexandera von Humboldta*, Praha 2016.
- ZACHYSTAL, František, *Dějiny zeměpisu. Díl II. Novověk*, Praha 1924.

ZBOŘIL, Zdeněk, *O politické geografii, geopolitice a některých nectnostech*. In: *Mezinárodní vztahy* 30, 1995, 2, s. 112–117.

ZIRKLE, Conway, *Natural Selection before the „Origin of Species“*. In: *Proceedings of the American Philosophical Society* 84, 1941, 1, s. 71–123.

Internetové zdroje

BURKHARDT, Richard W., *Jean-Baptiste Lamarck. French Biologist*. In: *Encyclopædia Britannica* [online], [cit. 2019-11-08]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/biography/Jean-Baptiste-Lamarck>.

Compatibilism In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online], [cit. 2021-02-06]. Dostupné z: <https://plato.stanford.edu/entries/compatibilism/>.

Jammes Murry Hunter. In: *American Association of Geographers* [online], [cit. 2021-03-12]. Dostupné z: www.aag.org/cs/membership/tributes_memorials/gl/hunter_james_murry.

LOUŽEK, Marek, *Populační teorie Thomase Malthuse*. In: *E-LOGOS. Electronic Journal for Philosophy* [online], [cit. 2019-11-3]. Dostupné z: <https://nb.vse.cz/kfil/elogos/history/louzek14.pdf>.

Pantheism – German idealism. In: *Britannica* [online], [cit. 2021-02-07]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/pantheism/German-idealism>.

Prostředí geografické. In: *Sociologická encyklopedie* [online], [cit. 2021-02-06]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Prost%C5%99ed%C3%AD_geografick%C3%A9.

Social Darwinism. In: *Britannica* [online], [cit. 2021-02-07]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/social-Darwinism>.

Resumé

Friedrich Ratzel (1844–1904) can undoubtedly be considered one of the leading figures in geography at the end of the 19th century. Without question, he played a large role in the establishment of modern human geography (anthropogeography), and also political geography. His contribution towards modern geography, however, is rarely highlighted and presented, and when it is it is rather inaccurate. Additionally, he is often linked to geopolitics and the term *Lebensraum*, specifically in the pejorative (National Socialist) sense. As a result of this, one most commonly encounters judgemental presentations of his geographical work, which amongst other issues is linked to scientific materialism, environmental determinism and social Darwinism. This is similar to the perception of figures such as Ernst Haeckel, Herbert Spencer, or within geopolitics Karl Haushofer. Also often mentioned is his membership of the radical and chauvinist organisation, the Pan-German League. These characteristics and connections together create a highly negative and also erroneous impression of Ratzel and his life's work, and one which persists to this day despite a number of attempts at re-evaluating him (Hermann Overbeck, Harriet Wanklyn, Günther Buttman, James M. Hunter, Gerhard H. Müller) or giving him a more objective assessment (Johannes Steinmetzler, Mark Bassin). Specific attempts at presenting his scientific work and publications in secondary literature also include significant deficiencies and misjudgements. His *Political Geography* (1st edition 1897, 2nd edition 1903), for example, is frequently misinterpreted when it is erroneously claimed that it perceived the state as a biological organism which must grow (at the expense of its neighbours), become stronger and take up ever more space in order to survive in a (social) Darwinist fight for its life. Such a presentation, however, is highly questionable, and only serves to denigrate his geographical ideas, findings and concepts.

The origin of most of these characteristics of presentations of Ratzel can be traced relatively reliably, and for all of them one can also point to their shortcomings, dispute them completely or at least contextualise them objectively to come to an entirely different picture of Friedrich Ratzel and his life's legacy. In regard to claims of his materialist and environmentally determinist approach, one can point to the unavailability of English or French translations of Ratzel's works, both during his life and long after it, as being the cause of this incorrect classification of his thoughts and work. Geographers, historians and social scientists who had not mastered the German language had to rely on a tiny fraction of his works, which were translated into English, French or sometimes Russian.

As well as the extremely selective and minimal accessibility of his texts in any language other than German, the publication of the key work of American geographer, Ellen Churchill Semple, his only American student, also played a role in erroneous interpretations of his work. Semple published her book entitled *Influences of Geographic Environment, on the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geography* seven years after Ratzel's death. Unfortunately, the book's title and its preface led American academics to perceive it as a work which respected Ratzel's concepts and approaches (even though she herself stated that she had merely been inspired by Ratzel's Anthropogeography). In fact, the opposite was the case. Ellen Semple's work was (in contrast to Ratzel's writings) materialist and strictly environmentally deterministic. Additionally, after Ratzel's death she became influenced by Darwinism, Herbert Spencer and Swedish founder of geopolitics, Rudolf Kjellén. It is evident that many erroneous judgements of Ratzel's work and his ideology in secondary literature came about through misunderstandings inadvertently caused by Ellen Semple's work.

Neither can we be judgemental in regard to the second aspect of Ratzel's negativist presentation – his connections to Karl Haushofer and Nazi Germany's geopolitics. A number of writers have already demonstrated that there is no direct connection between Ratzel and the geopolitics of the Third Reich. Even the term *Lebensraum*, which has been constantly linked to Germany's expansive policy, has little in common with Ratzel's original concept. Even so, references are still made in publications to his alleged geopolitical legacy. The truth is, however, that this was to a large extent the work of Karl Haushofer, who was another figure who did not respect the spirit of Ratzel's work and transformed some of its aspects in order to meet the needs of ideologically and scientifically justifying German territorial policy so as to acquire greater living space (*Lebensraum*) for the German Reich. It should be added in this regard, however, that even the influence of Karl Haushofer on Hitler and Nazi policy has been overestimated. The fact is that the prevailing opinion amongst historians at the current time is that the true influence of general and geographer Karl Haushofer on actual policy was negligible. Furthermore, Hitler's motives for starting the Second World War, racial hygiene, genocide and the Holocaust were certainly not geopolitical or even scientific in nature. The calamitous events of the first half of the 20th century nevertheless damaged Ratzel's reputation, and a portion of responsibility was unfairly attributed to him.

Přílohy

Příloha č. 1: úryvek z KREJČÍ, Karel A., *Škaredé portréty. Němečtí militaristé včera a dnes*, Praha 1962, s. 111–118.

Jmenoval se Karl Haushofer a žil v letech 1869–1946. Od roku 1898 byl důstojníkem vilémovského generálního štábu a dotáhl to za první světové války až na generálmajora. Kapitulace císaře Viléma se ho dotkla jako osobní tragédie, požádal proto o penzi a habilitoval se roku 1919 jako docent pro geografii na universitě v Mnichově, o dva roky později už byl řádným profesorem. Ke světlým stránkám Haushoferových vzpomínek na válku patřilo jeho úzké přátelství s Rudolfem Hessem, který dlouho býval jeho ordonančním důstojníkem a který se po válce stal jeho nadšeným studentem v Mnichově. Jeho prostřednictvím pak Haushofer brzy poznal i – Adolfa Hitlera, a to již v roce 1922. Když byli Hitler a Hess po nezdařeném mnichovském „pivním puči“ roku 1923 uvězněni v Landsbergu, navštívil je pan profesor a daroval jim svou zamilovanou knihu, dílo profesora Friedricha Ratzela „Politická geografie“, jejíž myšlenky – modernizované Haushoferem – zaplnily nejednu stránku führerova díla Mein Kampf, napsaného právě ve vězení. Tím se splnil jeden z velikých snů otce a zakladatele německé geopolitiky Karla Haushofera, aby se totiž jeho pseudovědecké myšlenky staly součástí útočného politického programu, který by si dal za cíl uskutečnit myšlenky pangermanismu a velkoněmectví. Politická a ideologická slátanina obsažená v programu nacionálních socialistů měla zásluhou Haushofera a jemu podobných „vědců“ dostat teoreticky fundovaný kabát, šitý na tělo německému militarismu a imperialismu mnoha „krejčímí“ po celá desetiletí. Se zadostiučiněním a s nemalým nadšením napsal Karl Haushofer v roce 1940 ve vzpomínce na ony doby: „Je v tom jakési určení, že v roce 1924 byl rozečtený svazek jeho (tj. Ratzelova) Politického zeměpisu nejpůsobivější a nejvíce studovanou knihou malé knihovny ve vězení pevnosti Landsbergu, čtenou se svátým nadšením... Je v tom vyšší řízení, že myšlenkové bohatství, kterým materialistická škola ještě roku 1904 pohrdala pro mystickou příměs a pro rasistické myšlenky ozývající se v kulturní a národní politice, našlo o dvě desetiletí později prostřednictvím Adolfa Hitlera a Rudolfa Hesse přístup do základů nového pojetí státu.“

Jakou úlohu sehrála Ratzelova „politická geografie“ a Haushoferova „geopolitika“ v posledním století německého imperialismu? Odpověď vyplyne z krátkého rozboru těchto dvou „vědeckých oborů“.

Nebylo jistě náhodou, že geograf a zoolog Friedrich Ratzel (1844–1904) patřil k nejhrolivějším členům Všeněmeckého svazu, který – jak jsme již poznali – vyzbrojoval německé militaristy potřebnými ideologickými argumenty pro uskutečňování jejich agresivních plánů. Tomuto úkolu také věnoval Ratzel všechny své síly. Nejdříve se pokusil v plném lesku obnovit staronové myšlenky geografického determinismu, který považoval vliv geografického (zeměpisného) prostředí za určující faktor ve vývoji společnosti. Při aplikaci této idealistické teorie došel Ratzel ve své knize „Politická geografie“ z roku 1897 až k formulaci jakéhosi „zákona růstu státních okruhů“, jehož podstatu tvořil názor, že stát – podobně jako biologický organismus – musí přiměřeně podle stupně vývoje rozšiřovat svůj prostor. „Tak se nám stát stává organismem,“ psal Ratzel, „do něhož vstupuje určitá část zemského povrchu tak, že se vlastnosti státu skládají z vlastností národa a půdy. Nejdůležitější jsou velikost, poloha a hranice, potom druh a tvar půdy spolu s porostem a vodstvem, a konečně vztah k druhým částem zemského povrchu.“ V těchto slovech, která jasně prokazují absurdnost „geografického determinismu“, ozývají se poprvé náznaky pozdějších hesel Blut und Boden (půda a krev) a Rasse und Lebensraum (rasa a životní prostor), která byla zlatým fondem nacistické terminologie. Domýšleje toto učení napsal později jeden z Ratzelových žáků: „Státy mají tendenci vrůstat do přirozeně uzavřených prostorů.“ Ostatně sám Ratzel vyjádřil smysl svého učení zcela jednoznačně: „Je v povaze států, že se vyvíjejí v soutěži se sousedními státy, přičemž odměnou vítězi většinou jsou části území.“

Takováto „věda“ byla pangermanistům devadesátých let minulého století nadmíru vítaná. Není proto divu, že Ratzel brzy našel doma i v cizině řadu žáků a následovníků, kteří se jeho myšlenek nadšeně chopili a udělali z nich politickou zbraň militarismu a imperialismu. V Anglii to byl geograf Halford Mackinder, v Americe admirál Mahan, otec teorie o „námořní moci“, kterou chápal jako způsoblost imperialistické velmoci vést útočnou válku na moři, což prý je faktor určující „osudy národů“. Podobným „geografickým“ faktorem byla pro Mahana okupace „zámořských strategických základů“ a „kontrola průlivů“.

Nejučenlivějšími žáky Friedricha Ratzela však byli švédský právník a politik Rudolf Kjellén (1864–1922) a německý generál Karl Haushofer, kteří se ruku v ruce stali duchovními otci fašistické geopolitiky. Autorem tohoto termínu, složeného ze dvou slov: geografie a politika, byl právě Rudolf Kjellén, který se hlásil k myšlenkám pangermanismu. Svou knihou Staten som Lifform (Stát jako forma života; Stockholm 1916) se postaral o rozšíření Ratzelových myšlenek, které později slavily v třetí říši

„leskuplné vzkříšení“ (Haushofer) a které získaly – jak rovněž potvrdil K. Haushofer – „v řečech německého vůdce Adolfa Hitlera a jeho zástupce Rudolfa Hesse národní zvuk pro milióny soukmenovců“.

[...] Již Friedrich Ratzel považoval za „největší neštěstí německých dějin, že se nepodařilo zcela poněmčít lesní pevnost Čechy v srdci německého životního prostoru“. A Haushofer se zase domníval, že vytvoření Československa bylo políčkem „prostorovým zákonům růstu“ a že „evropský vývoj byl prostorově politicky vržen zpět“.